

ARCHITECTURA ARCHAEOLOGICA ANTICA

THERMAE & BALNEA

Katedra klasickej archeológie
Filozofická fakulta
Trnavská univerzita v Trnave

TRNAVA 2019

THERMAE & BALNEA

Vybrané kapitoly z rímskych kúpeľov

Editori: M. Daňová - T. Kolon

Autori príspevkov: B. Adamíková - M. Barbuščák
- M. Hrabkovský, P. Mikláňková - L. Nováková -
D. Svihalek, I. Štefanovičová - K. Pilch -
M. Valigová - M. Zázik

Recenzenti: K. Kuzmová, K. Švaňa

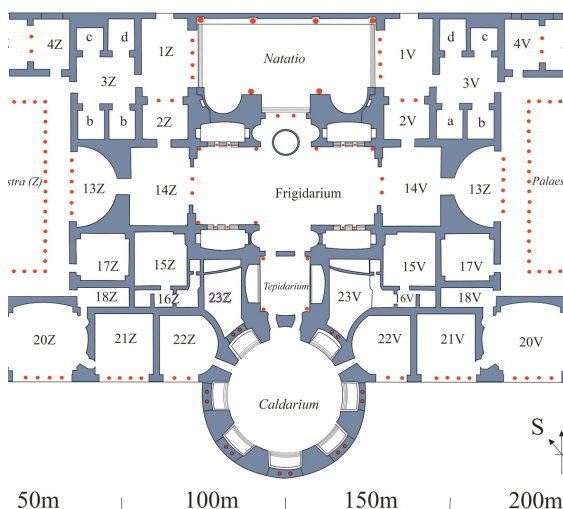
ISBN 978-80-568-0302-8

DOI <https://doi.org/10.31262/978-80-568-0302-8/2019>

Elektronická publikácia

© Katedra klasickej archeológie, Filozofická fakulta, Trnavská univerzita v Trnave

© Autori príspevkov

Vydala

Katedra klasickej archeológie

Filozofická fakulta - Trnavská univerzita v Trnave

TRNAVA 2019

Obsah

Úvod.....	2
RÍMSKE KÚPEĽNÍCTVO	3
Úvod do architektúry rímskych kúpeľov (<i>Petra Mikláňková</i>)	3
Rímske kúpele očami antických autorov (<i>Martin Zázik</i>)	9
Historický vývoj rímskych kúpeľov (obdobie rímskej republiky až 1. stor. po Kr.) (<i>Matúš Barbuščák</i>)	18
KÚPELE V RÍME	25
Traianove kúpele (<i>Iveta Štefanovičová</i>)	25
Severove kúpele a Septimiove kúpele (<i>Mária Valigová</i>)	31
Severove kúpele (<i>Thermae Severianae</i>)	31
Septimiove kúpele (<i>Thermae Septimianae/ Balneae Severi</i>)	36
Caracallove kúpele (<i>Thermae Antoniniana</i>) – väčšie je lepšie (<i>Milan Hrabkovský</i>)	40
Diocletianove kúpele (<i>Thermae Diocletiani</i>) (<i>Barbora Adamíková</i>)	49
Konštantínove kúpele (<i>Kristián Pilch</i>)	59
Kúpele Lucia Licinia Suru a Timotejove kúpele (<i>Mária Valigová</i>)	63
Kúpele Lucia Licinia Suru (<i>Thermae Suranae/ Balneum Surae</i>)	63
Timotejove kúpele (<i>Thermae Timothei</i>)	69
KÚPELE V IMPÉRIU A ZA JEHO HRANICAMI	73
Rímske kúpele a stavby podobné rímskym kúpeľom z germánskeho prostredia v stredodunajskom barbariku (<i>Daniel Svihalek</i>)	73
„Kde voda neškodí ohňu a oheň prospieva vode.“ Rímske kúpele a kúpeľníctvo v Itálii a Malej Ázii (<i>Lucia Nováková</i>)	84
Literatúra	98
Prímárne zdroje	98
Sekundárna literatúra	102
Skratky	110

Úvod

Predložená publikácia „Thermae et Balnea“ je prvým dielom novovzniknutej edície Acta Archaeologica Antica, ktorej hlavným zámerom je priblížiť svet antiky slovenskému čitateľovi. Cieľom tohto dielu je priblížiť študentom aj záujemcom o dejiny antiky vznik, význam, rozsah a kľúčové informácie o rímskych kúpeľoch, ktoré budú viesť k vytvoreniu lepšieho obrazu o problematike. Stavby rímskych kúpeľov predstavujú ideálne „médiu“ pre sprostredkovanie výsledkov vedeckého bádania aj širšej laickej verejnosti. Je na nich možné sledovať kreativitu architektov aj zručnosti staviteľov a porovnať ich s početnými informáciami dochovanými v antických prameňoch. Aj z tohto dôvodu bola ako prvá zvolená téma rímskych kúpeľov, dôležitej súčasti antického sveta. Stali sa miestom očisty, liečenia, spoločenských stretnutí, obchodných rokovaní aj priestorom pôžitku. Architektonický rozvoj a použitie nových materiálov, umožnili nové, priestrannejšie riešenia priestorov.

Text práce je rozdelený do troch tematických okruhov - na príspevky o problematike rímskeho kúpeľníctva (úvod do architektúry a základné pojmy, zmienky antických autorov a historický vývoj rímskych kúpeľov do 1. stor. po Kr.); na konkrétne príklady kúpeľov z územia mesta Rím (príklady architektúr, ktoré stoja dodnes aj také, o ktorých vieme len zo zmienok antických autorov) a na dosah rímskeho kúpeľníctva mimo územia Itálie (v Malej Ázii aj za hranicami ríše, na strednom Podunajsku). Príspevky týkajúce sa opisu konkrétnych kúpeľov v Ríme sú usporiadané jednotne a obsahujú úvod, historické pozadie vzniku kúpeľov, dejiny bádania, charakteristiku a kritiku prameňov, informácie o lokalizácii kúpeľov, ich architektúre a dekorácii.

Vznik autorskej obrazovej prílohy k príspevkom sa pre autorov aj zostavovateľov stalo orieškom. Zdá sa, že hoci antickí autori spomínajú vo svojich dielach kúpele pomerne často, dobová ikonografia o nich akosi mlčí. Existujú výjavy Venuše vystupujúcej z kúpeľa, či prekvapenej Artemis vyrušenej Aktaíonom, ale nik akoby nepovažoval za potrebné v rovnakom rozsahu nakresliť fresky alebo vytvoriť plastiky kúpajúcich sa obyvateľov Rímskej ríše.

Publikácia vznikla počas prípravy na exkurziu do Ríma, v letnom semestri 2019. Autormi príspevkov sú študenti, absolventi aj pedagógovia Katedry klasickej archeológie. Každý študent v závislosti od dĺžky štúdia disponoval odlišnou úrovňou skúseností s písaním odborného textu a mal možnosť aktívne konzultovať prípravu svojho príspevku. Do publikácie sa v závere dostali len príspevky, ktoré prešli viacnásobnou selekciou a následne i recenznými konaniami v rámci katedry a mimo nej (z celkového počtu prác asi jedna tretina). Napriek tomu, pri čítaní konkrétnych textov je možné postrehnúť individuálne rozdiely v práci s odborným textom. Vyššie spomínaná selekcia je zároveň odpoveďou na otázku, prečo niektoré známe kúpeľné komplexy žiaľ nie sú súčasťou finálnej verzie. Písanie je dlhodobý a postupný proces. Našou snahou bolo zároveň poskytnúť možnosť pre zlepšovanie zručností študentov a motivovať ich možnosťou „skutočne publikovať“. Do akej miery sa nám to podarilo, nechávame na posúdení každého čitateľa.

Zostavovatelia

RÍMSKE KÚPEĽNÍCTVO

Úvod do architektúry rímskych kúpeľov (Petra Mikláňková)

Podľa funerálneho nápisu z Ríma, datovaného do juliovsko-klaudiovského obdobia, kúpele, spolu s vínom a sexom, patria medzi potešenia, ktoré „*vitam faciunt*“ – „robia život hodný žitia“¹ (CIL VI, 15258). Tento krátky text, spolu s inými epigrafickými a literárnymi zdrojmi z celého rímskeho sveta, demonštrujú skutočné uznanie kúpeľov a kúpania, ktoré boli zdieľané ľuďmi s najrozmanitejším kultúrnym a sociálnym prostredím (Savani 2017, 1).

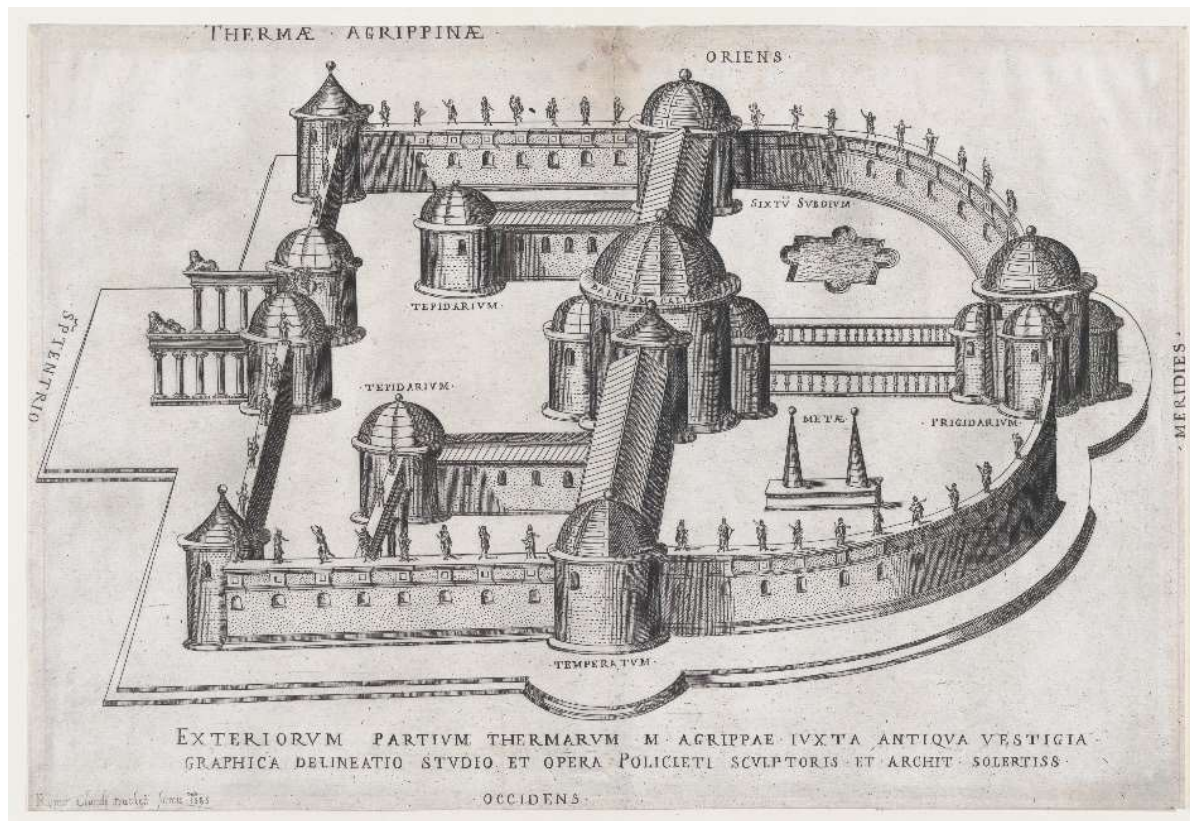
Vedci, ako napríklad I. Nielsenová, J. DeLaineová, G. Fagan a F. Yegül, napísali množstvo prác ohľadom rímskych kúpeľov a kúpeľnej architektúry (Davis 2015, 46). Avšak súhrnné monografie o antických gréckych a rímskych kúpeľoch a kúpaní sú skôr zriedkavé. K tým najvýznamnejším bezpochyby prináležia texty od I. Nielsenovej (1993) „*Thermae et Balnea*“, J. DeLaineovej (1997) „*The Baths of Caracalla*“ a G. Fagana (1999) „*Bathing in the Roman World*“, či dnes už klasická práca od F. Yegüla (1992) „*Baths and Bathing in Classical Antiquity*“, ktoré do veľkej miery podnietili opätovnú obnovu záujmu o danú tému v 90-tych rokoch 20. storočia. I. Nielsenová súhrnne vyhodnotila a skatalogizovala viac ako 67 kúpeľov z územia Itálie (Fagan 1993b, 99). Ako profesorka na univerzite v Hamburgu sa počas svojho života venovala starovekej architektúre, s akcentom práve na problematiku kúpeľov, palácov a svätýň (Hamburg 2019). J. DeLaineová je profesorkou rímskej archeológie na Oxfordskej univerzite. Jej výskum sa zameriava na prostredie rímskeho sveta, vrátane architektúry a urbanizmu v Stredomorí, najmä stavebníctvu, rímskym kúpeľom a mestskému rozvoju Ostie. Jej dizertačná práca „*The Baths of Caracalla: A Study in the Design, Construction, and Economics of Large-Scale Building Projects in Imperial Rome*“ (1997) vyhrala cenu Archeologického amerického inštitútu Jamesa R. Wisemana za najvýznamnejšiu prácu v archeológii za rok 1998 (Oxford 2019). Dielo G. Fagana (1999) „*Bathing in the Roman World*“ sa zameriava na rímske kúpele, kde autor vo veľkej miere využíva širokú škálu informačných zdrojov, vrátane literárnych zmienok, archeologických pozostatkov samotných kúpeľov a predovšetkým epigrafických pamiatok (Fagan 2002). Viaceré z vyššie uvedených prác predstavovali významný zdroj inšpirácie aj pri koncipovaní a písaní tohto príspevku.

Najúčinnějšími skutkami, ktorými mohol cisár prejavíť štedrosť (a je možné ich zároveň archeologicky potvrdiť) boli tie, ktoré sa zaoberali zábavou rímskeho ľudu. Išlo konkrétne o aktivity súvisiace s amfiteátromi, cirkusmi a kúpeľmi (Patterson 1992, 210-212). Kúpeľníctvo v Ríme nadväzovalo na grécke tradície, i keď rozsah gréckych kúpeľov bol oveľa menší. Rimania si uvedomovali, že pre dobré zdravie je hygiena nevyhnutná, preto v ich živote zohrávali dôležitú úlohu práve kúpele. Súčasťou väčších, verejných kúpeľov boli taktiež miesta na cvičenie (*gymnasium* alebo *palaestra*) a plavecké bazény (Hlinovský 2018, 118). Kúpanie malo rôzne formy v závislosti od potrieb a očakávaní, vrátane náboženských, terapeutických, hygienických a rekreačných zámerov (Savani 2017, 1).

S poskytovaním zariadení úzko súviselo i dodávanie vody do mesta prostredníctvom akvaduktov a často (napr. Aqua Virgo a Agrippove kúpele) boli akvadukty a kúpele stavané spolu (Patterson 1992, 213). V závislosti od bohatstva alebo sponzorstva mesta, budovali mestá vlastné akvadukty alebo dostávali aspoň časť potrebných financií od cisára. V prípade absencie akvaduktov sa mnohé mestá spoliehali na cisterny na skladovanie vody (Savani 2017, 22).

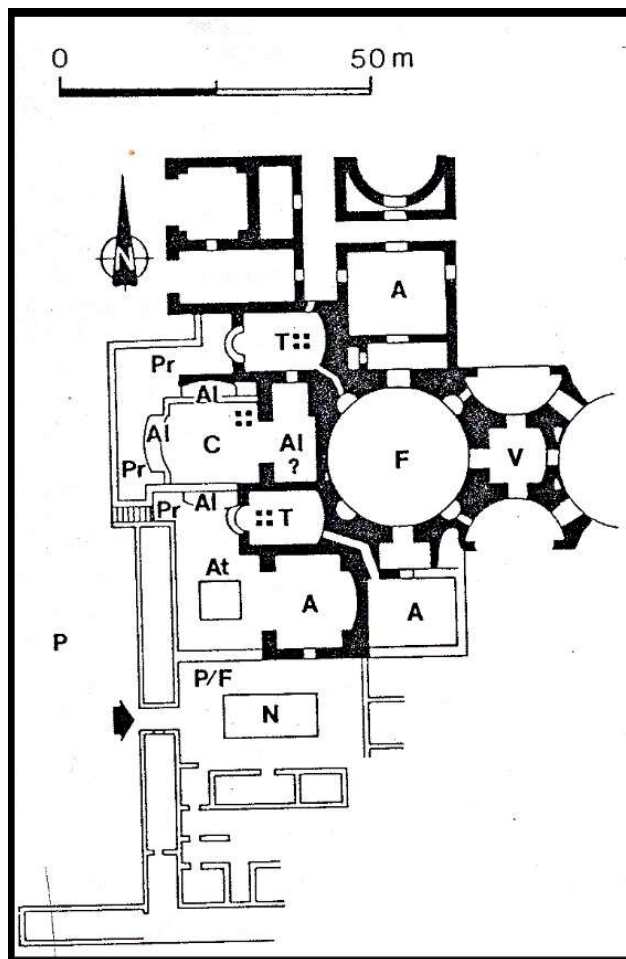
Podľa Plinia v skorom augustovskom Ríme bolo 170 *balnei*, ak nie viac (Plin. HN, XXXVI.24.35). Avšak toto tvrdenie nie je úplne presné. Plinius píše, že Agrippa venoval verejnosti 170 *gratuita balinea* (Plin. HN, XXXVI.24.121). Slovo *balneum* ale môže označovať nielen kúpele, ale aj samotný akt kúpania. V nápisoch sa výraz *gratuitum balneum* používa ako synonymum pre bežnejšie *gratuita lavatio*, čo znamená "voľné kúpanie". To môže znamenať, že Agrippa venoval verejnosti 170 voľných kúpeľov; tie sa mohli odohrať v jedných kúpeľoch počas 170 dní alebo v 17 kúpeľoch počas desiatich dní, možností je veľa. Hlavným bodom však je, že Pliniova zmienka nezaručuje, že v 33 pred Kr. bolo v Ríme 170 alebo viac *balnei* (Fagan 1993a, 334). Od neskororepublikánskeho obdobia sa kúpele rozšírili na rímskom území v Itálii a boli predstavené i v provinciách, ktoré spadali pod rímsku nadvládu. Rozširovanie území ríše umožnilo značný a rýchly nárast verejných kúpeľov - *balnea* a *thermae*, čo pomaly potlačovalo dôležitosť súkromných kúpeľov v mestských domoch, ale vo vidieckych vilách sa stávali bežnejšími (Yegül 1992, 55). Koncom 2. storočia po Kr. bolo v Ríme asi 170 verejných kúpeľov, v 4. storočí po Kr. asi tisíc, vrátane súkromných kúpeľov, z toho veľkých *thermae* bolo jedenásť (Vlček 2005, 184). Verejné kúpele sa dajú nájsť vo všetkých rímskych mestách a súkromné kúpele tvorili súčasť vidieckych vil i bohatých rímskych domov (Hlinovský 2018, 118).

Otázku, aký typ budovy označuje termín *balnea* (na rozdiel od *thermae*), je ťažké zodpovedať. Staroveké pramene hovoria o tom, že označovali dva rôzne pojmy (CIL XIV, 2101), ale oba výrazy mohli byť použité pre tú istú budovu¹. Všeobecne však platí, že termín *balnea* označuje malé mestské kúpele, ktoré sú charakteristické početnými príkladmi v Pompejách, Herculaneu a Ostii, zatiaľ čo *thermae* sú výraznejšie prepracovanejšie štruktúry, ako sú veľké Agrippove, Traianove alebo Nerove kúpele (Fagan 1993a, 333). Dôkazy z územia starovekej Itálie poukazujú na Kampániu ako miesto, kde sa prvýkrát objavili rímske verejné kúpele (Fagan 1993b, 49).

OBR. 1. Skica Agrippových kúpeľov ako si ich predstavovali v 16. stor. Autor: Claudio Duchetti (†1585), dnes Metropolitné múzeum v New Yorku, Licencia Creative Commons CC0 1.0.

¹ Napr. kúpele Lucia Licinia Suru v Ríme, uvedené ako *Bal(ne)a Surae* na *Forma Urbis*, ale aj ako *Thermae Suranae*. V tejto práci im je venovaná samostatná kapitola.

OBR. 2. Pôdorys Agrippových kúpeľov a usporiadanie miestností (A–apodyterium, C–caldarium, F–frigidarium, N–natatio, P–palaestra, T–tepidarium,..). Kúpele boli postavené v roku 25 pred Kr. a boli súčasťou prestavby Ríma organizovanej M.V. Agrippom a G.I.C.O. Augustom.
Autor: Ch. Hülsen et I. Nielsen sur certaines salles.

Súkromné kúpele

Pred samotným opisom, je potrebné aspoň v stručnosti vymedziť, na čo sa vzťahoval výraz „súkromné“ kúpele v antike. Vo všeobecnosti sa v doterajšej literatúre uplatňujú dve hlavné kritériá: 1. súkromné zariadenia by mali byť permanentnými kúpeľmi bez iného účelu (napr. ako časť výrobných budov) a 2. by mali byť využívané len obyvateľmi domácnosti, plus priateľmi a rodinou (Savani 2017, 2).

Kúpele v súkromných domoch mohli byť samostatné či integrované do hlavnej budovy. V provinciálnom prostredí usadlosti vilového typu zahŕňali dve budovy, ktoré boli postavené z kameňa, a to hlavná budova (*pars urbana*) a stavba kúpeľov. Typológiu rímskych kúpeľov vypracoval D. Krencker. Jeho 13 typov sa dá zhrnúť do 4 hlavných typologických skupín: cisársky typ, zdvojený kúpeľ, radový typ a okružný typ. Neskôr túto klasifikáciu doplnil W. Heinz o tzv. blokový typ kúpeľa (Dodt 2003, 11, 12).

Od polovice 2. storočia po Kr. sa súkromné kúpele čoraz viac budovali ako integrálna súčasť vil. Súkromné kúpele vo vilách zvyčajne neboli tak závislé od akvaduktov ako mestské verejné zariadenia. Hoci výskum zásobovania vodou bol pri väčšine výskumov realizovaných počas 19. storočia ignorovaný, v súčasnom bádaní sa ako najpravdepodobnejší zdroj vody považujú pramene a studne v okolí vil (Savani 2017, 8, 10).

Zdá sa, že oveľa staršia tradícia jednoduchého umývania od nečistôt po náročnom pracovnom dni spočívala v pôvodne malej kúpeľni vedľa kuchyne, takzvanej lavatrina. Kampánia, ktorá sa honosí mnohými príkladmi zachovaných súkromných domov a vil s vlastnými kúpacími zariadeniami, či už hygienickými alebo terapeutickými, si vo výskume vydobyla významné postavenie.

Príkladom vplyvu súkromných zariadení na verejné môže byť zánik jednotlivých vaní vo verejných kúpeľných domoch v prospech komunálnych bazénov. Aj keď súkromné kúpele jasne tvoria samostatnú kategóriu v rámci rímskych kúpeľov, nemali by chýbať pri štúdiách týkajúcich sa rímskeho kúpania (Maréchal 2012, 150).

Verejné kúpele

Prvé verejné kúpele sa objavili v Itálii začiatkom 2. storočia pred Kr. Podobne ako ich grécke predlohy boli prvé rímske kúpele výbavou i veľkosťou oproti neskorším stavbám veľmi skromné (Hlinovský 2018, 118). Prvé veľké verejné *thermae* nechal vystavať až M. Agrippa (62–12 pr. Kr.) na Martovom poli. Pôvodná dispozícia bola pomerne nepravidelná, i keď obsahovala všetky dôležité zložky ako *apodyterium*, *tepidarium* a *caldarium*. Symetrická dispozícia budov bola až prínosom neskoršej doby (Vlček 2005, 182). Počas obdobia cisárstva to boli práve

cisári, ktorí investovali do stavieb rozľahlých kúpeľných komplexov a predháňali sa vo veľkosti a nádhere. Kúpele sa tak stali neodmysliteľnou súčasťou rímskeho spôsobu života (Hlinovský 2018, 118).

Podľa Vitruvia veľkosť kúpeľov závisela od počtu obyvateľov. Šírka miestností by preto mala byť jednou tretinou ich dĺžky. Umývadlo by nemalo byť umiestnené pri okne, aby tieň tých, ktorí stoja okolo neho, nebránili svetlu. Výklenky pre umývadlá by mali byť tak priestranné, že keď prví prichádzajúci zaujmú svoje miesta, ostatní, ktorí čakajú v poradi, budú mať dosť miesta na státie (Vitr. De arch.(a), V.10.4).

Thermae poskytovali i knižnice, miesta pre atletické tréningy, príjemné záhrady a boli viac než len zariadeniami na každodenné kúpanie a umývanie (Patterson 1992, 213). Jedny z najväčších rímskych kúpeľov boli Caracallove (Thermae Antoninianae). Boli vybudované za Septimia Severa v období 206 až 216 po Kr., ale otvorené boli až Caracallom. Do týchto kúpeľov mohlo prísť až 3000 ľudí, ale ešte rozľahlejšie boli Diocletianove, kde sa našlo miesto pre viac ľudí. Vstupné (balneaticum) bolo nízke, čo sprístupňovalo služby i menej zámožným obyvateľom (Vlček 2005, 183).

Z kúpeľov sa stala neodmysliteľná súčasť rímskeho života: súkromné kúpele nevyhnutne patrili k bohatému rímskemu domu či vidieckej vile a vo všetkých rímskych mestách sa zase dali nájsť verejné kúpele. V období cisárstva neboli kúpele len miestom, kde sa občania mohli starať o svoje telo či relaxovať, ale tiež miestom na stretnutia. Spoločenské stretnutia boli pre Rimanov veľmi dôležité. Majetnejší Rimania mohli tráviť v kúpeľoch veľkú časť dňa, vďaka tomu, že návštevné hodiny boli poobede a mohli sa tu venovať i štúdiu. Práve kvôli tomu boli veľké kúpele vybavené knižnicami či priestormi pre stretávanie sa (Hlinovský 2018, 118).

Oddelenie mužskej a ženskej časti, či už z architektonického hľadiska so samostatnými vchodmi alebo predpokladanými inými návštevnými hodinami, nemuselo byť univerzálne, nakoľko mohli existovať i zmiešané kúpele. Avšak nie vždy boli spoločné návštevy kúpeľov tolerované, napríklad za cisárov Hadriana a Marca Aurelia boli zakázané (Hlinovský 2018, 118). Podľa Vitruvia bolo dôležité postarať sa o to, aby sa izby s horúcim kúpeľom v oddeleniach pre ženy a mužov nachádzali blízko pri sebe, aby mohla byť na ich vykurovanie použitá tá istá pec (Vitr. De arch.(a), V.10.1). To nasvedčuje, že oddelené kúpanie mužov a ženy nebolo ničím výnimočné.

Vo veľkých cisárskych kúpeľoch sa mohlo nachádzať množstvo miestností, niekedy i na druhom poschodí. Tie však nemali žiadne špeciálne vybavenie a sú považované za obslužné miestnosti, pravdepodobne využívané na súvisiace činnosti, ako masáž, gymnastika, prípadne tanec, hudba alebo čítanie. Napríklad v Caracallových kúpeľoch sa nachádzali aj dve knižnice (Adam 1994, 570). Kúpele mohli obsahovať i cvičebné

OBR. 3. Mozaika pri vstupe do kúpeľov v Sabrathe (Libya). Medailon zobrazuje pár kúpacích sandálov, fľašku s olejom, 3x strigilis a nápis „SALVOM LAVISSE“ („Kúpanie je dobré“). Autor: Hakeem.gadi, Creative Commons CC BY-SA 3.0.

priestory (*palaestra*), miestnosti určené na očistenie sa so strigilom (*destrictaria*), ihriská na hranie loptových hier (*sphaeristeria*) alebo bazény pod holým nebom - *natationes/piscinae* (Fagan 2001, 404).

OBR. 4. Caldarium v Kúpeľoch pri fóre, Pompeje, uprostred sa nachádza labrum so zachovaným nápisom hovoriacim, že ho nechali zhotoviť duumviri Cn. Melissaeius Aper a M. Staius Rufus za sumu 5 250 sestercirov. Autor: M. Daňová

Časti kúpeľov

Podľa Vitruvia by sa kúpele mali postaviť na najteplejšom možnom mieste a to na takom, ktoré je odvrátené od severu a severovýchodu. Osvetlenie *tepidaria* a *caldaria* by malo byť z juhozápadu alebo ak to nie je možné, tak z juhu, keďže čas na kúpanie bol stanovený od poludnia do večera (Vitr. De arch.(a), V.10.1) . Základnými časťami boli: šatňa - *apodyterium*, teplý bazén - *tepidarium*, horúci bazén - *caldarium* (Obr. 4) a studený bazén - *frigidarium* (Savani 2017, 4). Tento tzv. „Pompejský typ“, i keď niekedy v zjednodušených verziách, sa stal štandardnou štruktúrou pre verejné i privátne kúpele (Yegül 1992, 63).

Po vstupe do kúpeľov sa návštevníci ocitli vo vestibule, odkiaľ sa prechádzalo do *apodyteria*, kde si návštevníci mohli odložiť svoje osobné veci do kamenných či drevených políciek (časti kúpeľov pozri Obr. 2). Prvou miestnosťou kúpeľa bolo *frigidarium* a postupne nasledovali ďalšie miestnosti - *tepidarium* a *caldarium*.

V *tepidariu* a *caldariu* sa nachádzal jeden alebo viac bazénov na kúpanie, *alveus*, so schodmi v bazéne a lavicami pre pohodlie. *Caldarium* malo umývadlo so studenou vodou, *labrum* (Obr. 2 a Obr. 7), na osvieženie rúk a tváre (Adam 1994, 568). Po návšteve horúceho bazéna sa návštevníci mohli vrátiť rovnakým postupom až po studený bazén. Kúpele okrem toho mohli obsahovať i *laconicum*, čo bola miestnosť na suché potenie alebo *sudatorium*, ktoré bolo parným kúpeľom. Ďalšími miestnosťami alebo zariadeniami, ktoré mohli návštevníci navštíviť, boli *natatio*, plaváreň, či *piscina*, bazén na plávanie.

Vitruvius vo svojej práci píše, že *laconicum*, *sudatorium* a iné potiace kúpele by mali priliehať k vlačnej miestnosti, čiže *tepidariu*, a ich výška k spodnej časti zakrivenej kupoly by mala byť rovnaká ako ich šírka. Bolo potrebné nechať otvor v strede kupoly s bronzovým kotúčom, z ktorého visia reťaze. Vytiahnutím a spustením týchto reťazí sa dala regulovať teplota potného kúpeľa. Samotná komora by mala byť kruhová, aby sa sila ohňa mohla šíriť rovnomerne od stredu po obvode (Vitr. De arch.(a), V.10.5).

Pre rímske kúpele je charakteristické spoločné kúpanie vo vyhrievaných bazénoch rozmiestnených vo vykurovaných miestnostiach. Pre správne fungovanie tohto druhu zariadenia sa ukázala obzvlášť účinná technika podlahového kúrenia, nazývaná *hypocaustum* - *thermae suspensura* (Fagan 2001, 404). Táto inovácia, rovnako ako v technickej oblasti, tak v oblasti

komfortu, vznikla na konci 2. alebo začiatku 1. storočia pr. Kr.. Názov *hypocaustum* poukazuje na grécky pôvod, aj keď ho Rimania pripisovali určitému C. Sergiovi Oratovi, súčasníkovi Sullu. Avšak podzemné vyhrievacie kanály sa nachádzajú v kúpeľoch v Gortyne, Olympii a Syrakúzach datované už 300 pr. Kr. Najvčasnejšie vyhrievacie systémy s *hypocaustom* v Pompejách boli nájdené v súkromných domoch i v kúpeľoch, čo naznačuje, že sa metóda nezmenila počas storočí (Adam 1994, 547). Podlaha *caldaria* by mala byť vyložená štvorcovými dlaždicami s rozmermi 1,5 stopy, naklonených k peci tak, aby sa teplo ľahšie šírilo v podlažnom kúrení. Na nej mali byť postavené stĺpiky *hypocausta* z ošempalcových tehál. Tieto stĺpiky o výške dvoch stôp, boli zakryté dvojstopovými dlaždicami za účelom podpory podlahy (Vitr. De arch.(a), V.10.2).

Praefurnium - pec (**Obr. 5**), bola umiestnená pod podlahou vo vetranej servisnej miestnosti určenej na skladovanie dreveného uhlia. Skladala sa z jednoduchého otvoru v stene, ktorého šírka bola závislá od veľkosti *hypocaustu*, s kovovými dvierkami a časťou na ukladanie popola. Vo veľkých kúpeľoch boli tieto servisné miestnosti umiestnené na zadnej alebo bočnej strane a na uľahčenie prístupu boli vybavené vonkajším tunelom (Adam 1994, 551).

Rímske kúpele boli jednoznačne nevyhnutnou súčasťou rímskeho spôsobu života. Súkromné kúpele boli skôr výsadou bohatších vĺ, či už v Itálii alebo aj v provinciách. Neboli závislé od prísunu vody akvaduktami ako boli verejné kúpele.

Prvé verejné kúpele sa objavili v Itálii začiatkom 2. storočia pred Kr. Opisovaniu architektúry sa venoval aj Vitruvius vo svojich Desiatich knihách o architektúre, kde opisoval ideálne proporcie kúpeľov. Neboli koncipované len na samotné umývanie, ale rovnako aj na spoločenské vyžitie. Budovy kúpeľov mohli tak zahŕňať miesta na cvičenie, knižnice či vonkajšie bazény. Architektúra rímskych kúpeľných budov bola približne rovnaká. Na začiatku návštevník vstúpil do vestibulu, odtiaľ do *apodyteria*, kde si mohol odložiť veci a následne už mohol navštevovať miestnosti podľa svojej vôle. Bazény boli rozdelené v miestnostiach podľa teploty, buď v lineárnom alebo blokovom či okružnom usporiadaní.

OBR. 5. *Praefurnium* a pohľad do *hypocausta* Neptúnových kúpeľov v Ostii.
Autor: M. Daňová

OBR. 6. Olejomaľba sira L. Alma-Tadema zachytáva ako farbisto si na základe opisu antických autorov predstavovali v 19.stor. Caracallove kúpele,
 Autor: L. Alma Tadema, dnes súkromná zbierka, Licencia Creative Commons Public Domain 1.0.

Rímske kúpele očami antických autorov (Martin Zázik)

Kúpele bezpochyby patria k najcharakteristickejším výdobytkom doby rímskej. Hoci ich začiatky boli skromné, postupom času sa z nich vyvinuli pompézne architektonické diela monumentálnych rozmerov a stali sa neoddeliteľnou súčasťou každodenného života rímskych občanov. Niet sa teda čo čudovať, že sú kúpele v dielach antických autorov pomerne bežným predmetom záujmu, nehľadiac na to, či ide o diela architektov, dramatikov, lekárov, historikov, lingvistov alebo prírodovedcov.

Najstaršie zachované zmienky o rímskych kúpeľoch sa nachádzajú v divadelných hrách, ktorých autorom je Plautus. Tento rímsky dramatik, žijúci na prelome 3. a 2. stor. pred Kr., ich prezentuje ako prirodzenú súčasť mestského prostredia. Kúpele slúžia ako kulisy v scénach mnohých jeho komédií, menovite sa jedná o diela *Asinaria* (Plaut. *Asin.*, 356-57), *Persa* (Plaut. *Persa*, 90-91), *Poenulus* (Plaut. *Poen.*, 703), *Rudens* (Plaut. *Rud.*, 382-85), *Trinummus* (Plaut. *Trin.*, 405-8) a *Truculentus* (Plaut. *Truc.*, 322-5).

Plautus nebol jediným autorom, ktorý často spomínal prostredie kúpeľov bez toho, aby im venoval akúkoľvek bližšiu pozornosť. V neutrálnom kontexte sa totiž objavujú aj u Horatia, básnika žijúceho v rokoch 65 až 8 pred Kr., konkrétne v jeho zbierke *Satirae* (Hor. *Sat.*, I.3.137-139). Vo svojej osobnej korešpondencii dokonca ako miesto kúpania uvádza riekou Tiber (Hor. *Epist.*, I.11.11-14).

Tito dvaja autori nám sprostredkujú len minimum relevantných informácií o rímskom kúpeľníctve. Jedinečným prípadom je Vitruvius (80 - 15 pred Kr.), ktorý vo svojom rozsiahlom diele *De Architectura* – konkrétne v piatej knihe, pojednávajúcej o verejných budovách - venoval celú jednu kapitolu architektúre rímskych kúpeľov (Vitruv. *De arch.(a)*, V.10). Táto literatúra je vhodná najmä ako doplnkový zdroj pri interpretácii archeologických nálezov. Väčšia pozornosť je Vitruviu venovaná v predchádzajúcom príspevku, pojednávajúcom o architektonickej stránke rímskych kúpeľov.

Predložený príspevok však bude čerpať z množstva iných antických spisovateľov – Ciceróna, Senecu Mladšieho, Plinia Staršieho aj Plinia Mladšieho, Martiala, Juvenala, Celsa, Galéna, Cassia Diona či Columellu. Zaujímavé informácie nájdeme tiež v životopisoch rímskych cisárov, či už u Suetonia, alebo v zbierke *Scriptores Historiae Augustae* (SHA).

Cieľom predloženého článku je sumarizácia čo najväčšieho množstva zachovaných zmienok, ktoré umožnia aspoň čiastočnú rekonštrukciu každodennej reality v rímskych kúpeľoch a ich úlohu v živote bežného človeka. Text je rozdelený na menšie

kapitoly, pričom každá z nich sa venuje samostatnej uzavretej problematike. Príspevok sa začína prehľadom názvoslovnia a pokračuje niekoľkými zmienkami týkajúcimi sa historického vývoja kúpeľov, ktorý je však bližšie popísaný v inom samostatnom príspevku. Prostredná časť sa venuje sociálnemu rozmeru kúpeľov, a teda kúpacím návykom, organizácii kúpeľov a zákonov s nimi spojenými. Text uzatvárajú dve úzko prepojené kapitoly venované postupu kúpania a medicínskemu využitiu.

Článok sa nesnaží prezentovať výlučne nové interpretácie. Väčšina zmienok už bola v rôznych súvislostiach skôr vyhodnotená v prácach viacerých zahraničných bádateľov, ktorí tejto problematike zasvätili veľkú časť svojej kariéry – menovite G. G. Fagan, A. Scobie, A. Rich a J.-A. Shelton. Autor predloženého príspevku všetky zmienky následne vyhľadal v primárnych zdrojoch, overil ich a doplnil.

Názvoslovie

Najstaršie výrazy, s ktorými sa v súvislosti s kúpeľmi môžeme v písomnostiach stretnúť, sú *balneum* a *balineum*. Varro ich vo svojej knihe *De Lingua Latina* odvodzuje od gréckeho slova βαλανεῖον (Varro *Ling.(a)*, IX.68). Ako grécky výraz, tak aj jeho rímsky ekvivalent v pôvodnom význame označujú tri rôzne veci – samotnú činnosť kúpania, nádobu na kúpanie a miestnosť, v ktorej kúpeľ prebiehal. Cicero napríklad v závere dopisu pre Attica informuje, že keď príde, nariadi sluhom, aby zohriali kúpeľ - „*Balineum cal fieri iubebo*“ (Cic. *Att.*, II.3). V liste Terentii však používa rovnaký výraz, keď vraví „*labrum si in balineo non est, ut sit*“ (Cic. *Fam.*, XIV.20), teda „ak v kúpeli chýba umývadlo, jedno tam nechaj doniesť“. Hoci v oboch prípadoch používa výraz *balineum*, v liste Atticovi ním označuje kúpeľ ako taký, zatiaľ čo v liste pre Terentiu ho používa na pomenovanie celej miestnosti určenej na kúpanie. Gramaticky najvhodnejším pomenovaním takejto miestnosti by však bol pravdepodobne výraz *balnearium* (Rich 1875, 183).

Unikátnym výrazom je *balneolum*, ktoré použil Seneca Mladší v liste Luciliovi na označenie Scipiových kúpeľov v jeho *ville* v Literne (Sen. *Ep.*, 86). *Balneolum* je zdobenina, ktorú Seneca zámerne použil, aby vyjadril, aké malé tieto kúpele sú v porovnaní s jeho vlastnými (Rich 1875, 184). Išlo totiž o charakteristické republikánske kúpele v skromnom prevedení, ktoré sa čoraz luxusnejším kúpeľom z obdobia začínajúceho cisárstva jednoducho nemohli rovnať.

Kúpele sa postupom doby stávali čoraz nákladnejšími a s narastajúcim prepychom rástol aj počet miestností, ktoré ich tvorili. Na rozdiel od Scipiovej malej miestnosti, ktorú Seneca expresívne nazýva „kúpeľníčkou“, cisárske kúpele sa stávali zložitým stavebným komplexom. Pravdepodobne práve z tohto dôvodu sa v spisovnej latinčine začal používať plurál starších pomenovaní – *balnea* a *balinea*. Cicero dokonca

OBR.7. *Labrum* z čierneho granitu, Dioklecianove kúpele. Veľkosť *labra* mohla byť rôzna – od niekoľkých desiatok centimetrov po niekoľko metrov. Autor: M. Daňová

modernejšie kúpele vo *ville* svojho brata Quinta nazýva *balnearia* (Cic. *QFr.*, III. 1). Všetky tieto výrazy však stále označovali súkromné, nie verejné kúpele.

Na pomenovanie verejných kúpeľov sa zaužívalo tiež množné číslo – *balnae* a *balinae*. Varro tvrdí, že tieto slová nemali nijaký ekvivalent v singulári (Varro *Ling.(a)*, IX.68). Gramatická teória sa však očividne nie vždy zlučovala s praktickým použitím jazyka. Keď napríklad Cicero obhajuje Caelia, ani raz tieto výrazy nepoužije. Namiesto toho používa *balneas publicas* či *in vestibulo balnearum* (Cic. *Cael.*, 62). Dokonca ako názov kúpeľov uvádza *balneas Senias* (Cic. *Cael.*, 62). Plinius Mladší v liste Gallovi používa výraz *balinea* pre verejné a *balineum* pre súkromné kúpele (Plin. *Ep.(a)*, II.17).

Najzaužívanejším pomenovaním verejných kúpeľov je *thermae*, z gréckeho *θερμαι*, ktoré v doslovnom preklade označuje horúce pramene či kúpele s teplou vodou (Rich 1875, 184). Postupne sa však zaužívali za účelom odlišenia cisárskych verejných kúpeľov od starších republikánskych *balneae*. *Thermae* sa tak stali pomenovaním pre monumentálne verejné kúpeľné komplexy, ktorých súčasťou nebolo len zariadenie potrebné ku kúpeľu, ale tiež všetky náležitosti patriace gréckym *gymnasia*m (Juv. *Sat.(a)* VI.422). V prípade antických autorov však opäť nejde o pravidlo a oba pojmy používajú takpovediac bez rozdielu. Napríklad kúpele, ktoré dal postaviť Claudiov *libertus* Claudius Etruscus, Martialis nazýva *Etrusci thermulae* (Mart. *Ep.(a)*, VI.42), zatiaľ čo Statius obyčajným *balnea* (Stat. *Silv.*, I.5.13). Zaujímavý je jeden z Martialových epigramov, v ktorom používa slovné spojenie *subice balneum thermis* (Mart. *Ep.(a)*, IX.75). Tento pojem sa však neaplikuje na celú budovu, ale na dve samostatné miestnosti rovnakej budovy.

OBR. 8. *Hypocaustum* Neptúnových kúpeľov v Ostii. Pod podlahou umiestnený systém stĺpikov medzi ktorými prúdi horúci vzduch. Takto zohriata podlaha vykúri celý priestor nad sebou. Autor: M. Daňová

Historický vývoj kúpeľov

Mnohí antickí autori poskytujú informácie, ktoré v menšej či väčšej miere dopĺňajú našu predstavu o tom, ako sa vyvíjala architektonická podoba rímskych kúpeľov tak, ako ju poznáme od Vitruvia či zo zachovaných štruktúr. Tejto téme sa bližšie venuje nasledujúci príspevok. Práve z toho dôvodu teraz pozornosť upriamime iba na tri najdôležitejšie záležitosti.

Prvou je zavedenie teplého kúpeľa. Antické zdroje jeho pôvod nepripisujú nikomu konkrétnemu. Vitruvius síce nazýva *laconicum*, teda suchú miestnosť na potenie, ako „spartanskú horúcu miestnosť“ (Vitr. *De arch.(a)*, V.10), avšak pravdepodobne nie preto, že by ju Sparťania sami vymysleli. Najstaršiu zmienku o teplom kúpeli máme už u vyššie spomenutého Senecu. Ten píše, že práve ten malý, tmavý, jednoduchý kúpeľ s jednou komorou, ktorý mal Scipio vo svojej *ville* v Literne, bol teplým kúpeľom (Sen. *Ep.*, 86). Je však logické predpokladať, že teplý kúpeľ mal v rímskej kultúre omnoho staršiu tradíciu.

Rovnako ako aj pri teplých kúpeľoch, ani v prípade techniky vykurovania nie sú antickí autori veľmi bohatým zdrojom informácií. Hovoríme o *hypocauste* (Obr. 8), vykurovacom systéme pod podlahou, ktoré Vitruvius nazýva *suspensura caldarium* (Vitr. *De arch.(a)*, V.10). K jeho pôvodu sa vyjadrujú

dva spisovatelia – prozaik Valerius Maximus a prírodovedec Plinius Starší. Obaja žili na prelome letopočtov a obaja pripisovali pôvod *hypocausta* Sergiovi Oratovi. Sergius Orata bol obchodník, žijúci ešte za občianskej vojny, označovanej ako Spojenecká alebo Marsická vojna. Orata sa snažil kultivovať ustrice a choval ich v nádržiach, ktoré museli simulovať ich prirodzené podmienky. Podľa Valeria Maxima a Plinia za týmto účelom vymyslel vykurovanie, ktoré zvyšovalo teplotu vody. Valerius Maximus ho vo svojej knihe *Factorum ac dictorum memorabilium libri IX* nazýva *balnea pensilia* (Val. Max., IX.1) a Plinius Starší *balinas pensiles* (Plin. HN, IX.54). Sergius Orata však podľa všetkého *hypocaustum* v skutočnosti nevynašiel. G. G. Fagan predpokladá, že buď len zdokonalil starší prototyp, alebo vymyslel systém parného kúpeľa (Fagan 2001, 403-404). Za Cicerónových čias už tak súkromné, ako aj verejné kúpele bežne používali bazény s teplou vodou, parný kúpeľ a miestnosti s horúcim vzduchom určené na potenie (Cic. QFr., III.1).

Plinius tiež býva často spájaný s údajmi o počte kúpeľov v samotnom Ríme. Vo svojej knihe *Historia Naturalis* totiž tvrdí, že v roku 33 pred Kr. Agrippa vo funkcii edila na rok vyhlásil pre občanov Ríma 170 kúpeľov zadarmo (Plin. HN., XXXVI.24). Túto informáciu však treba brať s rezervou. Podľa Fagana *gratuitum balneum* neodkazuje na budovy kúpeľov, ale jednoducho na „voľné kúpanie“ (Fagan 1993b, 102). Nemusí teda ísť o počet budov, ale menších jednotiek, dokonca jednotlivých miestností v rámci jednej budovy kúpeľov. Pliniova zmienka teda nehovorí prakticky nič o celkovom počte verejných kúpeľov v Ríme. Slúži iba ako dôkaz Agrippovej štedrosti (Fagan 1993b, 103).

Z konštantínovského obdobia máme oveľa detailnejšie informácie. Z písomnosti *Notitia Regionum Urbis Romae* je nám známe, že sa v Ríme nachádzalo celkovo 11 *thermae* a 856 *balnea* (NRUR, XIV). Zaujímavým postrehom je, že samotná *Notitia Regionum Urbis Romae* uvádza v rámci Ríma existenciu 423 *vici* (Fagan 1993b, 101). Počet *balnea* je teda približne dvojnásobkom počtu *vici* v Ríme. To by znamenalo, že na jeden *vicus* pripadali spravidla dve *balnea*.

Sociálne prostredie

Bezpochyby najcharakteristickejšou črtou rímskych kúpeľov je ich rozdelenie na ženskú a mužskú časť. Išlo pravdepodobne ešte o republikánsku tradíciu, keďže väčšia chúlitosť a cudnosť boli špecifikom prevažne raných období rímskych dejín. Valerius Maximus napríklad tvrdí, že bolo neslušné, aby sa otec kúpал spolu so svojim synom po tom, ako dosiahol pubertu (Val. Max., II.1). Z Cicerónových listov sa dokonca dozvedáme, že rovnako to bolo aj v prípade zaťa a svokra (Cic. Off., I.35; Cic. Orat., II.55).

S postupným nárastom prepychu v období cisárstva, kedy sa z kúpeľov stávali architektonické a umelecké diela, sa na morálku a cudnosť postupne prestal klásť dôraz. V budovách *thermae* sa muži a ženy časom začali kúpať aj spoločne, nahí a vo veľkých množstvách – teda v prípade, že to kúpele umožňovali. Rozdelenie na mužskú a ženskú časť s oddelenými jednotlivými miestnosťami naďalej vo väčšine verejných kúpeľov zotrvalo (Vitr. De arch.(a), V.10). Zmiešané kúpele ponúkali značný prosociálny potenciál – návštevníci boli totiž v bazénoch nahí, čo otváralo možnosti pre skúmanie sexuality a priame sexuálne skúsenosti. Ovidius hovorí, že mnohé kúpele boli miestom častého stretávania mladých milencov (Ov. Ars Am., III.638-640). Zvyk spoločného kúpania mužov a žien zrušil až cisár Hadrian (SHA Hadr., 18), hoci tento zákaz pravdepodobne dlho nevydržal, pretože ho neskôr musel opäť zaviesť Marcus Aurelius (SHA M. Ant., 23). Definitívny zákaz nastal za Alexandra Severa, ktorý prikázal zrušiť všetky kúpele, v ktorých neboli oddelené mužské a ženské časti, teda tzv. *balnea mixta* (SHA Alex. Sev.(a), 24).

Oddelené časti kúpeľov svojsky vyriešila manželka istého konzula, o ktorej vo svojom diele *Noctes Atticae* píše Aulus Gellius (Gell. NA, X.3). Tá sa raz údajne rozhodla okúpať v kúpeľoch v Teane v Kampánii. Vzhľadom na to, že Teanum bolo malé provinciálne mesto, podmienky v kúpeľoch sa pravdepodobne nemohli rovnať tým v Ríme. Ženská časť bola omnoho menšia a menej pohodlná než tá mužská. Kvestor Marcus Marius obdržal veľmi špecifický rozkaz. Netrvalo dlho a všetci muži boli z kúpeľov vyhnaní, zatiaľ čo konzulova manželka sa spokojne kúpala

v ich kúpeľoch. Táto historka je len jedným z mnohých dôkazov, že verejné kúpele neboli určené výlučne pre nízke spoločenské vrstvy. Spočiatku to tak síce skutočne bolo, keďže vyššia spoločnosť používala vlastné súkromné kúpele. V období cisárstva sa však vo verejných kúpeľoch kúpali aj samotní cisári ako napríklad Hadrian (*SHA Hadr.*, 17) alebo Gallienus (*SHA Gall. Duo*, 17).

Suetonius píše, že dokonca aj Oktaviánova matka Atia často navštevovala verejné kúpele. V dobe jej tehotenstva (64/63 pred Kr.) sa jej údajne na tele objavilo znamenie Apollóna v tvare hada. Odvtedy sa až do konca života vyhýbala verejným kúpeľom (*Suet. Aug.*, 94.4).

Bežný ľud musel za vstup do kúpeľov platiť, avšak vzhľadom na nízke vstupné boli kúpele prístupné prakticky všetkým. To bol zdroj mnohých, pre nás úsmevných historiek, ktoré sa nám vďaka antickým autorom zachovali. Martialis (*Mart. Ep.(a)*, VI.93) a Juvenalis (*Juv. Sat.(a)*, V.90) tvrdia, že niektorí návštevníci kúpeľov páchli natoľko, že svojim zápachom pohoršovali všetkých navôkol. Správca kúpeľov (*balneator*) mal právo nežiaducich ľudí vyhnať, odmietnuť im vstup či ich pustiť len za určitých podmienok. Martialis napríklad popisuje situáciu, kedy stará chorá žena chcela ísť do kúpeľov a *balneator* jej to dovolil až v noci, keď sa pozhasínali svetlá a vstup mali povolený len pochybné živly ako napríklad *meretrices* - prostitútky (*Mart. Ep.(a)*, III.93).

Petronius rovnako ako Horatius či Plautus kúpele prezentuje ako bežnú súčasť každodenného života. Postavy v jeho Satyricone sa v kúpeľoch často stretávajú (*Petron. Sat.*, 72-73), a podgurážení alkoholom nahlas spievajú a recitujú poéziu, čím poburujú okolitých ľudí (*Petron. Sat.*, 91-92). Súčasťou ich kúpania sú aj veľmi bizarné zážitky – sťažujú sa napríklad na priveľmi oduševnených masérov (*Petron. Sat.*, 41). Jednému z nich sa stratí oblečenie (*Petron. Sat.*, 30) a ďalšiemu dokonca otrok (*Petron. Sat.*, 97). Motiv krádeže v kúpeľoch používa tiež Catullus, keď Vibennia a jeho chamtivosť prirovnáva ku „najchytrejšiemu zloději v kúpeľoch“ (*Catull.*, 33).

Juvenalis sa však omnoho radšej než z fiktívnych postáv vysmieva z tých skutočných. Posmešne píše napríklad o bohatej žene, ktorá sa chodievala kúpať výlučne v noci a nielen, že jej sluhovia donesú vlastné vybavenie, ale ešte si dovedie aj vlastného maséra (*Juv. Sat.(a)*, VI.419-426). Vysmieva sa tiež z Tongilia, ktorý pravidelne navštevuje kúpele s obrovskou fľašou na olej, vyrobenou z rohu nosorožca a rozhorčuje ľudí svojim zástupom špinavých sluhov (*Juv. Sat.(a)*, VII.130-131). Pravdepodobne nejde o nijaký výmysel, pretože aj Ammianus Marcellinus spomína aristokratov, ktorí sú schopní chodiť do kúpeľov v sprievode až päťdesiatich sluhov (*Amm. Marc.*, XXVIII.4.9).

Prevádzka kúpeľov

Ako už bolo povedané, kúpele spravoval takzvaný *balneator*. Ten bol zodpovedný nie len za vyberanie vstupného a udržiavanie poriadku medzi návštevníkmi, niekedy aj za cenu ich vyhodenia z kúpeľov, ale tiež za údržbu a čistenie budovy. Od Senecu vieme, že v období republiky za údržbu a správu kúpeľov zodpovedali edilovia - úradníci starajúci sa o údržbu verejných budov a kontrolu verejných slávností (*Sen. Ep.*, 86). Kúpele boli v tých časoch na takej úrovni, že edil musel kontrolovať teplotu vody vlastnou rukou. Aulus Gellius tvrdí, že rovnaké povinnosti ako edilovia či neskôr *balneator* mali v provinčných kúpeľoch kvestori (*Gell. NA*, X.3). Verejné kúpele však nemuseli byť výlučne pod štátnou správou. Niektoré mohli byť v prenájme či dokonca v plnom vlastníctve súkromnej osoby (*Shelton 1998*, 310).

Cena za vstup do kúpeľov bol už od Cicerónových čias *quadrans* (*Cic. Cael.*, 62). Horatius (*Hor. Sat.*, I.3.37) a Juvenalis (*Juv. Sat.(a)*, VI.456) túto informáciu potvrdzujú. Juvenalis dokonca dodáva, že deti pod istý vek mali vstup do kúpeľov zadarmo. Platenie vstupného Cicero nazýva *quadrantaria permutatio* (*Cic. Cael.*, 62), Seneca má naň však vlastné pomenovanie *res quadrantaria* (*Sen. Ep.*, 86).

Kúpele sa pravdepodobne otvárali za úsvitu a zatvárali za súmraku. Keď bol kúpeľ pripravený na použitie, upozornilo sa na to zazvonením zvonca, ktorý Martialis nazýva *aes thermarium* (*Mart. Ep.(a)*, XIV.163). Za obdobia rímskej republiky sa kúpele zatvárali vždy, keď republiku

postihlo akékoľvek nešťastie (Rich 1875, 186). Podľa Suetonia údajne cisár Caligula vyhlásil, že oddávanie sa rozkošiam kúpania počas náboženských sviatkov je hrdelným zločinom (Suet. Calig., 94).

O nočnej správe kúpeľov nevieme prakticky nič. V prípade, že by boli cez noc prístupné verejnosti, umožňovalo by to chudobným ľuďom prespávať v ich priestoroch, najmä v zimných mesiacoch (Scobie 1986, 403). V životopise Alexandra Severa sa píše, že za jeho vlády sa zdalo, že *thermae* bývajú otvorené celú noc (SHA Alex. Sev.(a), 24). Za vlády cisára Tacita sa naopak kúpele vždy zatvárali, pretože sa údajne stávali centrom roztržiek a vzbúr (SHA Tac., 10.2). Proti nočnej prevádzke vo všeobecnosti svedčia dva ekonomické faktory. V prvom rade by sa zdvihli náklady na olej, keďže by v noci muselo byť použité osvetlenie. V druhom rade by sa tiež zdvihli náklady na zabezpečenie dodatočného paliva pre vykurovanie. Tieto náklady museli byť skutočne vysoké – dokonca aj Plinius Mladší radšej nečakaných či krátkodobých hostí posielal do kúpeľov v neďalekom *vicu* (nom. *vicus*), než aby im rozohrial vlastný kúpeľ (Plin. Ep.(a), II.17).

Čo sa týka hygieny, v kúpeľoch boli bežne latríny (Obr. 9). Problém je, že ich mohli využívať nielen návštevníci kúpeľov, ale aj široká verejnosť. Unikátne sú Mithrove kúpele v Ostii, ktoré mali latríny prepojené olovenou trubicou s miestnosťou nazývanou *fullonica* v suteréne budovy (Scobie 1986, 414). Splašky teda boli odvádzané preč a znižovali tak riziko kontaminácie vody v kúpeľoch. V nijakých iných kúpeľoch doposiaľ nebol objavený podobný systém. Nie je tiež známe, že by verejné kúpele používali akékoľvek filtračné zariadenia či dezinfekciu vody a nevieme ani to, ako často sa bazény čistili od usadenín (Scobie 1986, 425).

Kúpacie návyky

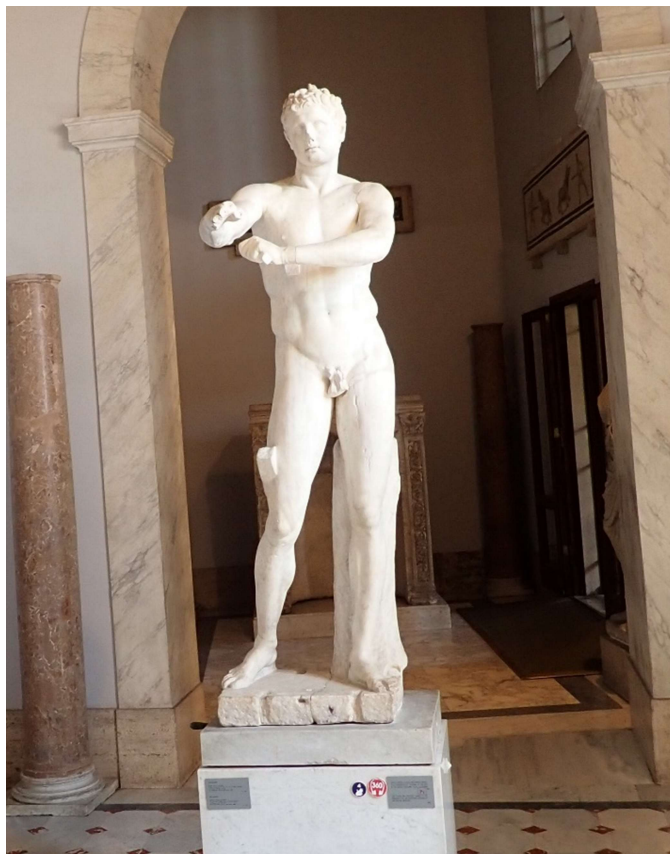
V raných obdobiach rímskej histórie kúpele slúžili výlučne na zdravotné a hygienické účely. Umyť sa raz za deň bolo plne dostačujúce. Od Senecu vieme, že sa to vzťahovalo len na umývanie rúk a nôh. Kompletný kúpeľ postačoval raz za týždeň (Sen. Ep., 86). V tejto veci sa s ním zhoduje tiež Columella (Columella, Rust., I.6). Za cisárstva sa však z kúpania stal prejav luxusu a pôžitkárstva, a teda nebolo nezvyčajné, že niektorí ľudia ho vykonávali aj niekoľkokrát denne. Niektorí, ako napríklad cisár Commodus, zachádzali dokonca do takých extrémov, že sa kúpali aj sedem či osemkrát po sebe (SHA Comm., 11). Cisár Gordián I. sa kúpali štyri či päťkrát denne, avšak len počas leta. Cez zimu navštevoval kúpeľ maximálne dvakrát za deň (SHA Gord., 6).

Vo verejných kúpeľoch začínal čas určený na kúpanie niekedy okolo ôsmej hodiny ráno (Mart. Ep.(a), X.48, XI.52). Za vlády cisára Hadriana sa uzákonilo, že pred ôsmou hodinou mali vstup do kúpeľov povolený iba chorí ľudia a invalidi (SHA Alex. Sev.(a), 24). Názory na najvhodnejší čas

OBR. 9. Verejné latríny v Ostii. Pod mramorovými sedadlami prúdila voda, ktorá neustále odvádzala splašky do kanalizácie. Autor: M. Daňová

pre kúpanie sa však medzi jednotlivými autormi líšia. Vitruvius považuje za najideálnejší čas prakticky celé poobedie, od obeda až po západ slnka (*Vitr. De arch.(a)*, V.10). Plinius Mladší sa v lete kúpал o deviatej, no počas zimy chodieval do kúpeľa o hodinu neskôr (*Plin. Ep.(a)*, III.1). Ešte neskôr než on sa kúpал Martialis, ktorý do vody chodieval najmä keď bol vyčerpaný, teda okolo desiatej hodiny (*Mart. Ep.(a)*, III.36, X.70).

OBR. 10. *Apoxyomenos*, atlét zoškrabávajúci si z tela nečistoty. V ľavej ruke mu chýba *strigilis*. Rímska kópia, Vatikánske múzeá. Autor: M. Daňová

Je pochopiteľné a prirodzené, že Rimania navštevovali kúpele pravidelne po každom tréningu a cvičení. Počas cisárstva sa však rozšíril zvyk kúpať sa medzi jednotlivými jedlami, primárne pred hlavným jedlom. Lekári tento postup odporúčali aj pri tráviacich ťažkostiach. Kúpanie totiž podporuje trávenie a mnohí zhýralci sa kúpali ako pred jedlom, tak aj po ňom, len aby získali apetít na ďalší chod. Tento postup sa nevyhol ani cisárom – známy nim bol napríklad Nero (*Suet. Ner.(a)*, 20; *Juv. Sat.(a)*, I.143). Cisár Commodus si dokonca jedlo brával so sebou do kúpeľa (*SHA Comm.*, 11). Vďaka Martialovi však vieme, že tento zvyk nebol len záležitosťou cisára, ale aj bežných občanov. Píše, že „*Aemilius si do teplého kúpeľa bráva šalát, vajcia a ančovičky, a potom vraví, že mimo domova nevečeria*“ (*Mart. Ep.(a)*, XII.19).

Postup kúpania

Rímske kúpele neobsahovali len bazény s teplou, vlažnou a studenou vodou, ale tiež vykurované miestnosti určené na potenie. Rimania údajne prechádzali celým okruhom týchto miestností. Zistiť presné poradie je však zložité, nakoľko nevieme, či existoval nejaký všeobecne zažitý zvyk, alebo jednotlivci chodili do jednotlivých častí kúpeľov podľa vlastného uváženia. Existuje niekoľko návodov na správny postup kúpania, väčšina z nich sa však viaže na medicínu a liečebné postupy. Sú však medzi nimi veľké rozdiely, keďže postupnosť bývala predpísaná na základe povahy ochorenia a každý lekár mal rozdielne metódy. Básnik Decimus Magnus Ausonius vo svojom *epyllione* Mosella zmieňuje, že účelom striedania bazénov s odlišnou teplotou boli otváranie a následné zatváranie kožných pórov, ktoré sa tak čistili po nadmernom potení. Telo sa muselo po čase strávenom v *laconicu* vzpružiť liatím studenej vody na hlavu, alebo náhlým ponorením sa do chladného bazéna (*Auson. Mos.*, 341). Plinius Starší uvádza, že tento postup sa dostal do módy po tom, ako ho Augustov osobný lekár Musa použil na úspešnú liečbu cisára (*Plin. HN*, XXV.38). Cassius Dio však Musu obviňuje zo smrti Augustovho synovca Marca Claudia Marcella, ktorý zomrel na následky dlhotrvajúcich horúčok. Musa sa ich totiž snažil liečiť rovnako ako v Augustovom prípade kúpeľom v studenej vode a aplikácia nevhodného liečebného postupu sa podľa Dia stala pre Marcella osudnou (*Cass. Dio*, LIII.30).

Postup kúpania sa však lišil od autora k autorovi. Plinius (*Plin. HN* XXVIII.14) a Celsus (*Celsus Med.* I.3) odporúčajú najprv sa oblievať teplou vodou, následne ísť do parného kúpeľa

a po ňom sa vykúpať v studenej vode. Podľa Galéna treba ísť najprv do *laconica* s teplým vzduchom, následne do teplého kúpeľa, hneď po ňom do studenej vody a nakoniec sa vysušiť a poriadne vydrhnúť (*De Meth. Med.*, X.10.708-709). Celsus ako prvé odporúča potiť sa v *tepidariu*.

Zaujímavé je, že človek to mal urobiť bez toho, aby sa vyzliekol. Následne by mal podľa neho človek prejsť do *caldaria* a po vypotení si nalievať na hlavu striedavo vodu rôznych teplôt – najprv horúcu, potom vlažnú a napokon studenú (*Celsus Med.*, I.4).

Rimania sa zvyčajne po opustení kúpeľa natierali olejom. Na jeho zotretie používali *strigilis*, nástroj so zakrivenou čepeľou (**Obr. 3** a **Obr. 10**). Keď bolo po všetkom, ľudia sa jednoducho vydrhli do sucha. Plinius tvrdí, že ak človeka bolí telo, ako náhrada za *strigilis* či uterák môže poslúžiť aj hubka (*Plin. HN*, XXXI.47). Natieranie sa olejom Celsus spomína takmer pri každom liečebnom postupe zahŕňajúcom kúpanie. Neopomína ho však ani pri všeobecnom návode, kedy kúpanie plní funkciu jednoduchej zdravotnej prevencie (*Celsus Med.*, I.4).

Zdravie a medicína

Kúpele boli u Rimanov spojené so starostlivosťou o zdravie pravdepodobne už od počiatkov ich používania. Potvrdzujú to aj časté vyobrazenia Aesculapia a jeho dcéry Hygieie v priestoroch verejných kúpeľov (*Scobie 1986*, 425). Samotní antickí autori kúpanie uvádzajú ako súčasť mnohých liečebných procedúr a prikladajú mu veľký význam.

Najviac referencií na kúpele v súvislosti s lekárenským využitím nájdeme u Celsa a Plinia (*Fagan 2006*, Appendix A, B). Je len veľmi málo prípadov, kedy spolu títo dvaja autori v niečom súhlasia a vo väčšine prípadov sa buď vylučujú, alebo predkladajú iné postupy. Celsus napríklad málokedy odporúča kúpele v kombinácii s liečivami, v prípade epilepsie dokonca kúpeľ vôbec neodporúča (*Celsus Med.*, III.23). Plinius na rozdiel od neho na epilepsiu predpisuje odvar z lanolínu a myrhy, ktorý sa má údajne vypiť hneď po ukončení kúpania (*Plin. HN*, XXX.27). Najvýraznejší rozdiel medzi týmito dvomi autormi je, že Celsus až v šiestnástich prípadoch odporúča kúpanie ako zdravotnú prevenciu, zatiaľ čo Plinius ani raz. Zhodujú sa však v jednej veci – obaja ľudí vyslovene vyzývajú na to, aby sa kupali vo verejných kúpeľoch. Netreba veľkú dávku fantázie, aby si človek uvedomil, že veľké množstvo chorých ľudí určite nijako nezlepšovalo hygienické podmienky vo verejných kúpeľoch. Ako už bolo spomenuté vyššie, cisár Hadrian zaviedol zvyk kúpania sa chorých ľudí do ôsmej hodiny ráno, čím chcel pravdepodobne obmedziť šírenie chorôb.

Všetky Pliniove zmienky o medicínskom využití kúpeľov sa nachádzajú v knihách zaoberajúcich sa liečivami. Ide celkovo o 47 prípadov. Hovorí napríklad, že vypiť biele víno s rascou po kúpeli je účinné proti žltacke (*Plin. HN*, XX.57). Múka z mletého vlčieho bôbu (tzv. „lupinová múka“) zmiešaná s octom údajne po nanosení na pleť počas kúpania pomáha proti vyrážkam, svrbeniu a vysušuje vredy (*Plin. HN*, XXII.74). Uvádza však aj omnoho bizarnejšie rady. Hovorí napríklad o tom, že niektorí ľudia, v momente keď opúšťajú kúpeľ, pijú vývar z riečnych krabov vo víne ako liek proti malárii. Dodáva, že podľa niektorých ľudí stačí zjesť iba ľavé oko kraba (*Plin. HN*, XXXII.38). Jeho najkontroverzejšia liečebná procedúra je ale jednoznačne tá na utlmenie silnej bolesti v obličkách, bedrách a pri zápale močového mechúra. Plinius totiž tvrdí, že v takom prípade sa dá uľaviť od bolesti, pokiaľ si pacient ľahne do kúpeľa a uvoľní moč (*Plin. HN*, XXVIII.17).

Okrem liečebných procedúr však spomína aj kozmetické využitie kúpeľov. Zaujímavá je napríklad zmienka o kúpeli s lupeňmi ruží, ktorý fungoval ako antiperspirant a zabráňoval poteniu (*Plin. HN*, XXI.73). Hovorí tiež, že Nerónova žena Popaea sa za účelom skrášľovania pleti sedemkrát denne kúpala v oslom mlieku. Za týmto účelom ju vždy pri cestovaní sprevádzalo dokopy päťsto oslíc (*Plin. HN*, 11.96).

Celsus málokedy spomína konkrétne liečivá a celkovo v 81 zmienkach popisuje prevažne liečebné procedúry a rôzne postupy kúpania. Uvádza napríklad, že kúpanie v horúcej vode je dobré najmä pre mládencov a starých ľudí (*Celsus Med.*, I.3.3). Medzi jeho rady dojkám patrí okrem odporúčania venovať viac času činnosti, ktoré posilujú hornú časť tela, aj to, aby si pri kúpaní liali na prsia horúcu vodu (*Celsus Med.*, VI.11.4).

Kúpanie odporúča pri liečbe mnohých chorôb. Napríklad pri úpale by podľa neho mal človek okamžite ísť do kúpeľa a poliať si hlavu a telo olejom, následne ísť do horúceho bazéna a obliať si hlavu množstvom horúcej a potom studenej vody. V prípade, že je človek prechladnutý, mal by sa „zabalený“ spotiť, potom sa natrieť a vyčistiť (*Celsus Med.*, I.3.10). Pri tráviacich ťažkostiach odporúča okúpať sa a natrieť sa olejom, ale tiež nahlas čítať a chodiť na prechádzky (*Celsus Med.*, I.8.3.). Pre ľudí s migrénou je podľa neho lepšie natrieť sa než ísť do kúpeľa. Pokiaľ však na tom pacient neodbytné trvá, mal by sa najprv oblečený vypotiť v *tepidariu*, potom sa natrieť olejom a ísť do solia. Keď sa vypotí, nemal by ísť priamo do bazéna, ale si iba nalievať na hlavu množstvo horúcej, potom vlažnej a nakoniec studenej vody. Hlava by sa mala oblievať dlhšie než zvyšok tela. Na koniec odporúča krátke masírovanie, vysušenie a natretie olejom (*Celsus Med.*, I.4.2.). Jediný prípad, kedy Celsus spomína aj špeciálny prípravok ako súčasť kúpeľnej liečby sú mrákoty – vtedy by si mal chorý údajne v kúpeli poriadne namazať hlavu masťou z kosatca (*Celsus Med.*, VI.6.34).

Existujú ale aj prípady, kedy obaja autori vyslovene odhovárajú od návštevy kúpeľov. Plinius ich neodporúča napríklad v prípade problémov so slezinou (*Plin. HN*, XX.59). Celsus ich zase zakazuje pacientom s chronickými chorobami, tuberkulózou, poruchami trávenia, tým, čo vykašľávajú krv, zotavujú sa z gangrény alebo majú nedostatočne vyčistené rany (*Fagan 2006*, 202). Je však otázne, nakoľko sa bežný ľud riadil odporúčaniami antických lekárov.

Záver

Na základe antických autorov a ich svedectva, ktoré sa nám dochovali až dodnes, môžeme s určitosťou povedať, že kúpele zastávali významnú a nenahraditeľnú úlohu v antickom svete. Nielen že boli dôležité pre osobnú hygienu, ale slúžili aj na socializáciu – ľudia mohli v kúpeľoch spoznávať nových ľudí a stretávať sa s priateľmi či milencami. Zámožnejší občania v sprievode svojich sluhov a otrokov dokonca mohli návštevu využiť ako prostriedok pre vlastnú prezentáciu. Ako dokazujú Celsus a Plinius, kúpanie bolo tiež neoddeliteľnou súčasťou liečebných procedúr. Denne ich navštevovali tisícky ľudí. Práve obrovský počet návštevníkov (a tiež ich nahota) boli argumentami, na ktorých Cicero vybudoval svoju slávnu obhajobu *Pro Caelio*.

Z kúpeľov sa postupom času stával akýsi mikrokozmos s vlastnými pravidlami a poriadkom. Nebyť antických autorov, mnoho skutočností o jeho fungovaní by pred nami zostalo navždy ukrytých. Práve vďaka písomným zmienkam a ich vzájomnému dopĺňaniu s archeologickými nálezmi lepšie spoznáваме skutočnú podobu kúpeľov – od ich architektonického vyhotovenia, až po život, ktorý v nich prekvital.

Historický vývoj rímskych kúpeľov (obdobie rímskej republiky až 1. stor. po Kr.) (Matúš Barbuščák)

„Je zaznamenané u tých, čo nám opísali starodávne spôsoby Rimanov, že naši predkovia si umývali denne iba ruky a nohy. Tu by mohol niekto povedať: áno, v skutku to boli pekne špinaví ľudia! Ako museli smrdieť! Ale oni boli cítiť pastviskom, farmou a hrdinstvom!“ (Sen. Ep., 86.12 – preklad autora)

Rímske kúpeľníctvo je téma, ktorá vo veľkej miere obohatila a aj obohacuje dnešnú spoločnosť. Práve vďaka Rimanom môžeme z kúpeľníctva ťažiť až do dnešných dní. Angažovanosť Rimanov v kúpeľných praktikách viedla až k tomu, čo poznáme dnes pod pojmom wellness. Už pred viac ako 2000 rokmi dokázali vytvoriť kúpele v podobe, v akej sú známe aj v súčasnosti. V príspevku sa budeme zameriavať na historický vývoj schémy rímskeho kúpeľa od republikánskeho obdobia až po augustovské. Príspevok pojednáva o historickom vývoji kúpeľov na domácej italskej pôde, ale aj v príslušných oblastiach rímsko-helenistického sveta.

Ak sa snažíme pochopiť usporiadanie rímskych kúpeľov, je potrebné zohľadniť schému, z ktorej mohli Rimania čerpať. Rímske kúpele charakterizovali tri hlavné aspekty. Po prvé, stupňovanie tepla v jasne po sebe nasledujúcej sekvencii miestností (zvyčajne nazývanými v terminológii ako *frigidarium*, *tepidarium*, *caldarium*), ktorá usmerňuje kúpajúceho sa zámerne k prechodu z jednej do druhej miestnosti. Po druhé, rímske kúpele obsahovali vyhrievané, spoločné bazény - *solia* alebo *alvei* (Fagan 2001, 403-404). Tretím dôležitým aspektom je vyhrievanie týchto priestorov prostredníctvom domyselného vykurovacieho systému (*hypocaustum*).

V analýze historického vývoja sa zameriame na vyššie zmienené hlavné aspekty, ako aj na iné faktory, ktoré sú z hľadiska vývoja kúpeľníctva dôležité - napríklad na vplyv zmien v architektúre, na problematiku vývoja verejných a súkromných rímskych kúpeľov. Toto by malo jasne demonštrovať, ako neskôr mohli Rimania „pretransformovať“ relatívne jednoduché kúpele do formy skutočne gigantických *thermae*.

Vďaka antickým autorom² máme autentické svedectvá o vnímaní vývoja kúpeľov súčasníkmi. Snáď najlepším príkladom je Senecov opis Scipiovej starej vily (v čase písania textu takmer 2 storočia): „v Scipiových kúpeľoch sú drobné otvory, ktoré ani nemožno nazvať oknami...dnes však ľudia považujú takéto kúpele, ktoré nie sú usporiadané tak, že do nich preniká slnko po celý deň cez najširšie okná, vhodné akurát len pre mole. Ak sa človek nemôže kúpať a jemne sa pri tom opáliť, a ak sa nemôže pozrieť z vane na rozľahlú zem a more... V starších dobách však nebolo mnoho kúpeľov a ani neboli výnimočne zariadené.“ (Sen. Ep., 86, 8-9 – voľný preklad autora).

Grécka otázka pôvodu rímskych verejných kúpeľov.

Na rozdiel od rímskych kúpeľov v gréckych kúpeľoch sa návštevníci kúpali individuálne v samostatných vaniach, ktoré boli od seba oddelené. Na kúpajúcich sa voda liala z hora, kým podľa rímskeho spôsobu sa ľudia ponárali do vody. Početné príklady individuálnych vaní takéhoto druhu sa odkryli v súkromných kúpeľoch v domoch, vilách a palácoch ako aj vo verejných kúpeľoch v rôznych častiach helenistického sveta. Z archeologických výskumov³ máme doložené, že voda sa zahrievala v neďalekých zásobníkoch (DeLaine 1989, 111). Vplyv gréckeho spôsobu života na počiatky rímskeho kúpeľníctva sa v tomto prípade nedá opomenúť. Rozvoj kúpeľníctva mohol podmieniť aj príchod obyvateľstva behom neskoro-republikánskeho obdobia z oblastí so silným gréckym kultúrnym vplyvom (Fagan 1999, 82). Rimania sa pravdepodobne oboznámili

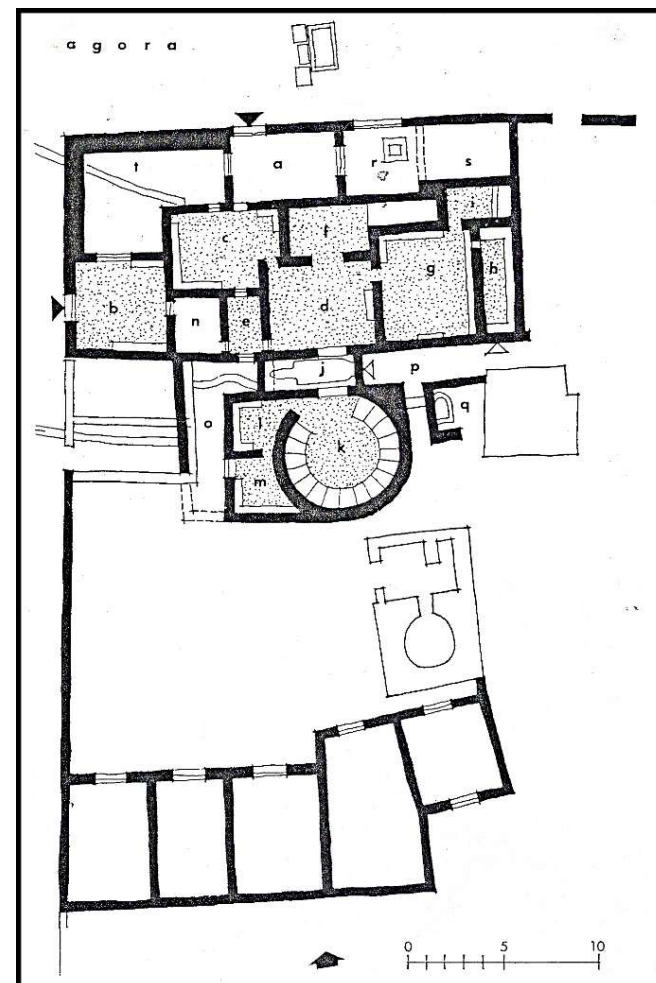
² Pozri predchádzajúcu kapitolu.

³ Napríklad z helenistickej vily v Tolve, či z paláca AĽ Khanoum v Afganistane.

s kúpeľnými praktikami vďaka kontaktu s Grékmi na Sicílii a v južnej Itálii. Na italskej pôde sa grécke kúpele vyskytovali najneskôr od neskorého 4. a skorého 3. stor. pred Kr. (Yegül 2013b, 23-24). Najpočetnejšie doklady o rozsiahлом využívaní vyhrievaných kúpeľov v gréckom štýle pochádzajú práve zo Sicílie a z južnej Itálie a sú datované do 3. stor. pred Kr. Azda najvhodnejším príkladom sú archeologické nálezy z Gely na Sicílii, kde mali kúpele s vaňami značne zjednodušený vykurovací systém (pece napojené na podpodlažné kanály) podobne ako v neskorších rímskych kúpeľoch. Schéma kúpeľov ilustruje, že hoci kúpele v *Magne Graecii* nemali priamu sekvenciu miestností, disponovali už v 3. stor. pred Kr. určitým potenciálom vykurovacích technológií (Kontokosta 2019, 47). Mimo Itálie bol pre grécke kúpele helenistického obdobia charakteristický okrúhly pôdorys (ang. „*tholos type bath*“). Kúpele s takým pôdorysom sa preskúmali na sicílskych lokalitách Megara Hyblaea (**Obr. 11**) a v Syrakúzach, ale aj v južnej Itálii vo Velii, na Kréte v meste Gortys či na severe Afriky v Kyréne (DeLaine 1989, 115). Niektoré z nich (napr. kúpele vo svätyni Apolóna v Kyrénach) boli vsadené do mäkkej skaly, pričom kúpele tohto typu mohli byť známe aj italským staviteľom (Yegül 2013b, 24).

Predmetom diskusie o vplyve gréckych kúpeľov na rímske kúpeľníctvo boli v minulosti Stabijské kúpele v Pompejách. Tie boli až do 90-tych rokov 20. stor. označované ako prechodný článok medzi gréckymi a rímskymi kúpeľmi. Názory skoršieho bádania, ktoré formuloval po výskume H. Eschebach (Eschebach 1979, 51-53), boli dlhodobo rešpektované aj neskoršími bádateľmi ako P. Zanker (Zanker 1998, 50) či I. Nielsenová. Táto bádateľka použila Eschebachovu schému ako základný argument pre vývoj rímskych verejných kúpeľov vo svojej práci o rímskych kúpeľoch (Nielsen 1990, 25-36). K značnému prelomu v odbornej diskusii a prehodnotení starších názorov došlo najmä po publikovaní práce G. G. Fagana, ktorý argumentoval, že Stabijské kúpele (**Obr. 12**) nemôžu ponúknuť žiadny bezpečný dôkaz o predpokladanom prechode z gréckych k rímskym kúpeľom. Svoje hypotézy podporil aj určitými nezrovnalosťami v archeologickom výskume. Upozornil, že kúpele boli najpravdepodobnejšie postavené v rímskom štýle zhruba v rokoch 140-120 pred Kr. s postupne sekvenčne vyhrievanými miestnosťami, *hypocaustom* a spoločnými bazénmi prítomnými v kúpeľoch už od počiatočnej fázy (Fagan 2001, 413).

Aj napriek istým nezrovnalostiam môžeme povedať, že Rimania boli Grékmi v otázke kúpeľníctva v značnej miere ovplyvnení. Grécke kúpele však nemožno stotožňovať s rímskymi. Grécke kúpele mali zväčša kruhový pôdorys, neboli v nich spoločné bazény (*solia* alebo *alvei*), vopred stanovená sekvencia miestností a neobsahovali ani vykurovaciu technológiu na úrovni, ktorou disponovali Rimania. Preto je dôležité pri problematike pôvodu rímskych kúpeľov hľadať odpovede aj na území samotnej Itálie, a to najmä v Kampánii a v Latii (hypotéza tzv. autochtónneho vplyvu).

OBR. 11. Kúpele v Megare Hyblae na Sicílii.
Autor: Delaine 1989, 116.
Licencia Creative Commons Public Domain 1.0.

Autochtónna otázka pôvodu rímskych verejných kúpeľov obdobia rímskej republiky

V problematike autochtónneho vývoja kúpeľov sa primárne zameriame na oblasť Kampánie. Pôvod rímskych kúpeľov v tejto oblasti bol sledovaný hlavne z dvoch dôvodov. Po prvé kvôli tradícii, ktorá hovorí, že obchodník z Kampánie, istý Sergius Orata, mal byť údajným vynálezcom *pensiles balinae*. Druhým dôvodom bolo zohľadnenie lokálnych podmienok v okolí Campi Flegrei (blízko Cumae). Ide o vulkanicky aktívnu oblasť s prírodnými termálnymi prameňmi a prieduchmi, ktorými uniká teplá para na povrch. Práve túžba domáceho obyvateľstva umelo napodobniť tieto prírodné podmienky mala napr. podľa G. G. Fagana podnietiť vývoj rímskych kúpeľov (Fagan 2001, 421).

Sergius Orata ako vynálezca hypocausta

Informácie o aktivitách Sergia Orata máme hlavne z diela Plinia Staršieho (Plin. HN, IX.168; XXVI.16). Na základe týchto informácií prevládala hlavne na začiatku 20. stor. (ale aj v jeho priebehu) názor, ktorý poukazoval na Sergia Orata ako na vynálezcu *hypocausta* (Fagan 1996, 56). Vďaka archeologickým výskumom z Megary Hyblaie, Syrakúz, Gortys či z Velie (DeLaine 1989, 115) v súčasnosti vieme, že zjednodušená forma *hypocausta* bola známa Grékom už zhruba 150 rokov pred údajným vynájdением *pensiles balinae* S. Oratom. Neskôr, na základe týchto zistení mal podľa J. DeLaineovej údajný inovátor S. Orata skôr *hypocaustum* zdokonaľiť, než ho sám vymyslieť (DeLaine 1989, 123). Akú rolu v skutočnosti S. Orata zohral, a čo boli jeho *pensiles balinae*? Z práce Plinia sa zdá, že S. Orata pôsobil v Kampánii zhruba v r. 90 pred Kr. a venoval sa chovu rýb. Zároveň mal vynájsť nádrže (alebo bazéniky) pre chov ustríc. Nádrže potom inštaloval do vĺ, ktoré následne predával (Plin. HN, IX.54). Je tiež možné, že Orata vynášiel nejaký druh vyhrievaného bazéna za účelom spomínaného chovu. Doslovne by sme mohli *pensiles balinae* preložiť ako „visiace bázény“. Okolnosť, že Gréci mali „zjednodušené“ *hypocaustum* skôr ako Rimania, ako aj preklad termínu a jeho používanie viedlo k rôznym nezrovnalostiam v odbornej spisbe. Vec uviedol na pravú mieru až G. G. Fagan, ktorý vo svojej práci (Fagan 1996, 56-66) o S. Oratovi ako pôvodcovi *hypocausta* vyriešil viaceré nezrovnalosti a naznačil, že *pensiles balinae* s *hypocaustum* zrejme nesúvisia. Vecne to popísal vo vyhodnotení svojej štúdie: „Je omylom konštatovať, že dôkazy neumožňujú presné určenie povahy *pensiles balinae*. Zdroje neposkytujú priamu indikáciu toho, čo tento vynález predstavoval

OBR. 12. Stabijské kúpele v Pompejách, Kampánia. Pohľad na rozsiahle *hypocaustum* počas výskumov v roku 1895. Autor: W.H.Goodyear, archív Brooklynského múzea Goodyear Archival Collection (S03_06_01_001 image 388), Licencia Creative Commons Public Domain.

a archeológia tiež nie je zvlášť nápomocná. Avšak, identifikácia *pensiles balinae* s *hypocaustum* bola preukázaná iba ako hypotéza. Predstavuje iba jednu z možných interpretácií spomedzi mnohých. V skutočnosti písomné dôkazy poukazujú na prepojenie medzi inováciou S. Oratu a chovom ustríc, čo bola činnosť, ktorej sa venoval... Stručne povedané, rozšírený názor, ktorý poukazoval na spojitosť S. Oratu s *hypocaustum*, nie je podporený analýzou písomných dôkazov a mal by byť prehodnotený“ (Fagan 1996, 63).

Najdôležitejšou indiciou o tom, že S. Orata nevynašiel *hypocaustum*, pochádza z výskumu verejných kúpeľov vo Fregellae (v regióne Latium), kde bola zložitejšia forma *hypocausta* doložená už v 2. fáze kúpeľov. Tá je datovaná do prvej polovice 2. stor. pred Kr. (Tsiolis 2001, 105, 110), teda približne o 100 rokov skôr ako údajne v Kampánii pôsobil S. Orata.

Kampánia (Campi Flegrei)

Podľa G. G. Fagana by sme mohli vývoj rímskych verejných kúpeľov sledovať v regióne Kampánia v oblasti Campi Flegrei, a to hlavne z troch dôvodov. Po prvé preto, že väčšina najstarších dochovaných rímskych kúpeľov sa nachádza práve v Kampánii (napr. v Pompejách Kúpele na fóre, Stabijské kúpele atď.). Takisto v Kúmach sú dochované jedny z najstarších verejných kúpeľov, ktorých vznik sa kladie približne okolo roku 180 pred Kr. (Nielsen 1990, 29). Po druhé, Kampánia predstavuje región s vhodnými podmienkami pre vznik kúpeľníctva. V období 3. a 2. stor. pred Kr. išlo o bohatý a prosperujúci región, čo nepriamo dokladá aj prítomnosť viacerých nových architektonických foriem ako amfiteáter či bazilika. Medzi jednu z takýchto nových foriem by sme mohli zaradiť aj architektonický koncept verejných kúpeľov, ktoré tam mohli vzniknúť práve vďaka verejnému bohatstvu, kombinácii kultúrnych vplyvov a vhodnému prostrediu. Po tretie pod vplyvom skúseností z prirodzeného prostredia termálnych prameňov ponúka táto oblasť objasnenie vzniku hlavných črt rímskych verejných kúpeľov - napr. spoločné bazény a priestory vyhrievané v postupnej sekvencii (Fagan 2001, 421). Prítomnosť termálnych prameňov a rôznych štrbín či jaskýň, z ktorých unikala teplá para, mohla motivovať domáce obyvateľstvo k reprodukcii takých podmienok. V Kampánii existovala staršia tradícia spoločného kúpania sa v termálnych prameňoch ešte pred vznikom kúpeľov. Prítomnosť všetkých týchto podmienok mohla viesť aj k vývoju *hypocausta* zo „zjednodušeného“ gréckeho predchodcu do plnej rozvinutej formy označovanej Vitruviom ako *suspensura* (Vitr. De arch.(a), V.10). Spoločné kúpanie v prírodných podmienkach mohli „pretransformovať“ do stavby kúpeľov so spoločnými bazénmi (Fagan 2001, 423). Okrem G. G. Fagana zastáva podobný názor aj I. Nielsenová (Nielsen 1990, 35). Zhodne s nimi sa vyjadrila aj A. H. Kontokostová, ktorá tiež poukázala na skutočnosť, že lokálne termálne pramene, plyny a para unikajúca na povrch mohli byť jedným z „katalyzátorov“ rozvoja nových kúpeľných technológií (Kontokosta 2019, 123).

Latium

Výskum rímskych verejných kúpeľov z obdobia strednej republiky (264-133 pred Kr.) v meste Fregellae (Latium) priniesol nové, veľmi zaujímavé indicie v otázke vývoja kúpeľníctva. Poskytujú jedinečný dôkaz o vývoji rímskeho verejného kúpeľníctva, nakoľko predstavujú jedny z najstaršie doložených rímskych verejných kúpeľov vôbec (Tsiolis 2013, 104). Z hľadiska chronológie bolo možné rozlíšiť dve hlavné fázy. Počiatok prvej fázy sa datuje do 1. pol. 3. stor. pred Kr., kedy boli veľkým termálnym zariadením postaveným vo vysokej architektonickej kvalite. Disponovali rôznymi službami a mali implementované aj viaceré technické zariadenia. Kúpele už v prvej fáze zahŕňali *caldarium* s veľkým spoločným bazénom (*alveom*). Bazén bol vykurovaný podpodlažným systémom. Analógiu ku takému systému možno hľadať v *balneach* západogréckeho sveta (Tsiolis 2001, 110). Aspoň jedna z miestností obsahovala *labrum* a ďalšia lavičku. Kúpele zároveň potvrdzujú existenciu *balnea* s rozdelenými sektormi pre mužov a ženy, vybavenými klasickými kúpeľnými miestnosťami so *sudatoriom* v mužskej sekcii a pravdepodobne aj *palestrou*. Počiatok druhej fázy sa kladie do 1. pol. 2. stor. pred Kr. Počas nej došlo k technologickej inovácii vykurovacieho systému. Do kúpeľov bolo implementované *hypocaustum* s dlážkou umiestnenou na systéme stĺpikov (*pilae*). V kúpeľoch sa tiež identifikoval vykurovací systém v podobe kanálov, ktorý prechádzal cez múr *sudatoria* (tamže, 111).

Kúpele obsahovali valené klenby, ktoré nemajú obdobu v helenistickom svete, a teda ide o plne rímsky architektonický prvok. Na ich výstavbu bol použitý veľmi kvalitný stavebný materiál (dlaždice, škridle, terakota), ktorý svedčí o blízkosti lokálnych keramických dielní na vysokej úrovni.

Celkovo môžeme povedať, že kúpele vo Fregellae sa s gréckymi takmer nedajú porovnať a predstavujú klasické rímske verejné kúpele v ich základnej podobe.

Vplyv súkromných kúpeľov na vývoj verejných v období rímskej republiky

Dôležitým faktorom pri riešení problematiky vývoja rímskych kúpeľov je otázka rozsahu možného vplyvu súkromných kúpeľov na verejné, zvlášť za predpokladu, že kúpeľné praktiky v súkromní, predchádzali verejným (Fagan 2001, 417).

Vidiecke usadlosti v rano-republikánskom Latii a v Kampánii mali zvyčajne špeciálnu miestnosť s pecou alebo pec kombinovanú s parným kotlom. Tá mohla byť prepojená aj s kuchyňou. Tento koncept mal zabezpečiť „dobré potenie“ vhodné ako forma prevencie sezónnych nachladnutí. K tejto „potnej miestnosti“ bola pripojená iná, stredne vyhrievaná miestnosť, ktorá slúžila aj ako prezliekareň. Zároveň bola pripojená na prítok chladnej vody, alebo na tzv. *lavatrinu*. Podľa F. K. Yegüla aj rustikálne kúpele tohto typu mohli ovplyvniť formu verejných kúpeľov z hľadiska stupňovania tepla v jasne po sebe nasledujúcej sekvencii: *apodyterium/tepidarium*, *frigidarium/lavatrina* a *caldarium/laconicum* (Yegül 2013b, 25). Tento návrh je do istej miery hodnoverný, v rozpore s ním je však okolnosť, že väčšina včasných súkromných kúpeľov mala iba dve miestnosti. Je značne problematické hovoriť o „sekvencii“ pri dvoch miestnostiach. Ešte dôležitejšie je, že usporiadanie miestností v rímskych kúpeľoch pravdepodobne nie je produktom náhodných okolností, ale skôr účelovým usporiadaním, ktoré spĺňalo potrebu pre rôzne stupne vykurovaného priestoru a vody (Fagan 2001, 419).

V ostatných častiach Itálie sa bádanie zameralo na vily na vidieku ako aj na domy v mestách. Podľa G. G. Fagana sa však v tomto bádani objavujú isté nezrovnalosti. Hlavným problémom je širšia variácia v kúpeľných zvykoch a rozhodujúci vplyv osobného vkusu majiteľov kúpeľov na ich celkovú formu (*tamže*, 117). Spočiatku, keď nebolo kúpeľníctvo v rímskom štýle ešte plne rozvinuté, siahali Rimania po alternatívach, napr. v podobe gréckych kúpeľov. Faktory ako tento, značne sťažujú pochopenie vývoja súkromných kúpeľov v odlišných regiónoch Itálie. Otázne je aj to, či jednoduchú dispozíciu musíme pri súkromných kúpeľoch nutne považovať za nevyvinutú, teda staršiu formu. Zvážiť treba aj možnosť, že v konkrétnych prípadoch mohlo ísť o osobné preferencie majiteľa (finančné, estetické alebo funkčné), ktorý si nechal zariadiť kúpele takým spôsobom aj v neskoršom období. Dôležité je brať do úvahy aj fakt, že mnoho vil so súkromnými kúpeľmi je datovaných do rozpätia od 1. stor. pred Kr. až do 1. stor. po Kr., teda do obdobia, v ktorom boli rímske verejné kúpele už vo vyvinutom stave, resp. už mali svoju charakteristickú formu. Podľa G. G. Fagana je v tomto prípade pomerne zložitá sledovať dopad ich vplyvu na vývoj verejných kúpeľov (*tamže*, 417).

Viacere vyššie uvedené nezrovnalosti dobre ilustrujú výsledky archeologického výskumu na lokalite Cosa v Toskánsku (*tamže*, 417). Niekoľko preskúmaných domov zo včasného 1. stor. pred Kr. obsahovalo veľmi jednoduché kúpeľné zariadenia. Pozostávali z jednoduchej miestnosti pripojenej ku kuchyni, zatiaľ čo súkromné aj verejné kúpele na iných lokalitách z tej doby v Itálii mali skôr komplexnejšiu formu (*tamže*, 417, 418). Ďalšie informácie priniesli výsledky výskumov kúpeľov v Etrúrii (Vulci), v okolí Ríma (Ciampino), či z Prata (Sperlonga). Napr. vo Vulci preskúmaná vila (tzv. „*House of the Cryptoporticus*“) mala kúpeľný priestor zložený zo štyroch miestností. N. De Haanová⁴ upravila pôvodné datovanie *hypocausta* v *sudatoriu*, ktoré sa predtým kládlo do obdobia okolo roku 50 pred Kr., už približne ku roku 100 pred. Kr. Vďaka tomu je *hypocaustum* z vily jedným z najvčasnejšie doložených v súkromných kúpeľoch v Itálii (*tamže*, 418).

Ak vychádzame z predpokladu, že datovanie *hypocausta* z Vulci je správne, môžeme sa domnievať, že rímske verejné kúpele obsahovali od prelomu 1. a 2. stor. pred Kr. plne vyvinuté *hypocaustum*. Vila odkrytá v Ciampine má odlišnú formu. Obsahovala kúpeľ so spoločným

⁴ Okolnosť uvádza vo svojej práci o pôvode rímskych kúpeľov G. G. Fagan, pozri (Fagan 2001, 418).

bazénom, avšak bez *hypocausta*. Súčasťou villy Prato (datovaná do tretej štvrtiny 3. stor. pred Kr.) bol kúpeľ zložený z dvoch miestností. V jednej bol implementovaný bazén s pozostatkami *labra*. Zrejme išlo o studený kúpeľ s miestnosťou na prezliekanie. Druhá miestnosť bola určená na teplý kúpeľ. Tu bola objavená osadená vaňa pre jednu osobu, ku ktorej bola pripojená menšia vanička (v angl. terminológii tzv. „booth-bath“). Menšia pripojená vanička na základe rozmerov nemohla byť využívaná na celotelový kúpeľ ale len na umývanie nôh a chodidiel. Obe vane boli spojené, resp. predstavujú jeden architektonický celok. Tento celok mal podobu platformy vyvýšenej nad úroveň podlahy, na ktorej sa nachádzali prepojené vane (*tamže*, 418). Súkromné kúpele mali pravdepodobne vplyv na architektonický koncept verejných kúpeľov, čo však nevylučuje aj opačné pôsobenie. Hoci v roku 2001 bolo z územia Itálie známych 21 víl so súkromnými kúpeľmi (*Kolodziejczyk 2001*, 120), je stále ťažké povedať, v akom smere a rozsahu sa vzájomne ovplyvňovali.

Vývoj verejných kúpeľov v meste Rím v období republiky

Nie je ľahké určiť, do akej miery stavitelia v Ríme participovali na vývoji verejných kúpeľov, alebo či prebrali verejný kúpeľ z iných oblastí ako Kampánia, Latium či Magna Graecia (*Kontokosta 2019*, 48). F. K. Yegül výstižne zdôraznil, že Rím ako centrum moci bol v priebehu obdobia republiky bezpochyby tým najvhodnejším miestom pre nápady a inovácie v procese vývoja verejného kúpeľníctva, a tiež v inovácii kúpeľných technológií (*Yegül 2013b*, 31). Hoci archeologické dôkazy z Ríma sú kvôli neskoršiemu vývoju v meste torzovité, môžeme predpokladať, že Rím určite poskytoval „vhodnú pôdu“ pre vývoj ako aj pre integráciu kultúry kúpeľníctva. Podľa G. G. Fagana môžeme na základe písomných zmienok u antických autorov 3. stor. pred Kr. považovať ako rozhodujúce obdobie pre vznik verejných kúpeľov. Koncom nasledujúceho storočia je rímsky verejný kúpeľ doložený archeologicky v rôznych regiónoch Itálie. Na základe nálezov sa môžeme domnievať, že rímska forma verejného kúpeľa existovala od pol. 2. stor. pred Kr., možno dokonca aj skôr (*Fagan 2001*, 421). A. H. Kontokostová predpokladá, že v závere rímskej republiky existovala v Ríme prekvitajúca kúpeľná kultúra a v meste mohlo byť okolo 100 mestských kúpeľov (*Kontokosta 2019*, 50). Na rozdiel od menších miest ako Pompeje, v Ríme bolo kúpeľníctvo skôr „súkromným podnikom“ než verejným zariadením.

Vznik rímskych *thermae*

Mesto Rím zohralo dôležitú úlohu pri vzniku aj následnom rozvoji *thermae* (**Obr. 13**), vďaka čomu sa zvykne o kúpeľoch hovoriť ako o rímskom fenoméne. Príčinou môže byť skutočnosť, že najväčšie a najsofistikovanejšie príklady *thermae* sa nachádzali práve v Ríme. Dôležitou otázkou sú vplyvy a okolnosti, ktoré inšpirovali Rimanov pri vývoji *thermae* (*Yegül 2013a*, 311) či princípy plánovania, ktoré zohrali neoddeliteľnú úlohu pri formovaní vývoja týchto komplexov. Konečnú podobu predstavovali napríklad *Thermae Traiani*, aj keď samotný začiatok vývoja tohto konceptu môžeme spájať už s výstavbou prvých známych verejných *thermae*, tzv. *Thermae Agrippae* (**Obr. 1** a **Obr. 2**).

OBR. 13. Pozostatky veľkých cisárskych kúpeľov, Caracallove kúpele v Ríme. Autor: M. Barbuščák.

Viacerí bádatelia sa domnievajú, že hlavnou pamiatkou určujúcou prechod k *thermae* bol kúpeľný komplex postavený M. V. Agrippom. Bol to rozsiahly komplex postavený na Martovom poli (*Campus Martinus*) v neskorom 1. stor. pred Kr. (Kontokosta 2019, 50; Nielsen 1990, 37; Yegül 2013a, 312). Pôvodne mal komplex predstavovať *horti*⁵ - tzv. *Horti Agrippae*. Agrippove kúpele boli natoľko odlišné vo veľkosti, zariadení a výzdobe od malých mestských kúpeľov (*balnea*), ktoré v tej dobe existovali v Ríme, že keď o nich neskorší autori písali, tak používali termín - *thermae* (Kontokosta 2019, 50). Dnes ich poznáme pod názvom *Thermae Agrippae*. Kúpele sú považované za prvé impozantné a luxusné cisárske kúpele. Ich výstavba bola intencionálne plánovaná pre rozsiahle verejné používanie.

Pre pochopenie kľúčovej úlohy, ktorú zohrali *Thermae Agrippae*, nestačia iba archeologické dôkazy. Na kúpele a na *horti*, ku ktorým pôvodne patrili, sa musíme pozrieť aj zo spoločenského, historického a architektonického kontextu obdobia neskorej republiky. Inšpirácia na výstavbu Agrippových kúpeľov pravdepodobne nepochádzala z abstraktných myšlienok Rimanov o gréckych gymnáziách, ani z kultúrnych aktivít na Martovom poli, či zo záujmu Rimanov o šport, ako sa v minulosti predpokladalo (Kontokosta 2019, 72). Podľa A. H. Kontokostovej treba vidieť inšpiráciu pre výstavbu *Thermae Agrippae* v architektonických a dekoratívnych tradíciách miestnych rímskych *horti* (tamže, 72).

Séria Agrippových rekreačných pavilónov prepojených vodnými prvkami a záhradnými priestormi, v ktorých boli umiestnené majstrovské diela gréckeho umenia stáli pravdepodobne za formovaním masívnych, symetrických kúpeľných blokov, situovaných v múrom obohnanej záhrade. Po prvýkrát sa takýto koncept vyskytol v *Thermae Neronis* a plne bol formovaný, ako sme už vyššie spomenuli, v *Thermae Traiani*. Tieto veľké, verejné cisárske stavby evokujú niekoľko elementov starších republikánskych *horti*. To mohol byť dôvod, prečo sa modely cisárskych kúpeľov často hľadajú vo vzdialenejších geografických precedensoch, ako napr. vo východnom helenistickom svete.⁶ Zaujímavé tiež je, že sa *horti* kvôli ich cudzím prvkom „neukotvili“ v slovníku Rimanov, s výnimkou mesta Rím. Cisárske *thermae* sa naopak stali zaužívaným modelom pre veľké kúpeľné komplexy, ktoré boli budované naprieč ríšou.

Záver

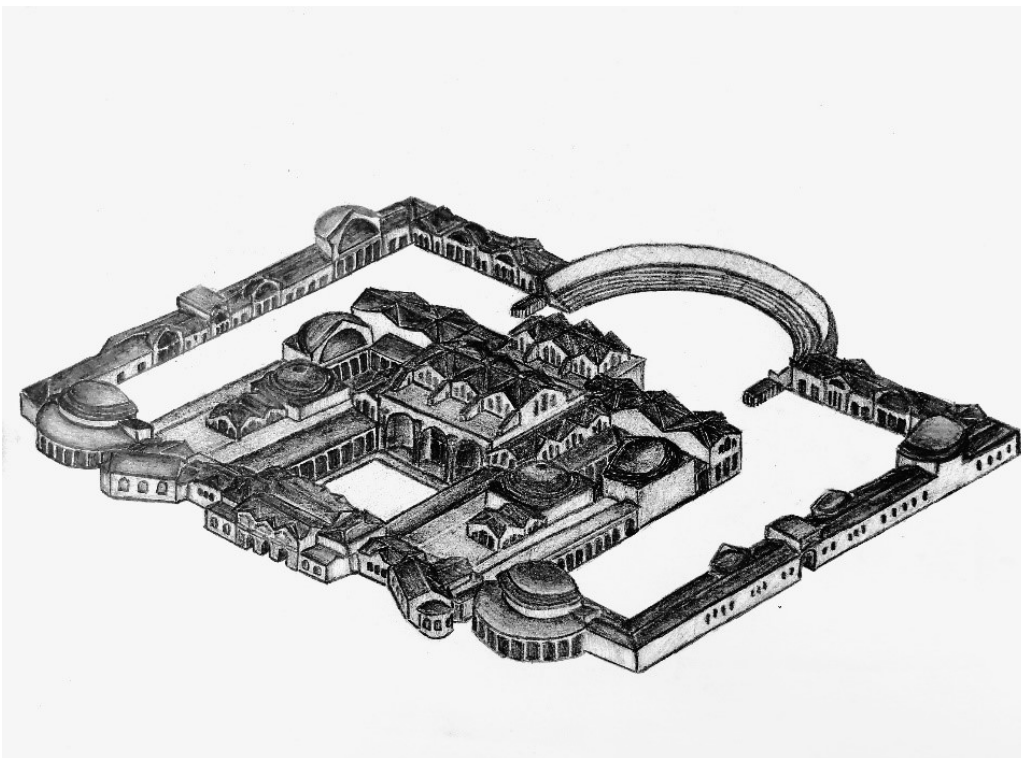
„Diskusia o pôvode rímskych kúpeľov a s nimi spojených kúpeľných zvykoch predstavuje jednu z najväčších bitiek v doterajšom výskume“ (Maréchal 2012, 147). Citovaná veta belgickej bádateľky S. Maréchalovej vystihuje problematiku bádania o pôvode rímskych kúpeľov. Na pôvod sa nahliadalo cez ideologické motívy, ktoré vývoj opisovali ako typický rímsky fenomén s niekoľkými paralelami. Hlavne cudzí (grécky) a domáci (italský) pôvod boli zvyčajne zdôrazňované. V príspevku sme poukázali aj na základné črty vývoja verejného kúpeľa v oblasti Latia, ktorá sa zdá byť oveľa dôležitejšia, ako sa doposiaľ predpokladalo. Neopomenuli sme ani vývoj súkromného kúpeľa v období republiky v oblasti Itálie. Zdá sa, že bádanie sa v minulosti zameriavalo hlavne na problematiku vývoja verejných kúpeľov. To je dôvodom, prečo bádanie o vývoji súkromných kúpeľov značne zaostáva. Preto by v budúcnosti bolo veľmi prospešné, keby sme vďaka ďalším štúdiám a výskumom mohli byť obohatení o nové informácie o súkromných kúpeľoch, ktoré nám prezradia viac o vzájomnom ovplyvňovaní sa verejných a súkromných kúpeľov. Posledná kapitola príspevku vysvetľuje, ako mohli Rimania „pretaviť“ menšie republikánske *balnea* do veľkých, honosných cisárskych *thermae*. Práve vďaka rímskym cisárskym *thermae* môžeme povedať, že Rím ukázal svetu obrovskú dávku sofistikovanosti a pragmatizmu. Dnes môžeme Rimanom poďakovať za v skutku obrovský prínos aj pre dnešnú spoločnosť, pretože bez ich úsilia vynaloženého pri vývoji kúpeľov by sme možno ani my dnes nechodili za odpočinkom do tak obľúbených zariadení, akými sú wellness.

⁵ Luxusné záhrady spojené s rozsiahlym verejným priestranstvom. Boli to nehnuteľnosti vlastnené najbohatšími a najvplyvnejšími Rimanmi.

⁶ Práve *horti* v Ríme vznikajú z predchodcov v podobe luxusných záhrad v palácoch helenistických vládcov.

KÚPELE V RÍME

Traianove kúpele (Iveta Štefanovičová)

OBR. 14. Rekonštrukcia kúpeľov. Autor: I. Štefanovičová

oproti kúpeľom (Coarelli 2007, 188). Staviteľia ponechali z *Domus Aurea* len prízemie, ktorého miestnosti spojili klenutými strechami, aby sa tak celá plocha vyvýšila na 47 m. n. m. Zvyšok kopca bol potom vyrovnaný, čím sa vytvorila obrovská plocha s rozlohou 340 x 330 m (Rodgers 2008, 63).

Tieto kúpele mali významnú úlohu v živote obyvateľov Ríma, pričom vstup sem mali povolený muži aj ženy (Faith-Wright 2010, 8). Ich luxus si mohli užívať i bežní ľudia z nižších vrstiev, čo viedlo k rastúcej popularite cisára Traiana (Volpe 2017, 218). Ten bol známy aj ako jeden z najbohatších cisárov. Značnú časť svojho bohatstva získal počas svojho ťaženia v Dácii, a práve z týchto zdrojov financoval výstavbu kúpeľov (Rodgers 2008, 63).

Datovanie, výstavba a význam kúpeľov

Traianove kúpele boli dôležitým projektom, ktorý ovplyvnil stavbu neskorších cisárskych kúpeľov (Obr. 14). Pôvodne sa na ich mieste nachádzal *Domus Aurea* cisára Nera, ktorý bol v roku 104 po Kr. zničený požiarom (dôsledok *damnatio memoriae*). Do rovnakého obdobia možno klásť aj počiatok výstavby kúpeľov. Tie boli dokončené presne 22. júna 109 po Kr. (Bennet 1997, 152). Ich staviteľom bol Apollodorus z Damašku, ktorý šikovne využil existujúcu časť poškodeného *Domus Aurea* (tamže, 153). Dostavaním kúpeľov sa tak stal Oppius (južná časť pahorku Esquilin), plne urbanizovaným, pričom spomínaný Nero „Zlatý dom“ celkom zmizol pod expanziou Traianových kúpeľov (Coarelli 2007, 160). Kúpeľný komplex bol trikrát väčší než blízke Titove kúpele, ktoré ležali na juhozápade. Ich samotná orientácia predstavovala jeden z nových prvkov. Pôvodne sa kúpele stavali s osou orientovanou v smere sever-juh (Křížová 2010, 17), no Traianove kúpele stáli v osi severovýchod-juhozápad, a to kvôli slnečnému žiareniu a smeru prevládajúceho vetra (Coarelli 2007, 187). Celkovo zaberali plochu 6 ha medzi Liviiným portikom (*Porticus Liviae*) na severe a Titovými kúpeľmi na juhu (Volpe 2016, 59).

Výstavbu je možné bezpečne datovať do rokov 104-109 po Kr., čo potvrdzujú najmä kolky na tehlách. Ako materiál boli využité aj pozostatky *Domus Aurea*, ktoré poslúžili napríklad na výstavbu nosnej konštrukcie veľkej južnej *exedry* alebo na cisternu *Sette Sale*

Zdroj vody

Traianove kúpele značne zvýšili spotrebu vody mesta, ktoré aj napriek existencii deviatich akvaduktov trpelo jej nedostatkom. Akvadukty v tomto období spolu privádzali viac ako 992 200 m³ vody za deň (Bennet 1997, 154). Zatiaľ čo kúpele získavali veľkú časť svojho pôvodného zásobovania z blízkeho *Aqua Anio Vetus*, dal Traian vybudovať úplne nový akvadukt *Aqua Traiana*, ktorý dodával ďalších 113 920 m³ vody z jazera Bracciano a zvýšil tak rezervu mesta. Nový akvadukt bol otvorený 24. júna 109 po Kr., len dva dni po otvorení *Thermae Traiani* (tamže, 154). Jeho spustenie bolo oslavované i prostredníctvom mincí s vyobrazením Traiana na averze a riečneho boha na reverze (Bloch 1944, 337). Cisterna, slúžiaca ako rezervoár vody stála východne od kúpeľov na štruktúre označovanej ako *Sette Salle*. Išlo o dvojpodlažnú budovu so pravouhlým pôdorysom, pričom prizemie slúžilo len ako podpora pre horné poschodie. Stavba sa rozdeľovala do deviatich navzájom prepojených miestností zo zakrivenou zadnou stenou (Coarelli 2007, 189), ktoré spolu dokázali poňať až 7 miliónov litrov vody. Podľa N. Rodgersa však zásobovanie rezervoáru prebiehalo skôr z akvaduktu *Aqua Claudia* než *Aqua Traiana* (Rodgers 2008, 63).

Archeologické výskumy

Z kúpeľov sa zachovalo len málo štruktúr, no napriek tomu sú použité stavebné techniky dobre známe, najmä vďaka výskumom A. Palladia či G. Battista Piranesiho (Bennet 1997, 153) a mladším výskumom. V 16. storočí bolo na lokalite objavené známe súsošie Laokonta a jeho synov (**Obr. 15**), ktoré však pôvodne neprináležalo kúpeľom, ale skorším stavbám (Coarelli 2007, 186). V roku 1912 Americká Akadémia v Ríme preskúmala veľkú časť *Aqua Traiana* na Via Angelo Masina (tamže, 449). Výskumy v rokoch 1967-1975, sa sústredili na rezervoár *Sette Salle*, pričom odhalili, že jeho horná časť bola v 4. storočí po Kr. premenená na bohatý *domus* (tamže, 189). Výskum samotných kúpeľov spojený s reštaurovaním zachovaných častí viedol v rokoch 1967-1968 L. Cozza (Romeo 1974, 249). V rokoch 1997-1998 sa v priestore severnej *exedry* našli dva hroby s mincami Valentiniana III. z rokov 430-437 po Kr. (Carboni 2011, 328). Ďalšie hroby boli objavené aj v priestore juhozápadnej *exedry*. Bolo v nich pochovaných osem detí vo veku 1-8 rokov (tamže, 329). Na severovýchodnej strane komplexu boli objavené dva hroby z prelomu 6. a 7. storočia po Kr. V detskom hrobe sa našli fragmenty skla, v hrobe dospelého jedinca bola sklenená pasta (tamže, 331). Najlepšie zachovaný juhozápadný roh bol predmetom výskumu R. Volpeovej a G. Carusa v rokoch 1998-1999. Nájdená tu bola vzácna freska mesta, tzv. Maľované mesto („*Painted city*“) a časť mozaiky „Múza a filozof“ (De Simone 2011, 1), ktoré sú však staršie než samotné kúpele, ale mladšie než *Domus Aurea*. Mesto na freske sa niekedy interpretuje aj ako Neapol (Křížová 2010, 20). Ďalšia sezóna výskumu v roku 2000 prebehla pod vedením A. W. Hadrilla z Britskej školy v Ríme a A. Favelliho z Rima. Išlo predovšetkým o geofyzikálny prieskum. Ďalšie výskumy boli zamerané na priestor tzv. galérie pod *porticom* kúpeľov, kde sa našla freska a mozaika. Oproti

OBR. 15. Laokoón a synovia. Vatikánske múzeá.

Autor: M. Daňová

freske mesta sa našla ďalšia mozaika s názvom „*Grape harvest*“ (Volpe 2016, 61). Z rokov 2003-2004 pochádzajú početné nálezy fragmentov keramiky z Itálie, Hispánie, Galie, Egeidy, Egypta a Blízkeho východu. Okrem proveniencie bol určený i druh potravy. Medzi hlavné produkty patrilo víno z Itálie, Grécka a Galie a rybacie omáčky - *garum* (Bertoldi 2008, 447). V januári 2005 bola preskúmaná klenba s mozaikou „*Grape harvest*“ a príhlá podzemná sála (De Simone 2011, 1). Ďalšia rekonštrukcia *exedry* prebiehala v dvoch etapách v rokoch 2009-2010 a 2013-2014. Počas jej reštaurovania sa našlo 112 kolkovaných tehál, 98 ako jej súčasť a 14 bez bližšieho kontextu (Volpe/Rossi 2014, 204). Mesto Rím financovalo aj ďalšie výskumy podzemnej časti, znova pod vedením R. Volpeho a G. Carusa. V roku 2011 pokračovali skúmaním stredu galérie, a odhalili i štruktúry súvisiace priamo s Traianovými kúpeľmi. V júli 2011 objavili pokračovanie mozaiky „Múza a filozof“ na 16 m dlhej stene. Okrem mozaík a fresky bola pod *exedrou* objavená i séria 28 nápisov – išlo o dátumy písané pri stavbe galérie, vďaka ktorým je možné zistiť ako dlho jej stavba trvala. Na stenách môžeme vidieť dátumy od 24. februára do 21. apríla (Volpe 2002, 394). V rokoch 2012-2013 pokračovali výskumy severnej časti galérie a *cryptoportica*, kde sa znova našiel i materiál súvisiaci so stavebnou aktivitou Traiana.

Pramene

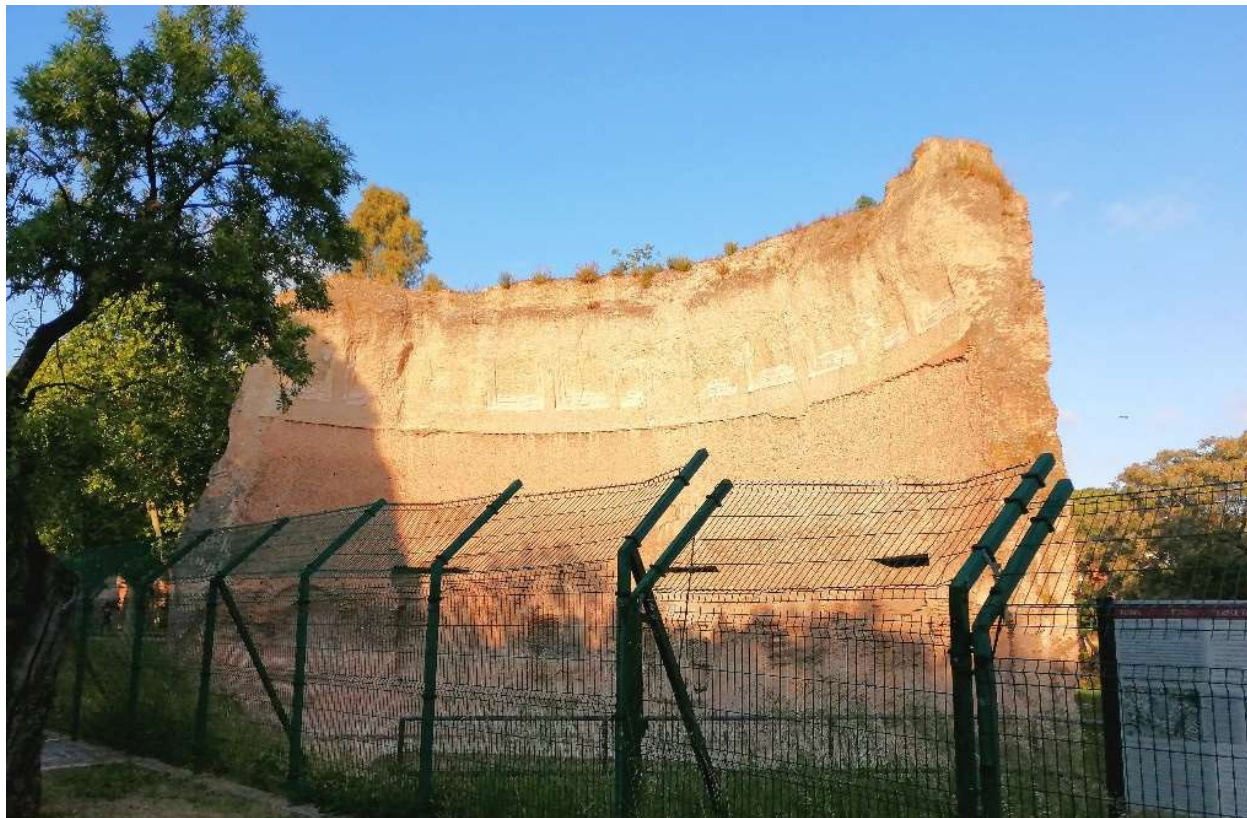
Od staroveku až po súčasnosť sa zachovalo približne 10 000 dokumentov, ktoré sa zmiňujú o Traianových kúpeľoch. Niektoré časti, ako napríklad juhozápadný roh, sú zdokumentované dobre, no o iných nevieme takmer nič (Schich 2009, 2). Kúpele je možné vidieť i na mestskom pláne *Forma Urbis Romae*, kde ich identifikoval L. Cozza. Neskôr niektoré čast doplnil E. Rodríguez Almeida (Najbjerg/Trimble 2002, 1), a to na fragmentoch skupiny VIII-3, VIII-4, VIII-5 a VII-87. Na fragmentoch je rozpoznateľný *porticus*, časť *natatia*, časť stĺpov z kolonády, miestnosť medzi *palaestrou* a *apodyteriom*, časť *caldaria* a *tepidaria*, stenu severovýchodnej a veľkej južnej *exedry*. Okrem architektonických štruktúr sú na pláne viditeľné písmená [...]AIA[...], čo indikuje názov *Thermae Traiani*.

Medzi antických autorov, ktorí spomínajú Traianove kúpele, patrí napríklad Cassius Dio a Sophronius Eusebius Hieronymus. Od Cassia Dia vieme, že architektom kúpeľov bol Apollodorus z Damašku, ktorý navrhol aj Traianove fórum (Cass. Dio, LXIX.4). Tým vyvracia iné zdroje, ktoré návrh kúpeľov neopodstatnene pripisujú Rabiriovi (Coarelli 2007, 187). V kronike Hieronyma (Sophronius Eusebius Hieronymus, *Temporum liber*) sa nachádza nejasnosť ohľadom iniciátora projektu. Sophronius Eusebius Hieronymus ich totiž pripisuje cisárovi Domitianovi v zázname pre rok 89 po Kr., kde opisuje stavby, ktoré boli postavené za Domitianovej vlády (Hieronymus, preklad Pearse 2005, 273). Sice spomína i požiar *Domus Aurea* v roku 104 po Kr., no výstavbu kúpeľov pri Traianovi neuvádza. V prvých cirkevných spisoch bývajú dokonca nazývané ako *Thermae Domitiana*. Kúpele mohli byť pôvodne Domitianovým projektom, ale dostavané boli s istotou až za Traiana (Wulf-Rheidt 2015, 13). O využívaní kúpeľov svedčí i prameň zo 4. storočia po Kr., ktorý hovorí, že v *porticu* kúpeľov ženy počas Saturnálii predávali malé figúrky tzv. *sigillaria*. I keď tento dôkaz neposkytuje veľa informácií o samotných kúpeľoch, poukazuje aspoň na ich neustály kultúrny a spoločenský význam aj v neskorších obdobiach (Thienes 2015, 85).

K cenným prameňom patria aj výkresy od architekta nazývaného Anonymous Destailleur (podľa Rodgers 2008, 63; *Codice Destailleur*, OZ 111, Kunstbibliothek Berlin). Jeho práca z roku 1345 poskytuje dôležitý základ pre rekonštrukciu komplexu kúpeľov. Tzv. Destailleurov kódex tvorí 14 výkresov vytvorených za účelom kompozície jednotného dizajnu kúpeľov. Jeho dielo zahŕňa aj už zničený severozápadný roh, ale aj iné dodnes viditeľné časti murív. Pri porovnaní kódexu s fragmentami *Forma Urbis Romae* sa zdá, že kúpele neboli úplne symetrické. Iný autor, I. Gismondí, zobrazuje kúpele symetricky. Opatrne je potrebné pristupovať i k rekonštrukciám A. Palladia (Schich 2009, 5). Na vyobrazeniach sa často stretneme s veľkými odchýlkami od ruín. Viacerí autori pravdepodobne len skopirovali výkresy niekoho iného. Závažným problémom takýchto

⁷ Členenie používané digitálnou databázou Forma Urbis Romae: <https://formaurbis.stanford.edu/>

rekonštrukcií je ich umelecký a fantazijný charakter. Zaujímavá je i skutočnosť, že najčastejšie reprodukováaná je juhozápadná *exedra*, no čelný pohľad, ktorý bol pre návštevníka najdôležitejší, sa nereprodukoval. Väčšina vyobrazení je z pohľadu od Colossea. Najviac výkresov ruín pochádza zo 16. a 17. storočia, keďže na konci 18. storočia už bola značná časť tohto architektonického komplexu zničená (Platner/Ashby (1929) 2015, 535). Ide predovšetkým o práce autorov ako napr. G.B. Mercati, B. Breenbergh, J. de Heusch, G. Vanvitelli, G. Maggi, či E. DuPerac. V 18. a 19. storočí kúpele zachytili G. B. Piranesi, Ch. A. Leclerc i E. Fries (podľa Schich 2008, 8-10). V niektorých rekonštrukciách pôdorysu je možné vidieť, že severná severozápadná časť vedľa vstupu do komplexu sa čiastočne líšila od tej severovýchodnej. Na severozápadnej strane chýba miestnosť s dvomi apsidami, na severovýchodnej strane je k tejto miestnosti pripojený ešte rad menších miestností a severovýchodná strana vstupnej časti obsahuje krátky výbežok, z čoho vyplýva, že kúpele určite neboli úplne symetrické. Asymetriu potvrdzuje aj jeden z fragmentov *Forma Urbis Romae* (10 l m), na ktorom je táto skutočnosť jasne badateľná.

OBR. 16. Exedra východnej palaestry – dnešný stav. Autor: I. Štefanovičová

Architektúra

Jedným z nových architektonických prvkov, ktorý dával kúpeľom originalitu, bola ich samotná veľkosť. Kúpele boli trikrát väčšie ako Titove a v čase svojho otvorenia išlo o najväčší kúpeľný komplex v Ríme (Wulf-Rheidt 2015, 13). Základný materiál tvorili betón a tehly, na vonkajšie obklady boli použité štuka alebo mramor a strecha bola pokrytá pálenou strešnou krytinou (škridlami). Hlavné miestnosti umiestnené v strede severovýchodnej strany komplexu zaberali plochu 190 x 212 m (Bennet 1997, 153). Po vstupe cez výrazne klenutý vestibul návštevník vošiel do rozľahlého nezastrešeného *natatia* približne štvorcového tvaru, ktoré bolo obklopené kolónadami stĺpov. Ak sa návštevník vybral doprava alebo doľava, prišiel k *apodyteriu*, z ktorého sa dalo vojsť do rotundy s *exedrami* na severe, východe, juhu a západe. V týchto exedrách boli pravdepodobne sochy, no existujú i domnienky, že miestnosti slúžili ako pomocné *frigidaria* (Křížová 2010, 17).

OBR. 17. Juhozápadná veľká exedra. Autor: I. Štefanovičová

a *frigidarium* ležali menšie, asi servisné miestnosti. Predpokladá sa, že mohlo ísť o pomocné *tepidaria*, pretože to hlavné, nachádzajúce sa v centrálnej osi, je veľmi malé a slúži skôr ako prechod medzi *frigidarium* a *caldarium*. Južne od *palaestrae* sa nachádzali menšie potné miestnosti či miestnosti určené pre masáže (Křížová 2010, 17). V priestore medzi kúpeľmi a obvodovým múrom ležala bežecká dráha, športoviská a záhrady (Šťastná 2006, 29). Dve protiľahlé strany komplexu boli rozdelené do malých miestností. Každé strane dominovala veľká polkruhová *exedra*, ktorá slúžila ako knižnica (Obr. 17). Obsah knižníc však zostáva nejasný (Platner/Ashby (1929) 2015, 534). Išlo o latinské a grécke knižnice s priemerom 29 m. Kúpele tak slúžili návštevníkom nielen ako oddych pre telo, ale i pre dušu. Tretej južnej strane dominuje ešte väčšia polkruhová *exedra* s terasovitým sedením, ktorá pravdepodobne slúžila ako divadlo (Bennet 1997, 153). *Exedra* sa nachádzala rovnako aj na severozápadnej a severovýchodnej strane (Obr. 18). Obe obsahovali *nymfeum* s dekoratívnou fontánou (Rodgers 2008, 63).

Rovno za *natatium* ležalo rozľahlé *frigidarium* krížového tvaru so štyrmi obdĺžnikovými kúpeľmi v každom z rohov miestnosti. Samotné *frigidarium* sa delilo na tri časti ôsmymi obrovskými polostĺpmi, ktoré dosahovali výšku 15 m a podopierali krížové klenby vzdialené vždy 20 m. Ide pravdepodobne o prvé použitie tejto techniky v tak veľkom rozsahu (Bennet 1997, 153). Stĺpy boli vyrobené z červeného a šedého mramoru a aj keď to vyzeralo, že niesli strechu, mali len dekoratívnu funkciu. *Frigidarium* malo rovnako ako celé kúpele bohatú výzdobu (Rodgers 2008, 63). Hneď za *frigidarium* ležalo pomerne malé *tepidarium* s dvomi bazénmi pozdĺž kratších bočných strán. Poslednou miestnosťou s bazénmi bolo *caldarium* krížového tvaru s tromi apsidami, v ktorých ležali bazény. Menšie obdĺžnikové bazény ležali i v každom rohu *caldaria*. Svetlo prenikalo do miestnosti cez zaoblené bočné okná, pravdepodobne zasklené dvojitém sklom, kvôli väčšiemu využitiu slnečného žiarenia. I keď bolo sklo v tomto období široko dostupným, rad týchto vysokých okien bol stále inovatívnym prvkom. Miestnosť vykurovalo *hypocaustum* s niekoľkými *praeurniis* (Rodgers 2008, 63).

Na oboch stranách *frigidaria* sa nachádzali *palaestrae* s klenutými *exedrami* pozdĺž dlhej strany, kde sa pravdepodobne odohrávali zápasy v boxe (Obr. 16). Okolo *palaestrae* sa nachádzali vstupy do záhrady. To či boli *palaestrae* zastrešené, nie je jasné (Křížová 2010, 17). V *palaestre* malo spoločenstvo atlétov svoju základňu takmer až dve storočia (Rodgers, 2008, 63). Medzi *palaestrou*

V tomto usporiadaní dostávalo najviac svetla *caldarium*, a to od poobedia do súmraku. Rovnakú orientáciu mali aj ostatné veľké cisárske kúpele – Caracallove, Diocletianove aj Deciove. Orientáciu Traianových kúpeľov však ovplyvnila aj predchádzajúca stavba *Domus Aurea*. Stĺpy, dekorácie na stenách, mramorová podlaha z *Domus Aurea* a iné použiteľné architektonické prvky boli sekundárne využité (Coarelli 2007, 183). *Exedry*, ako jeden z nových prvkov, sa neskôr udomácnili aj v palácovej architektúre (Wulf-Rheidt 2015, 13). Koncom 4. storočia po. Kr. boli kúpele vyzdobené novými sochami na podnet mestského prefekta Julia Felixa Campania (Platner/Ashby (1929) 2015, 534). Veľké množstvo architektonických dekorácií bolo v priebehu novoveku odstránených a opätovne použitých pri výstavbe kostolov, napr. kaplnky materského kostola jezuitov - *Il Gesu* v Ríme (Šťastná 2006, 28).

Zánik a súčasný stav

Traianove kúpele boli využívané až do roku 532 po Kr., kedy Góti zničili všetky vodovody zásobujúce Rím (Křížová, 2010, 17). V 16. storočí neboli kúpele odlišované od vedľajších Titových, rozdelil ich až R. Lanciani. V súčasnosti je len málo štruktúr z týchto kúpeľov, ktoré sa zachovali nad zemou. Pozostatky môžeme obdivovať najmä v Parco Oppio. K najzachovanejším patrí juhovýchodná *exedra*, hala s dvomi apsidami v severovýchodnom rohu a *exedra* na severovýchodnej strane (Coarelli, 2007, 188). V centrálnej časti je zachovaná časť *exedry* z východnej *palaestra* a blízko pri nej i apside z južnej haly (*tamže*, 189). Súčasná zástavba však zabraňuje návštevníkom vnímať kúpeľný komplex ako ucelenú jednotku.

OBR. 18. Severovýchodná *exedra*. Autor: I. Štefanovičová

Severove kúpele a Septimiove kúpele (Mária Valigová)

Príspevok pozostáva z rozboru Severových a Septimiových kúpeľov z hľadiska dobového kontextu, či topografie Ríma. V neposlednom rade sme sa tiež pokúsili ozrejniť stav bádania ich hmotných pozostatkov. Obe stavby mali byť vybudované približne v rovnakom období počas Severovej prestavby mesta. Ich ďalším spoločným znakom je, že sa po nich nezachovali žiadne architektonické zvyšky, ktoré by ku nim bolo možné priradiť s úplnou istotou. Oba stavebné komplexy boli vzhľadom na špecifiká a odlišnú kvantitu prameňov analyzované osobitne, no rovnakou formou. Okrem dobových písomných zmienok, či rôznych obrazových znázornení daných stavieb boli prínosným zdrojom informácií aj archeologické a stavebno-historické výskumy uskutočnené v blízkosti predpokladaného miesta ich výskytu.

Severove kúpele (*Thermae Severianae*)

Historické pozadie

Severove kúpele boli postavené v roku 201 po Kr. za vlády cisára Septimia Severa (r. 193-211). Nachádzali sa v rímskom okrsku I, v najjužnejšej časti mesta (Platner/Ashby (1929) 2015, 532). V rámci dobových písomných zmienok sa spájali najmä s veľkým stavebným projektom z roku 202 až 203, nazývaným *Septizodium* (Lusnia 2003, 197). Obe architektonické diela sú zaznamenané v biografickej zbierke *Historia Augusta*, konkrétne v časti venovanej životu cisára Septimia Severa:

„Hlavnými verejnými stavbami počas jeho života boli
Septizodium a Severove kúpele. (...)“

(SHA Alex. Sev.(b), 19, 5)

O *Thermae Severianae* a stavbe *Septizodium* sa zmienil aj súdobý autor Sophronius Eusebius Hieronymus, jeden zo štyroch latinských cirkevných otcov:

„Kým vládol Severus, v Antiochii a Ríme boli vybudované
Severove kúpele a postavené *Septizodium*.“

(Hieron.(a). 2216)

IMP · CAES · DIVI · M · ANTONINI · PII · GERM · SARM · FILIVS
DIVI·COMMODI·FRATER·DIVI·ANTONINI·PII·NEP·DIVI·HADRIANI·PRONEP
DIVI·TRAIANI·PARTHIC·ABNEP · DIVI · NERVAE · ADNEP
L · SEPTIMIVS · SEVERVS · PIVS · PERTINAX · AVG · ARABIC · ADIAB
5 PARTHIC·MAX·PONT·MAX·TRIB·POT·VIII·IMP·XI·COS·II·P·P·PROCOS·ET
IMP · CAES · L · SEPTIMII · SEVERI · PII · PERTINACIS · AVG · ARABIC · ADIAB
PARTHIC · MAX · FIL · DIVI · M · ANTONINI · PII · GERM · SARM · NEP · DIVI · ANTONINI · PII · PRONEP
DIVI · HADRIANI · ABNEP · DIVI · TRAIANI · PARTHIC · ET · DIVI · NERVAE · ADNEP
M · AVRELIVS · ANTONINVS · PIVS · FELIX · AVG · TRIB · POT · IIII · PROCOS
10 ARCVS · CAELEMONTANOS · PLVRIFARIAM · VETVSTATE · CONIAPSOS
ET · CONRVPTOS · A SOLO · SVA · PECVNIA · RESTITVERVNT

OBR. 19. Nápis hovoriaci o renovácii v roku 201 po Kr. (CIL VI, 1259).

OBR. 20. O. Panvinio situoval na mape z r. 1565 Severove kúpele neďaleko Caracallových kúpeľov, blízko Porta Capena (Sallengre 1735, Tav. 35).

Severianae je otázný. Niektorí bádatelia sa domnievajú, že v 1. polovici 3. storočia boli zabudované do Antoniniových, respektive Caracallových kúpeľov (Richardson 1992, 395). Po 4. storočí sa o nich síce neobjavujú žiadne ďalšie písomné zmienky (Platner/Ashby (1929) 2015, 532), no na viacerých renesančných rekonštrukciách antického Ríma (napr. Panvinio 1565 - Sallengre 1735, Tav. 35; Du Pérac 1577 - Ehrle 1908) je na ich predpokladanom mieste zaznačená menšia stavba (Obr. 20, 21).

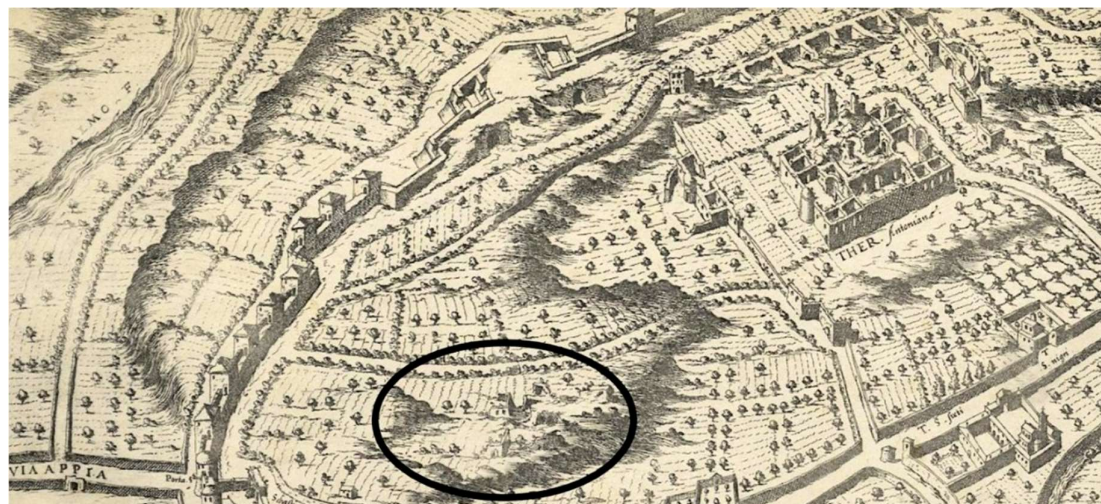
Dejiny bádania

Severovým kúpeľom sa podľa dostupnej literatúry dosiaľ nikto komplexne nevenoval. V danej oblasti neboli realizované žiadne novodobé vykopávky, ktoré by priniesli relevantné informácie z hľadiska ich bádania. Posledný veľký archeologický výskum sa uskutočnil v 17. storočí neďaleko pravdepodobného miesta výskytu daných kúpeľov, no jeho

Vzhľadom na to, že tieto stavebné projekty sú uvedené v oboch písomných prameňoch spoločne, môžeme predpokladať aj ich reálny súvis. Prevádzka Severových kúpeľov a Septizodia si vyžadovala prívod veľkého množstva vody. Na to mohol slúžiť akvadukt *Aqua Marcia*, ktorý prechádzal cez neďalekú *Porta Capena*.

Za pomoci dobových epigrafických pamiatok (Obr. 19) sa dozvedáme, že v roku 201 po Kr., súčasne s výstavbou Severových kúpeľov bola zrejme uskutočnená renovácia daného akvaduktu (CIL VI, 11876, 273). Po vylepšení mohol akvadukt následne mohol dostatočne zásobovať vodou ako *Septizodium*, tak aj kúpeľné zariadenie (Lusnia 2003, 197).

Situovanie Severových kúpeľov aj Septizodia v blízkosti frekventovaného vstupu do Ríma popri ceste *Via Appia* poukazuje na význam týchto budov v čase ich výstavby. Obe architektonické diela slúžili predovšetkým na propagáciu novozaloženej severovskej dynastie (Lusnia 2003, 198). Ďalší vývoj *Thermae*

OBR. 21. Predpokladané pozostatky Severových kúpeľov v blízkosti Caracallových kúpeľov (na mape označených ako *Th. Antoniana*), ktoré zaznamenal É. Du Pérac v r. 1577 (Ehrle 1908).

vedecká úroveň je vzhľadom na aktuálny stav bádania diskutabilná. Najdetailnejšiu štúdiu ich predpokladaného umiestnenia publikoval taliansky archeológ E. Tortorici (Tortorici 1993). Okrajovo sa im venovali viacerí bádatelia, napríklad C. L. Gorrie (Gorrie 1997, 217-221), či S. S. Lusnia (Lusnia 2003, 197, 198).

Charakteristika a kritika prameňov

Základný popis Severových kúpeľov je uvedený vo viacerých súborných dielach (Platner 1911, 434; Platner/Ashby (1929) 2015, 532; Richardson 1992, 395). Všetky sa viac menej zhodujú v tom, že je o nich známych len veľmi málo informácií. Ako už bolo uvedené vyššie, spomínajú sa v rôznych dielach antických autorov. Väčšinou ide len o stručné zaznačenie názvu stavby vybudovanej v duchu severovskej propagandy (Lusnia 2003, 198). Jeden z písomných prameňov opisuje činy cisára Septimia Severa v rámci biografickej zbierky *Historia Augusta*. Citovaná časť tohto textu bola spísaná istým Aeliom Spartianom za vlády Diocletiána (r. 284-305) v roku 304 na cisárskom dvore v dalmátskom Split. Autor v súvislosti s *Thermae Severianae* uvádza aj výstavbu *Thermae Septimianae*, ktoré ale boli situované v inej časti Ríma. Druhý antický zdroj, pripisovaný Sophroniovi Eusebiovi Hieronymovi (*Hieron.(a)*; *Hieron.(b)*), vznikol okolo roku 380. Je možné skonštatovať, že oba texty boli vytvorené s pomerne veľkým časovým odstupom od vybudovania Severových kúpeľov.

Ďalšie poznatky o tomto zariadení pochádzajú z viacerých neskorších písomných prameňov. Avšak už E. Tortorici poukázal na početné terminologické nepresnosti v dielach zaoberajúcich sa topografiou Ríma. Typickým javom je zamieňanie *Thermae Severianae* s *Thermae Septimianae*, či s kúpeľným komplexom v rámci *Domus Severiana* na Palatíne. Uvedený zmätok v názvosloví pretrval od stredoveku prakticky až do súčasnosti (Tortorici 1993, 165, 166).

Nepriamym dokladom poukazujúcim na fungovanie Severových kúpeľov, je nápis o obnovení akvaduktu *Aqua Claudia* (Obr. 19). Nadväzuje na sériu rekonštrukcií, realizovaných v roku 201 v rámci danej oblasti. Ich súčasťou bola tiež oprava a rozšírenie akvaduktu *Aqua Marcia*, ktorý napájal skúmanú kúpeľnú stavbu.

Potenciálny zdroj informácií o polohe a približnom vzhľade Severových kúpeľov predstavujú rôzne vyobrazenia antického Ríma. Neďaleké *Septizodium* je síce zaznamenané na *Forma urbis Romae* (FUR VIII-5, IX-6), no pôdorys *Thermae Septimianae* sa na dochovaných fragmentoch tohto mramorového mestského plánu dosiaľ s istotou nebol neidentifikovaný. Viaceré renesančné rekonštrukcie zo 16. storočia zachytávajú južne od *Thermae Caracallae* menšiu stavbu, ktorá by teoreticky mohla predstavovať práve Severove kúpele.

Otázka ich architektonických pozostatkov ostáva pri momentálnom stave bádania otvorená. E. Tortorici sa zmieňuje o mozaikách nájdených v priestore *Porta Capena*, pričom s opatrnosťou polemizuje nad ich primárnym umiestnením v Severových kúpeľoch. Spomína aj ďalšie archeologické pozostatky, ktoré by mohli taktiež pochádzať z daných kúpeľov, no ich interpretácia je zatiaľ nejasná (Tortorici 1993, 167-169).

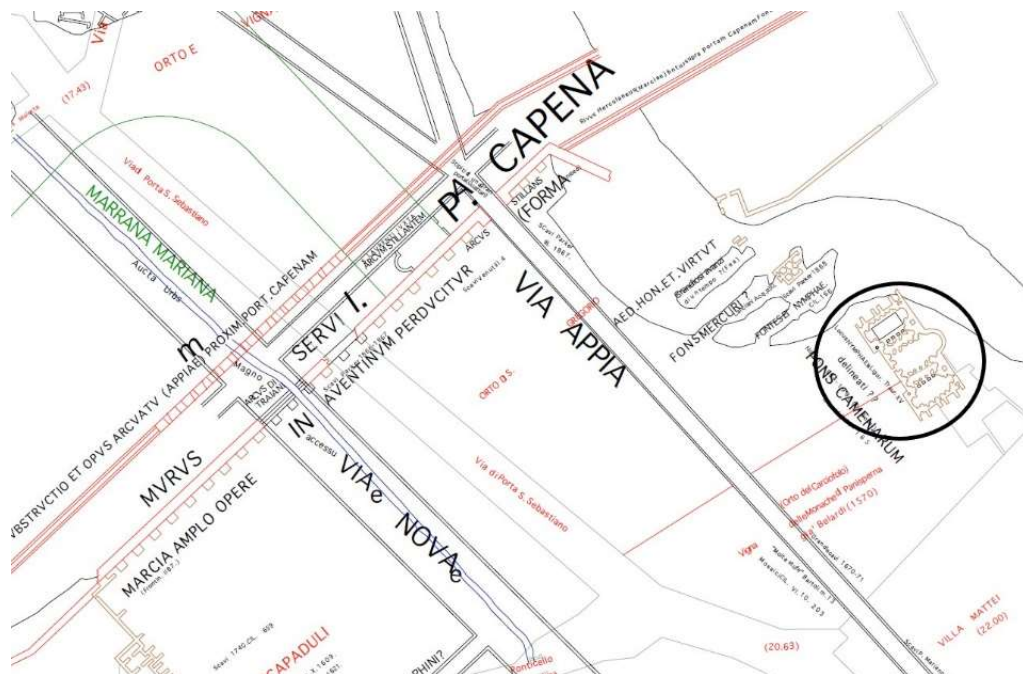
Umiestnenie/Poloha

Nad presnou lokalizáciou Severových kúpeľov sa dodnes vedú polemiky. Pravdepodobne boli situované v najjužnejšej časti mesta. Mohli sa nachádzať v údolí za bránou *Porta Capena* (Richardson 1992, 395), južne od Caracallových kúpeľov v okrsku I (Platner 1911, 434). Spolu so Septizodiom mali zrejme dotvárať nový okázalý vstup do Ríma smerom od *Via Appia* (Lusinia 2003, 198).

Vzhľadom na spomínané terminologické nepresnosti došlo v minulosti k viacerým nedorozumeniam pri snahe o presnejšie umiestnenie *Thermae Severianae*. Napríklad, R. Lanciani a G. Lugli situovali Severove kúpele do južnej časti pahorku Palatín. Na týchto miestach sa mali podľa nich nachádzať priestory, ktoré označili ako *Therma di Settimio Severo*, resp. *Therma Severiane*. Použité termíny evokujú existenciu samostatného kúpeľného komplexu. Niekoľko archeologických výskumov v danej oblasti však ukázalo, že inkriminované kúpele tvorili len prístavbu cisárskeho paláca, tzv. *Domus Severiana*. Argument proti hypotéze o umiestnení Severových kúpeľov na Palatíne je tiež možné nájsť v súdobých katalógoch, kde boli medzi stavbami okrsku I zaznamenané okrem *Thermae Commodianae* aj *Thermae Severianae*.

Špecifický problém predstavuje vzťah medzi Severovými a Commodovými kúpeľmi. Viacerí bádatelia na začiatku 20. storočia považovali tieto stavby za totožný kúpeľný komplex, ktorého výstavbu začal cisár Commodus (r. 180-192) a dokončil Septimius Severus. Dobové zmienky v antických písomných prameňoch skôr nasvedčujú tomu, že *Thermae Severianae* a *Thermae Commodianae* existovali ako dve samostatné kúpeľné zariadenia. Predpokladá sa, že obe boli situované v okrsku I na juh alebo juhovýchod od Caracallových kúpeľov (Tortorici 1993, 165-167). Avšak moderné rekonštrukcie antického Ríma umiestňujú Severove kúpele o niečo ďalej na severozápad (Schich 2009, 221).

Podľa najnovšej hypotézy by mohli byť *Thermae Severianae* lokalizované východne od dnešného námestia *Piazza di Porta Capena*, konkrétne v priestore zeleninovej záhrady vo vlastníctve mnišok z kláštora *San Lorenzo in Panisperna*. Táto záhrada, tiež známa ako *Orto del Carciofolo*, sa archeologicky prebádala v rokoch 1670 až 1676. Počas exkavácií boli odkryté pozostatky veľkej budovy kúpeľného charakteru, ktorú je možné stotožniť s monumentálnou stavbou zaznačenou v Lancianiho mestskom pláne (Obr. 22) a pôvodne interpretovanou ako *nymphaeum* (Gensheimer 2018, 213). V danej oblasti sa tiež našli nápisy potvrdzujúce existenciu lokálnych prameňov (*Fons Camenarum*, *Fons Mercurii*,

OBR. 22. Budova kúpeľného charakteru v priestore Orto del Carciofolo zaznačená na mestskom pláne, ktorý vytvoril R. Lanciani koncom 19. stor. podľa fragmentov *FUR* (Pearse 2015).

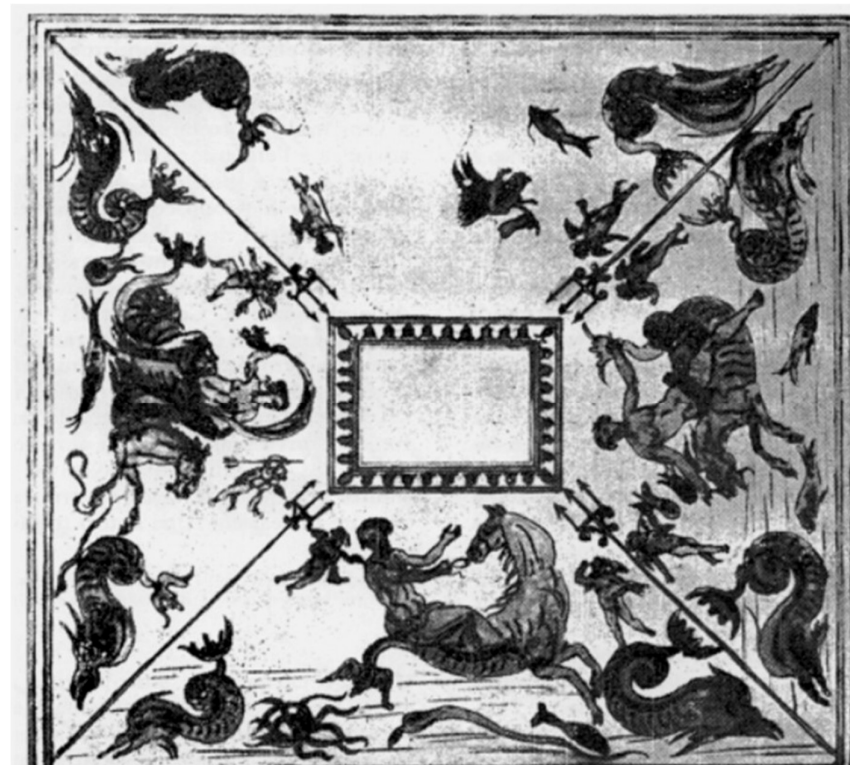
Fontes et Nymphae atď.). V blízkosti *Orto del Carciofolo* zrejme končila aj jedna vetva akvaduktu *Acqua Marcia* s názvom *Rivus Herculaneus* (Tortorici 1993, 168).

Architektúra

Identifikácia architektonických zvyškov Severových kúpeľov je vzhľadom na nevyjasnenú otázku ich umiestnenia značne problematická. V súlade s najnovšími predpokladmi by pozostatky tohto zariadenia mohli byť odkryté v 17. storočí v *Orto del Carciofolo* (Tortorici 1993, 168). Počas archeologických výskumov sa prebádala stavba s priestormi vybavenými systémom potrubí a hypokaustom (Gensheimer 2018, 213). V jednej z miestností tejto kúpeľnej budovy sa našla čiernobiela mozaiková podlaha s vyobrazením Tritona, sprevádzaného Nereidami a morskými živočíchmi (**Obr. 23**).

Z rovnakého stavebného komplexu pochádzajú ešte dve ďalšie mozaiky s gladiátorskými výjavmi a nápismi datovanými do konštantínovského obdobia, ktoré sa v súčasnosti nachádzajú v Národnom archeologickom múzeu v Madride. Všetky opísané architektonické prvky sú typické pre prostredie rímskych kúpeľov.

V okolí *Porta Capena* boli približne v roku 1790 objavené dve ďalšie čiernobiele podlahové mozaiky, jedna štvorcového a ďalšia obdĺžnikového tvaru. Prvá z nich (**Obr. 24**) je presnou zrkadlovou kópiou vyššie uvedenej mozaiky z *Orto del Carciofolo* s Tritonom a Nereidami. Druhá (**Obr. 25**), väčšia mozaika zachytáva obraz boha Neptúna na voze, výjavy spojené s rybolovom a opäť Nereidy, Tritona a morské živočíchy. Vzhľadom na uvedené informácie by všetky tieto architektonické prvky pravdepodobne mohli pochádzať zo Severových kúpeľov (Tortorici 1993, 170).

OBR. 23. Čiernobiela mozaika z *Orto del Carciofolo* s motívom Tritona, ktorého sprevádzajú Nereidy a morské živočíchy (Tortorici 1993, fig. 11).

Septimiove kúpele (*Thermae Septimianae/ Balneae Severi*)

OBR. 24. Jedna z dvoch podlahových mozaík, objavených v okolí *Porta Capena*, zachytáva Tritona s Nereidami a morskými živočíchmi (Tortorici 1993, fig. 12)

Historické pozadie

V okrsku XIV na pravom brehu rieky Tiber sa v rámci severovskej prestavby Ríma vykonalo množstvo stavebných prác (Richardson 1992, 395). Pri *Porta Septimiana* mali byť počas toho vybudované *Thermae Septimianae* (nazývané tiež *Balneae Severi*) ako jediné verejné cisárske kúpele v danej oblasti (Taylor 2000, 41). Ich presné datovanie nie je známe (Benario 1958, 715), no zrejme vznikli na začiatku 3. storočia po Kr. Povedomie o samotnej existencii týchto kúpeľov je založené na jedinej konkrétnej zmienke v diele *Historia Augusta*, ktorá sa vyskytla v časti venovanej činom cisára Septimia Severa:

„(...) Tiež dal postaviť Septimiove kúpele v okrsku za Tiberom v blízkosti brány pomenovanej po ňom, ale akvadukt sa zrútil okamžite po dokončení a potom sa už pre ne nenašlo žiadne ďalšie využitie.“

(SHA Alex. Sev.(b), 19,5)

Podľa uvedeného textu sa bezprostredne po dokončení stavby zrútila časť kúpeľov, resp. akvadukt, ktorý ich napájal (Fagan 2002, 114). E. Tortorici danú zmienku interpretuje ako záznam o statickej poruche kúpeľného komplexu (Tortorici 1993, 162). Citovaný úryvok by mohol taktiež odkazovať na výstavbu Aurelianovej hradby, ktorej vznik bol podmienený zničením Septimiových kúpeľov, keďže podľa plánovaného umiestnenia mala prechádzať skrz nich (Gorrie 1997, 293).

Pravdepodobne ich zásobovala vetva akvaduktu *Aqua Virgo*, tzv. *Aqua Severiana* (Taylor 2000, 199). Je však potrebné dodať, že v blízkosti sa nachádzal ďalší akvadukt s názvom *Aqua Traiana*, ktorý im teoreticky mohol poskytnúť dostatok vody (Richardson 1992, 395). Oblasť *trans Tiberim* bola celkovo napájaná až šiestimi akvaduktami. V dobových písomných prameňoch sa uvádza, že v neskorej antike disponoval okrsok XIV početnými

verejnými fontánami a nadpriemerným množstvom kúpeľných zariadení (Taylor 2000, 41).

Septimiove kúpele sú zobrazené na viacerých renesančných rekonštrukciách antických máp Ríma (napr. Panvinio 1565 - Sallengre 1735, Tav. 35) v relatívne konštantnej pozícii na západnom brehu Tiberu (**Obr. 26**). Do súčasnosti sa však v danom priestore nezachovali žiadne architektonické zvyšky tejto stavby (Schich 2009, 220).

Dejiny bádania

K Septimiovým kúpeľom dosiaľ nebola publikovaná žiadna komplexná štúdia. V minulosti sa viacerí bádatelia sústredili predovšetkým na interpretáciu vyššie uvedenej pasáže z diela *Historia Augusta*. Najucelenejšie zhrnutie jej možných výkladov uviedla C. L. Gorrieová vo svojej dizertačnej práci, zameranej na stavebný program Septimia Severa v antickom Ríme (Gorrie 1997, 291-294). Najdetailnejšiu analýzu pravdepodobného umiestnenia daných kúpeľov publikoval E. Tortorici (Tortorici 1993, 163-165). Pri súčasnom stave bádania nie je známy žiaden archeologický výskum, ktorý by s istotou odhalil architektonické zvyšky tejto stavby

Charakteristika a kritika prameňov

Jediným dobovým písomným prameňom, svedčiacim o existencii Septimiových kúpeľov je časť biografickej zbierky *Historia Augusta* opisujúca život Septimia Severa. Toto dielo spísané okolo roku 300 po Kr. sme bližšie predstavili v predchádzajúcej kapitole venovanej Severovým kúpeľom. V analyzovanom úseku sú

Thermae Septimianae zaznamenané bezprostredne po zmienke o ďalších dvoch Severových stavbách v Ríme, ktorými boli *Thermae Severianae* a *Septizodium* (SHA Alex. Sev.(b), 19,5). Vypovedáciu hodnotu tohto písomného prameňa znižuje skutočnosť, že práve časť textu s názvom Septimiových kúpeľov je dochovaná v poškodenom stave. Už od 19. storočia sa uvedené slovné spojenie pokúšalo objasniť množstvo bádateľov. Všeobecne prijímaným sa stal názor K. F. W. Zangemeistera (r. 1837-1902), ktorý túto fragmentárnu pasáž interpretoval práve ako „*Thermae <Septim>ianae*“. Jej uspokojivé vysvetlenie ale dosiaľ neexistuje a iné výklady by preto ešte nemali byť úplne vylúčené. Neprítomnosť zmienok o daných kúpeľoch v súpisoch stavieb, či akýchkoľvek iných súdobých textoch bola zrejme podmienená ich predčasným opustením. Vzhľadom na to je otázne, odkiaľ čerpal poznatky autor textu *Historia Augusta*, ktorý musel byť informovaný o tomto kúpeľnom komplexe s pomerne veľkým časovým odstupom od jeho zániku (Gorrie 1997, 292, 293).

OBR. 25. Na druhej mozaike od Porta Capena je znázornený Neptún na voze, výjavy spojené s rybolovom, Nereidy, Triton a morské živočíchy (Tortorici 1993, fig. 13).

Pojem *Thermae Septimianae* môžeme nájsť aj v stredovekých a novovekých písomných prameňoch (napr. súpis J. P. Laeta z 15. storočia). Opäť je tu však potrebné zdôraznenie špecifického problému nejasného názvoslovia. Terminologická nesúrodosť sa prejavila v označovaní budov *Thermae Septimianae*, *Thermae Severianae*, či kúpeľného komplexu v rámci *Domus Severiana* na Palatine (*Tortorici* 1993, 165, 166). V moderných súborných dielach sú tieto 3 stavby uvedené oddelene, zatiaľ čo zariadenie označované ako *Thermae Septimianae* sa vždy kladie do súvisu s *Balneae Severi* (napr. *Platner/Ashby* (1929) 2015, 70, 532; *Richardson* 1992, 49, 50, 395).

OBR. 26. Septimiove kúpele lokalizoval O. Panvinius na západný breh Tiberu (*Sallengre* 1735, Tav. 35).

Skúmaná kúpeľná budova pravdepodobne nie je znázornená na dochovaných fragmentoch *Forma urbis Romae*. Vzhľadom k jej približnému chronologickému zaradeniu sa ale teoreticky mohla vyskytnúť na dnes už stratených a nezdokumentovaných úlomkoch toho mestského plánu. K jej vizuálnemu zachyteniu na novovekých rekonštrukciách antického Ríma je nutné pristupovať skepticky. Renesanční autori sa zrejme pri tvorbe týchto máp čiastočne inšpirovali zachovanými písomnými prameňmi, a tak pri znázornení Septimiových kúpeľov možno vychádzali len zo stručného záznamu v *Historia Augusta*. G. G. Fagan priamo pripúšťa možnosť, že Septimiove kúpele by mohli byť len fikciou (*Fagan* 2002, 114, 115) založenou na neistej dobovej písomnej zmienke. Tento názor podporujú aj negatívne výsledky terénneho bádania.

Umiestnenie/Poloha

Septimiov kúpeľný komplex sa nachádzal na pravom brehu rieky Tiber (tzv. *trans Tiberim*) v okrsku XIV. Táto oblasť mala v antike polyfunkčný charakter s prevahou obytnej zástavby. Bolo tu možné nájsť niekoľko chrámov zasvätených rôznym východným božstvám. Na juhozápadnom okraji okrsku XIV nazývanom *Villa Sciarra* sa nachádzali hrnciarske dielne, ktorých prevádzka si vyžadovala prisun veľkého množstva vody. Po zavedení akvaduktu *Aqua Traiana* a rozvoji prístavu *Portus* v ústí Tiberu sa v tejto oblasti začali stavať priemyselné a skladovacie priestory spojené s komerčným transportom. Neskôr tu boli vybudované vodné mlyny spolu s ich skladiskami a distribučnými centrami (*Taylor* 2000, 41).

Napriek skeptickému prístupu niektorých bádateľov sa E. Tortorici domnieva, že existencia Septimiových kúpeľov bola zrejme súčasťou širšej urbanistickej a administratívnej

v oblasti *trans Tiberim* je dostatočne zdokumentovaná. Ich výstavba

reštrukturalizácie priestoru medzi *Porta Septimiana* a zariadením *Ospedale di Santo Spirito*. V stredovekých prameňoch sa nazýval *Septimianum*, prípadne *Septimiana* (Tortorici 1993, 163, 164).

Podľa jednej z hypotéz by budova cisárskych kúpeľov mala byť umiestnená v tesnej blízkosti *Porta Septimiana*. Táto pôvodne antická brána bola zničená v rámci prestavby uskutočnenej počas pontifikátu pápeža Alexandra VI. (r. 1492-1503). Jej základy sa nanovo zrekonštruovali v roku 1798. Predtým, než sa stala súčasťou Aurelianovej hradby, mohla pravdepodobne slúžiť aj ako článok akvaduktu *Aqua Traiana* (tamže, 163, 164). Podľa uvedenej teórie by kúpele v rámci súčasnej zástavby bolo možné lokalizovať severozápadne od *Basilica di Santa Maria in Trastevere*, približne medzi *Via del Mattonato*, *Vicolo del Cedro*, *Piazza di S. Egidio*, *Vicolo de' Cinque*, *Villa Benedetta* a *Via di Santa Dorotea* (Schich 2009, 220).

Architektúra

Ako už bolo uvedené vyššie, stavebné zvyšky Septimiových kúpeľov sa zatiaľ nepodarilo identifikovať (Gorrie 1997, 292). Okrem hypotéz ohľadom kolapsu akvaduktu, respektíve celého kúpeľného komplexu, sa v dostupných zdrojoch neuvádzajú žiadne ďalšie informácie k architektúre daného zariadenia. Osobitnú problematiku predstavuje otázka sekundárneho využitia stavebných prvkov v mladších budovách. Pravdepodobne priamo cez miesto niekdajších kúpeľov prechádzala neskôr Aurelianova hradba (Richardson 1992, 50, 395). Preto sa domnievame, že architektonické fragmenty kúpeľnej stavby mohli byť druhotne zabudované do tejto novej konštrukcie. Pre overenie uvedenej hypotézy a získanie nových poznatkov ohľadom architektúry daných kúpeľov by bolo vhodné vykonanie podrobného terénneho prieskumu.

Záver

Severovci boli poslednou cisárskou dynastiou, ktorá zrealizovala veľké zmeny v rámci mesta Rím. Z ich budovateľských aktivít sme sa v našom príspevku zamerali na dve dnes už zaniknuté kúpeľné stavby. Pri skúmaní tohto typu menej výrazných kúpeľných objektov sú dominantným zdrojom informácií často nespoľahlivé písomné pramene. Najjasnejším príkladom by mohla byť dobová zmienka zachytávajúca v dvoch slovách názov Septimiových kúpeľov, ktorá sa v dostupnej literatúre prezentuje ako jediný zachovaný písomný prameň dosvedčujúci výstavbu daného objektu. Nanešťastie, práve zaznačené pomenovanie sa v uvedenom texte dochovalo vo fragmentárnom stave, a tak sa dodnes vedú polemiky o jeho pravej podobe. Toto dielo (*Historia Augusta Severus*) bolo pritom spísané približne sto rokov po zničení Septimiových kúpeľov, čím sa značne znižuje jeho výpovedná hodnota. Neucelené bádanie oboch kúpeľných zariadení završuje zmätok v terminológii, keďže si tieto stavby, situované v rozličných častiach mesta, viacerí autori dodnes zamieňajú. Túto problematiku by mohol objasniť terénny výskum, či systematickejšia analýza stredovekých a novovekých ikonografických aj písomných záznamov, zachytávajúcich oba kúpele.

Caracallove kúpele (*Thermae Antoninianae*) – väčšie je lepšie (Milan Hrabkovský)

„(...) Najväčší odkaz, ktorý po sebe zanechal (Caracalla) v Ríme, sú jeho veľkolepé kúpele, *thermas magnificentissimas*. O Celle Solearis, architekti tvrdia, že ju viac nie je možné napodobniť spôsobom akým bola zhotovená. Jej klenutie je tak ohromné, že ani najskúsenejší architekti by to dnes nedokázali (...)“

(SHA Vita Ant. Cara., IX, 4-5)

OBR. 27. Caracallove kúpele – monumentalita, ktorá prekvapí aj dnes.
Na fotografii je prechod cez frigidarium smerom V – Z. Autor. M. Daňová

Thermae Antoninae, dnes populárne známe ako Caracallove kúpele (**Obr. 27** a **Obr. 28**), boli monumentálnym kúpeľným komplexom, ktorý dodnes slúži ako ukážka jedinečných architektonických schopností Rímskej ríše. Obyčajné *balneae* slúžilo pre každodenné kúpanie sa a *thermae* mali silnejšiu asociáciu s imperiálnym bohatstvom. Okrem naplnenia verejných potrieb slúžili *thermae* pre politické potreby ich mecenášov a legitimáciu panovníkov (Gribble 2014, 1). Výstavba verejných stavieb pre každodenné potreby a kratochvile rímskeho plebsu v duchu *panem et circenses* mala v Ríme dlhú tradíciu (Gribble 2014, 2). Politický úspech Agrippových kúpeľov zaviedol precedens, ktorý inšpiroval ďalších sedem rímskych cisárov (Nero, Titus, Traian, Caracalla, Traian Decius, Diocletian a Constantinus I.) k výstavbe nových a ešte väčších kúpeľov než postavili ich predchodcovia (Gensheimer 2018, 10). Caracallove kúpele vznikli s cieľom uspokojiť potreby návštevníkov, demonštrovať moc cisárov a legitimizovať ich dynastiu. Kúpele v rímskej spoločnosti hrali mimoriadne dôležitú úlohu. Samotný rozmer a opulentnosť kúpeľov boli skvelým médiom imperiálnej propagandy, ktoré dokazovali bohatstvo a moc panovníka. Zároveň zvyšovali životnú úroveň a zdravie mestského obyvateľstva a dalo mu pocit luxusu (Gribble 2014, 2).

Historické pozadie a dejiny bádania

O výstavbe nových kúpeľov sa rozhodlo zrejme ešte v záverečnej fáze vlády cisára Septimia Severa. Práce na nich začali na začiatku vlády jeho synov, teda zhruba okolo roku 211/212 po Kr. a k ich dokončeniu došlo za pomerne krátky čas, už v roku

216 po Kr. Datovať začiatok výstavby je možné na základe kolkovaných tehál, ktoré sa našli *in situ* s menom Caracallovho brata Getu. Po jeho násilnej smrti a *damnatio memoriae* už jeho meno nestihli z tehál odstrániť (Gensheimer 2018, 15).

Výzdoba kúpeľov bola dokončená až v závere existencie severovskej dynastie. Elagabalus mal nariadiť výstavbu *porticu*, avšak k jeho dokončeniu došlo až za vlády cisára Alexandra Severa. Ďalšie kolkované tehly svedčia o stavebnej aktivite za vlády cisára Constanta, alebo Constantia a nápis na báze sochy, ktorá bola venovaná na počesť cisárov Valentiniana I. a Valensa I., svedčí o ďalšej aktivite v rámci tohto komplexu. Kúpele zrejme stratili svoj pôvodný význam až počas obliehania Ríma Ostrogótmami pod velením kráľa Vitigesu. Góti poškodili akvadukty a odrezali mesto od prívodu vody v r. 537 po Kr. Kúpele tak už nebolo možné ďalej udržiavať (Gribble 2014, 8).

Rozľahlé *palaestrae* a záhrady v stredoveku zmenili svoju pôvodnú funkciu a využívali sa ako pohrebisko. Caracallove kúpele boli značne poznačené stredovekou spoliáciou. Už pápež Innocent II. v 12. stor. po Kr. nariadil, aby sa niektoré stĺpy a hlavice stĺpov použili pre výstavbu chrámu Santa Maria v Trastevere (Kinney 1986, 379). Najrozsiahlejší zásah bol v čase pontifikátu pápeža Pavla III. (vlastným menom Alessandro Farnese). Ten nariadil v r. 1540 rozsiahle vykopávky s cieľom získať hodnotnú mramorovú dekoráciu pre svoj osobný palác neďaleko *Campo dei Fiori*. Pozornosť pri výkopoch padla predovšetkým na priestor *frigidaria* a východnej *palaestry*, odkiaľ pochádzajú najznámejšie sochárske diela známe z Farneseho zbierky ako Achilles a Troilos, Heracles, potrestanie Dirce, Asklepius a Minerva. Jeho osobná zbierka sôch sa dnes nachádza v Národnom archeologickom múzeu v Neapole (Gensheimer 2018, 24).

Pôvodný pôdorys kúpeľov a súdobý stav ruín zdokumentovali talentovaní architekti ako G. Giocondo (1433-1515), B. Peruzzi (1481-1537) a A. da Sangallo (1484-1546). Len vďaka nim je dnes možné určiť pôvodné miesto nálezu Farneského alebo Latinského Hercula. Skutočný akademický záujem o kúpele sa zvýšil začiatkom 19. stor. Francúzsky architekt G.-A. Blouet (1795-1853) získal prominentné ocenenie, *Prix de Rome*, za hypotetickú rekonštrukciu Caracallových kúpeľov. Jeho práca je dodnes základom pre štúdium kúpeľov. V polovici 19. stor. v priestore *frigidaria* začali nové výskumy, ktoré viedol taliansky architekt a archeológ L. Canina (1795-1856). Po jeho smrti medzi rokmi 1866 až 1869 boli výskumy obnovené a počas nich bol nájdený početný dekoratívny materiál ako torzo repliky Polykleitovho Heracla, figurálne hlavice a fragmenty porfýrových stĺpov z *frigidaria*. V 70. rokoch 19. stor. viedol výskum P. Rosa (1810-1891) v priestore *palaestrae*, *caldaria*, *tepidaria* a *natatia*. Na prelome storočí bola nájdená a zdokumentovaná spleť sieť obslužných podzemných priestorov. Najväčším prekvapením týchto priestorov bol objav Mithraea, v ktorom sa nachádzala socha Afrodity Anadyomene. Začiatkom 20. stor. sa pozornosť presunula z hlavného kúpeľného bloku do okrajových častí kúpeľov, ako boli záhrady, knižnice a cisterny. Tie sa nachádzali v *peribole*, ktorý ohraničoval celý kúpeľný komplex (Gensheimer 2018, 24-28).

Topografia

Caracallove kúpele sa nachádzajú juhovýchodne od Palatínskeho pahorku neďaleko Kapenskej brány, za serviliánskymi múrmi, mimo starého centra mesta. Kvôli relatívne hornatému terénu rímskeho intravilánu bolo najprv nevyhnutné uvoľniť priestor pre Caracallove kúpele vytvorením umelých terás. Rozloha centrálného kúpeľného bloku bola 214 x 110 metrov. Stavba bola orientovaná tak, aby slnečné teplo počas väčšiny dňa dopadalo na vyhríevané miestnosti z juhu (napr. *caldarium*), a tak sa predišlo strate tepla (Gensheimer 2018, 16).

Caracallove kúpele sú druhé najväčšie kúpele v Ríme s rozlohou viac ako 120 000 m². Podľa moderných odhadov kúpele poskytovali priestor zhruba pre 10 000 návštevníkov (*tamže*, 16). Imperiálne kúpele neunikli pozornosti ani cisárovi Constantiovi II., ktorý v r. 357 po Kr. po prvý krát navštívil hlavné mesto. Cisárovi sa zdalo, akoby slúžili pre potreby celých provincií (*Amm. Marc.*, XVI.10.15). Toto tvrdenie je síce prehnané, ale pre porovnanie Caracallove kúpele boli svojou rozlohou väčšie ako rímska *colonia* Timgad (Yegül 1996, 128), ktorá sa nachádzala v severnej Afrike s rozlohou len 112 000 m² (Watkins 2002, 84).

Relatívne krátke obdobie, počas ktorého trvala výstavba Caracallových kúpeľov (len 5 rokov), si vyžadovalo mimoriadne obrovské nasadenie ľudského kapitálu a poskytlo zamestnanie pre množstvo obchodníkov a pracovníkov. Predpokladá sa, že len na samotnej lokalite kúpeľov bolo potrebných zhruba 6 000 až 10 000 ľudí. Okrem toho bolo potrebných ďalších 5 000 ľudí, ktorí boli zodpovední, za spracovanie a export materiálu. Podobne aj údržba kúpeľov si vyžadovala množstvo ľudí. Presnú úlohu a počet ľudí, ktorí boli za to zodpovední je dnes náročné odhadnúť. Napriek relatívne skromným epigrafickým a literárnym zdrojom poznáme niekoľko členov administratívy, ktorá je spojená s prevádzkou imperiálnych kúpeľov. Objavuje sa správca kúpeľov (*vilicus*), administratívny pomocník (*adiutor*), finančný kontrolór (*exactor*). Napokon sa uvádza strážca prezliekarne (*capsarius*), ktorý je známy z epigrafického nálezu, a je jediným dôkazom o existencii bežného pracovníka v kúpeľoch (DeLaine 2018, 337).

Architektúra

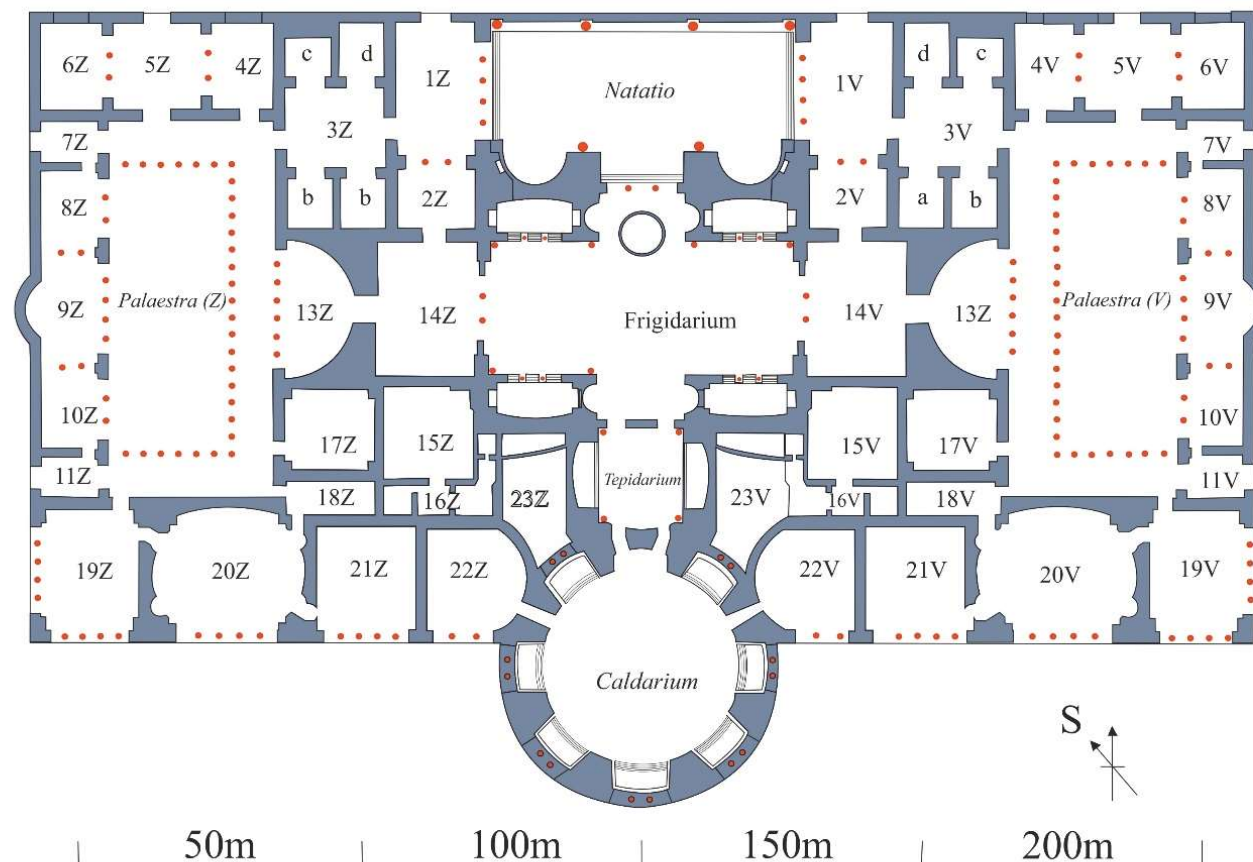
Niekedy v priebehu 2. stor. po Kr. sa vyformoval nový architektonický model cisárskych kúpeľov. Komplex pozostával z centrálnej kúpeľnej stavby, ktorá bola zasadená do otvoreného priestoru, kde sa nachádzali záhrady a celý komplex bol uzatvorený *peribolom*. *Peribolos* pozostával zo zastrešeného *portica*, kde vznikol priestor pre početné miestnosti. Tie slúžili ako knižnice, na vystavenie umeleckých diel alebo na inú spoločenskú interakciu. Charakteristickým znakom *peribola* boli dve *exadrae* na východnej a západnej stene kúpeľov. Centrálny kúpeľný komplex sa vyznačoval axiálnou symetrickou štruktúrou, ktorej dominovalo rozsiahle *frigidarium*, *natatio* a oválne *caldarium*. Od centrálnej časti po stranách sa nachádzajú *palaestrae* a postranné miestnosti, ktoré slúžili pre rôzne aktivity (DeLaine 2018, 335).

Tento nový architektonický model je možné pripísať Apollodorovi z Damasku, ktorý za vlády cisára Traiana navrhol eponymné kúpele pre svojho patróna. Nový dizajn mal pomôcť efektívne sprístupniť priestor kúpeľov pre ohromné množstvo ľudí. Zvýšením počtu vstupov a kúpeľov sa mal uľahčiť priechod pre davu ľudí. Menšie ale početné *apodyteria* zase dokázali efektívnejšie uskladniť odev návštevníkov (DeLaine 2018, 332).

K zmene došlo aj pri vykurovaní kúpeľov. Namiesto jedného centrálneho *praeefurnia* sa ich v cisárskych kúpeľoch objavuje hneď niekoľko. *Caldarium* Caracallových kúpeľov malo minimálne osem týchto vyhrievacích zariadení, pričom každé *tepidarium* malo svoje vlastné *praeefurnium*. Suché miestnosti, ktoré slúžili ako sauny (*laconicum*), fungovali na základe presunu tepla po stenách pomocou špeciálnych dutých tehál (*tubuli*). Kvôli teplotnej efektívitě boli preferované malé a početné miestnosti, kde sa kumulovalo teplo pred obrovskými miestnosťami. Teplotná efektívitě bola základom pri navrhovaní kúpeľov, preto všetky vyhrievané miestnosti s výnimkou *tepidaria* boli orientované v JZ smere. Caracallove kúpele si vyžadovali zhruba 5000 m³ vody, aby naplnili bazény v centrálnej časti. Z toho asi 2000 m³ vody spotrebovalo len samotné *natatio* (tamže, 333). Zo severnej strany centrálneho bloku viedli štyri vstupy. Dva vstupy priamo do *apodyteria* (3V a 3Z) a dva do *palaestrae* (5V a 5Z). *Natatio* bolo pravdepodobne nezastrešené. Jeho severná strana pôvodne slúžila ako monumentálne *nymphaeum* (Marvin 1983, 351).

Frigidarium slúžilo ako centrálna hala s rozmermi 55 x 24 m. Lemovalo ju osem monolitných žulových stĺpov, ktoré niesli váhu klenbového stropu. Ďalšie štyri stĺpy oddeľovali *frigidarium* od miestnosti 14V a 14Z a ďalšie dva porfýrové stĺpy ho oddeľovali od príľahlého *natatia*. Osem monolitických porfýrových stĺpov označovalo vstupy k štyrom menším miestnostiam v rohoch *frigidaria*. Centrálna os je ukončená kruhovým *caldarium*, ktoré bolo orientované smerom na juh a malo priemer 35 metrov. Po stranách *frigidaria* sa nachádzali dve *palaestrae*, ktoré spolu vytvárali priečnu os centrálneho bloku. Tieto *palaestrae* sú lemované stĺpovou kolonádou z každej strany. Príľahlé miestnosti (8-10V a 8-10Z) sú tiež oddelené od každej *palaestry* stĺpmi. Oproti nim smerom k *frigidariu* sa nachádzajú polkruhové miestnosti, *exadrae* (13V a 13Z). Vzor pre tento architektonický prvok možno znova hľadať v kúpeľoch cisára Traiana, kde tieto miestnosti oddeľujú priestor medzi *palestrou* a *frigidarium*. V blízkosti *palaestry* sa vždy nachádzajú miestnosti (3V a 3Z), ktoré pôvodne slúžili ako priestor na prezliekanie, masáže, či iné (4-10V a 4-10Z), dnes už neurčiteľné účely (Gensheimer 2018, 17).

Vstup do centrálneho komplexu bol pozdĺž severovýchodnej strany kúpeľov, popri ceste *Via Nova*. Z tejto strany prichádzala voda pomocou nového akvaduktu *Aqua Marcia* a zásobovala bazény. Na severozápadnej a severovýchodnej strane celého komplexu sa symetricky nachádzali dve *exadrae*, pričom v každej z nich sa nachádzalo *hypocaustum* a pred ňou vždy tri miestnosti. Predpokladá sa, že tieto miestnosti slúžili skôr pre spoločenskú interakciu. Pod celou stavbou centrálneho komplexu sa nachádzala spleť servisných tunelov. Okrem toho sa v podzemných priestoroch nachádzalo najväčšie *mithraeum* v celom Ríme (Dennison 1914, 152). Vstupovalo sa doň zrejme skôr z príľahlej ulice, než zo samotného komplexu. Interpretovať vzhľad záhrad ako aj slávnu *Cellu Solearis*, ktorá sa spomína v *Historii Augusta*, je dnes problematické (Gensheimer 2018, 20).

OBR. 28. Mapa Caracallových kúpeľov. Autor: M. Hrabkovský

Cella Solearis

„Najväčší odkaz, ktorý po sebe zanechal (Caracalla) v Ríme, sú jeho veľkolepé kúpele - *thermas magnificentissimas*. O Cella Solearis architekti tvrdia, že ju viac nie je možné napodobniť spôsobom, akým bola vytvorená. Jej klenutie je tak ohromné, že ani najkúsenejší architekti by to dnes nedokázali.“ Táto krátka pasáž pochádza z *Historia Augusta*, neskororímskeho zdroja, ktorý sa stal príčinou rôznych vedeckých debát. Už len samotný termín *Solearis* (nom. *Solearem*) je problematický. Jednou z najstarších teórií je že termín vychádza z lat. slova *solea* – „sandál“, a mal referovať na konštrukčné riešenie stropu, ktorého železné

nosníky mali pripomínať prekladanie remeňa rímskej sandále. Tento termín sa však neobjavuje nikde inde v literárnych, či epigrafických zdrojoch. Odtlačky podobných nosníkov sa našli v klenbe medzi piliermi *caldaria*. Priemer tejto miestnosti je 34 m a klenba podobných rozmerov by určite bola zdrojom údivu. Napriek tomu spájať *caldarium* s *Cellou Solearis* zostáva špekuláciou (DeLaine 1987, 149).

Mithraeum

V strednej časti severozápadnej strany *peribola* sa v r. 1912 našlo schodisko, ktoré viedlo dlhou chodbou k hlavnej časti najlepšie zachovalého *mithraea* v Ríme. Samotná prítomnosť chrámu v kúpeľoch je zvláštna. Mithraizmus bol pôvodne perzským mysteriálnym kultom, ktorý sa rozšíril v Stredomorí v 1. stor. po Kr. Kult Mithru bol osobitne dôležitý pre rímskych vojakov (Gribble 2014, 6). Chrám bol dlhý 23 m a široký 10 m. Do chrámu sa vstupovalo cez *pronaos* s pravouhlým pôdorysom. Chrám bol rozdelený do troch hlavných častí kde bola centrálna loď a po stranách boli dve vedľajšie miestnosti. Klenbový strop držalo šesť mohutných stĺpov. V centrálnej miestnosti sa našli čierno-biele mozaiky. Pri vstupe do chrámu sa v podlahe nachádzal oválny priestor s keramikovou nádobou, v ktorej sa zrejme nachádzala voda pre rituálne iniciácie, alebo očistu. S výnimkou jednej fresky a mozaiky sa z pôvodnej dekorácie nič nezachovalo. Freska znázorňovala Mithru, ktorého tvár bola cielene poškodená. Pod hlavnou miestnosťou viedol malý tunel, ktorý viedol k príľahlej miestnosti pri vchode, ktorý sa interpretuje ako *fossa sanguinis*, rituálny priestor, v ktorom mal byť obetovaný býk (Dennison 1914, 152).

Dekoratívny plán

Voľne stojaca plastika

Voľne stojace skulptúry patrili k najvýznamnejšej časti dekoratívneho plánu Caracallových kúpeľov. Tieto sochy je možné rozdeliť do troch kategórií. Prvú predstavujú bohovia, ktorí sa najčastejšie spájajú s vodou a jej liečivými vlastnosťami. V druhej sú atléti a mytologické postavy, ktoré sa spájajú prevažne s *palaestrou* a v tretej sú portrétné sochy.

Prvá skupina je zároveň najpočetnejšia. Objavujú sa tu hlavne bohovia, ktorí sú spätí s vodou, ako Asklepius, Hygieia, Bakchus, Venuša a Múzy. Najčastejšie sa objavuje Bakchus, ďalej Venuša a Eros a Asklepius a Hygieia. Väčšina týchto božstiev sa spája s liečivými vlastnosťami vody, z fyzickej radosti zo života a inými telesnými radosťami, ktoré sú spojené s kúpeľníctvom. Do tejto kategórie patrí aj kolosálna hlava Asklepiea - patróna liečivých vlastností vody. Jeho hlava bola pôvodne pozlátená a výška celej sochy bola až 8 m. Tým socha Asklepiea rozmerom prekonala dokonca aj Farneského býka a je najväčšou známou sochou v Caracallových kúpeľoch. Podobný rozmer musela mať aj socha Minervy Medici sprevádzanej hadom, ktorý sa nachádzal stočený okolo podstavca jej sochy. Jej opakom mohli byť podobizne Afrodity (napr. Knidskej) alebo spiaci Eros, ktorý leží na kameni - tie mali navodiť pocit fyzickej spokojnosti, ktoré mali kúpele poskytnúť (Gensheimer 2018, 87).

Druhá skupina sôch sa spája s priestorom *palaestrae* a glorifikáciou mladého mužského tela. Sochy Hercula a Mercura boli prirodzenou voľbou pre tieto priestory. Dokonca v priestore *frigidaria* sa nachádzalo až 6 sôch Hercula. Konkrétne ide o Farneského Hercula, Latinského Hercula, Hercula s levou kožušinou, Hercula s brečtanovým vencom, Polikleitova replika Hercula a súsošie Hercula s Antaiom. Jeho postava sa objavuje aj v architektonickej plastike, napr. figurálne zdobí jednu hlavicu stĺpu z *frigidaria* (Gensheimer 2018, 88).

Tieto atletické referencie naznačovali aktivitu v samotných kúpeľoch. Mozaiky atlétov, sochy Discobola alebo Hercula plnili funkciu vizuálnej motivácie. Farneský Hercules, ktorý stál medzi miestnosťou 14V a *frigidariom*, znázorňoval hrdinu, ktorý je vyčerpaný po úspešnom dokončení svojich úloh. Jeho prítomnosť v týchto priestoroch musela hrať silnú motivačnú úlohu (Gensheimer 2018, 89).

OBR. 29. Pohľad do jednej z bočných miestností (časť 15Z) v blízkosti západnej palaestry. Podlaha je zdobená dvojfarebnou mozaikou a na tehlových klenbách sú otvory po nezachovaných architektonických prvkoch. Autor: M. Daňová

Dekorácia *frigidaria*

Frigidarium bolo jedinečné v zmysle svojej veľkosti či materiálneho zabezpečenia. Jeho klenby držalo osem monolitických stĺpov, ktoré boli zhotovené zo šedej žuly pôvodom z Asuánu. Ich pôvodná výšky bola 14,7 m. Ďalších osem monolitických stĺpov bolo zhotovených z červeného porfýru. Stĺporadie medzi *frigidarium* a *natatium* malo podobné monolitické stĺpy v korintskom štýle vo výške až 8,8 m. Marmarský mramor bol využitý pre zhotovenie hlavíc a báz týchto stĺpov. Pompéznosť zdôrazňovala polychrómia stĺpov aj drahý materiál, z ktorého boli zhotovené. Voľba zhotoviť stĺpy z jedného kusu mramoru namiesto využitia technicky jednoduchších mramorových bubnov zdôrazňovala monumentalitu stavby (Gensheimer 2018, 95). Táto rozmanitosť materiálu, ktorého provenienciu je možné hľadať v Anatólii, alebo v Egypte zrejme mohla plniť aj ďalšiu hlbšiu symbolickú rovinu a to demonštrovať rozsah Rímskej ríše. Podobnú hypotézu potvrdzujú aj porfýrové bázy fontán (*labrae*), ktoré sa nachádzali vo *frigidariu*. Tzv. *Gran Tazza Farnese*, ktorá sa nachádza v Neapole, je najlepšie zachovaným porfýrovým *labrom* vôbec. To bolo zdobené tvármi zarastených riečnych bohov, ktorí boli personifikáciou hraničných vodných tokov impéria a symbolizovali podriadenie Stredomoria rímskou imperiálnou mocou. Hlavu Sarapida je možné interpretovať ako personifikáciu Egypta, prípadne vojenskú výpravu cisára Caracallu v roku 215 po Kr. (tamže, 101).

Hercules a Mercur boli bohmi *palaestrae* (Obr. 29). Originál tzv. unaveného Hercula (Obr. 34) bol známou bronzovou prácou zo 4. stor. pred Kr. od Lysippa. Socha znázorňuje vyčerpaného hrdinu, ktorý práve dokončil svoje úlohy. V únave sa opiera o svoj kyjak a v pravej ruke za chrbtom drží jablká Hesperidiiek. Podľa gréckej mytológie Hercules po dokončení svojich úloh získal nesmrteľnosť, a aj preto sa stal vhodným prostriedkom pre imperiálnu propagáciu apoteózy rímskeho cisára po jeho smrti. Tak ako Hercules sa stal bohom po dokončení jeho nadľudských výkonov, tak rímsky cisár bol odmenený zbožštením za jeho dobrú vládu. Z priestoru *frigidaria* pochádza aj tzv. Latinský Hercules, druhá o niečo menej známa socha tohto hrdinu. V súčasnosti sa nachádza v kráľovskom paláci v Caserte. Tento motív unaveného hrdinu sa opakuje v týchto kúpeľoch pomerne často aj na spomenutých stĺpoch z *frigidaria*. Ďalej sú známe ďalšie sochy ako Hercules s levou kožou, Hercules korunovaný brečtanovým vencom a tzv. Polykleitov typ Hercula. Početnosť a rôznorodosť Herculových zobrazení v kúpeľoch zdôrazňuje jeho význam v rámci imperiálnej propagandy. Hercules a Bakchus boli dvaja patróni, *dii patrii* severovskej dynastie. Bakchus bol oslavovaný ako *Domitor Orientis*, dobyvateľ Indie.

Caracalla sám viedol pomerne úspešné výpravy proti Partskej ríši v rokoch 213-214 po Kr. a nechal sa titulovať ako *Neos Dionysos*. Alexander Veľký aj *Dionysos* boli dvomi najväčšími hrdinami cisára *Caracallu*, ktorí sa preslávili východnými výpravami. Preto je *Bakchus* významným členom dekorácie kúpeľov. Vzťah k vode má aj *Venuša*. Podľa mytológie sa mala zrodiť z morskej peny. *Virtus* a *Fortuna* predstavovali atribúty úspešného generála (*tamže*, 110).

K najznámejším umeleckým prejavom v *Caracallových* kúpeľoch sú polychrómne mozaiky, ktoré znázorňujú atlétov a rozhodcov. Boli nájdené v polkruhových miestnostiach 13V a 13Z medzi *palaestrou* a *frigidarium*. Zaujímavé je aj spektrum materiálov, z ktorých boli mozaiky zhotovené. Mozaiky boli precízne zložené z *tesserae* rôznych farieb a materiálu ako červený, zelený a čierny porfýr, mramor z ostrova Chios, zelený a čierny mramor *africano*, červený mramor *rosso antico* a zelený serpentinit *verde attico* (*tamže*, 156). Mozaiky plnili okrem úžitkovej aj symbolickú úlohu podobne ako monumentálne stĺpy alebo *labrum* s personifikáciou riečnych bohov. Boli zhotovené zo vzácného importovaného materiálu z celej ríše od severného Tuniska, Egypta a Grécka. Ich úlohou bolo zdôrazniť vojenské triumfy, moc a rozsah Rímskej ríše.

Dekorácia *palaestrae* ako *Res Gestae*

Dekoratívny plán v *palaestrae* slúžil ako vizuálna autobiografia úspechov severovskej dynastie. Z tejto časti kúpeľov sa zachovali predovšetkým polychrómne mozaiky, bázy stĺpov dekorované bukrániami a girlandami, ktoré boli vytesané z asuánskej žuly. Z tejto časti kúpeľov pochádzajú fragmenty historického reliéfu, ktoré znázorňujú bojové scény medzi Rimanmi a barbarmi. Polychrómne mozaiky v tejto časti kúpeľov boli zdobené tzv. motívom pelty - štítu, ktorý sa spája sa Amazonkami. Motív sa stal v období cisárstva symbolom vojenského víťazstva. Centrálné stĺpy boli zdobené korintskými hlavicami, ktoré boli doplnené o figurálnu výzdobu. Na jednej z nich sa nachádzal orol ako atribút Jupitera a symbol vojenského víťazstva a imperiálnej apoteózy (*Gensheimer 2018*, 112-116).

Historický reliéf zo západnej *palaestry*

Z tejto časti pochádza aj fragment historického reliéfu. V súčasnosti je však väčšina reliéfu, ktorý bol zhotovený z pentelského mramoru, stratená. O jeho pôvodnej polohe nás informuje tzv. anonymný *Destailler*, autor kresby zo 16. stor. Monumentálny reliéf sa nachádzal nad stĺpovou kolonádou na severnej stene západnej *palaestry*. Pôvodný motív zrejme znázorňoval boj Rimanov s barbarmi. O tom svedčí zachovalý fragment, ktorý sa v súčasnosti nachádza v meste Vicenza na severovýchode Talianska. Na mramore bola vo vysokom reliéfe vytesaná hlava bradatého muža. Ďalší fragment historického reliéfu sa našiel počas výskumov R. Venutia v 18. stor. Žiaľ aj ten je v súčasnosti považovaný za stratený, avšak súdobá dokumentácia tvrdí, že vlys z pentelského mramoru v západnej palestre znázorňoval dvoch rímskych vojakov (*Gensheimer 2018*, 120).

Motív reliéfu zrejme oslavoval úspechy rímskej armády v boji proti Germánom alebo Piktom, no stotožniť reliéf s konkrétnou historickou udalosťou je dnes nemožné. Výzdoba *palaestrae* odkazovala na cisára *Caracallu*. Peltoidné štity na mozaikách odkazujú na vojenský triumf. Figurálne hlavice s vyobrazeniami orla, blesku a *Sarapidovej* hlavy ovenčenej vencom (*corona civica*) boli symbolom vojenského víťazstva. Historický reliéf poukazoval na mocenské úspechy Severovcov. Preto dekorácia *palaestrae* predstavuje akési *res gestae* tejto dynastie (*tamže*, 121).

OBR. 30. Caracallove kúpele sú skvelou príležitosťou na štúdium architektonických techník a riešení. Pre návštevníkov sú čiastočne prístupné aj mozaiky, vrátane tejto (opretej o stenu kúpeľov). V profile je možné vidieť jednotlivé vrstvy uloženia podláh. Autor: M. Daňová

Kolosálne mytologické skulptúry

Z kúpeľov pochádza spolu až osem kolosálnych sôch a dvanásť sôch nadživotnej veľkosti. Sochy podobných rozmerov boli väčšinou záležitosťou elit a ich víl. V prípade Caracallových kúpeľov hrali neodlúčiteľnú úlohu v snahe cisára vytvoriť „vilu pre ľudí“, ktorá bola predtým vyhradenou záležitosťou aristokratického životného štýlu Rimanov známa ako *otium*. Mytologické sochy ako trest Dirce, Ranená Amazonka, Scylla, Hercules zápasiaci s Antiom a Achilles s mŕtvym telom Tróila sú veľmi naturalistické. Tieto sochy sa dramaticky odlišujú od ďalších skupín ako napr. Asklepios, ktoré boli bežnou dekoráciou cisárskych kúpeľov. Novinkou je aj to, že pri sochách ako unavený Hercules, nie je možné pochopiť celú kompozíciu bez toho, aby návštevník nevidel jablá Hesperidiiek schované v pravej ruke za jeho chrbtom. Tieto sochy majú svoje helenistické predlohy a majú zmysel pre *pathos* a pohyb. Achilles bol obvyčajne známy ako hrdina a Dirce ako zlomyseľná žena, ale tu sa Achilles javí ako bezcitný vrah a Dirce vytvára dojem obete. Ich úlohou je upútať pozornosť diváka a vyvolať emócie (Gensheimer 2018, 138).

Portréty

Portréty sa objavujú v cisárskych kúpeľoch pomerne často, avšak v Caracallových kúpeľoch sa doložili len zriedkavo. Z priestoru kúpeľov boli bezpečne identifikované len dva portréty cisárov, a to Caracalla a Antionius Pius. V priestore *frigidaria* sa našli podstavce sôch, tie sú však dnes stratené. Nechal ich zhotoviť mestský prefekt C. Ceionius Rufus Volusianus pre cisárov Valentiniana I. a Valensa I. o čom svedčí epigrafický nápis z podstavcov sôch. (Gensheimer 2018, 138). Prítomnosť portrétu Antonia Pia v priestore kúpeľov je logická, pretože severovská dynastia odvádzala svoj pôvod z línie adoptívnych cisárov. Portrét Caracallu mal pripomínať cisára, ktorý sa zaslúžil o výstavbu kúpeľov.

Kombinácia týchto monolitických stĺpov z exotických importovaných kameňov bola očividným dokladom rímskeho podmanenia. Imperiálne atribúty a insígnie, stotožňovanie sa s Hercuľom a Bakchom, Venušou a Marsom, alebo prítomnosť personifikácie rímskeho vojenského víťazstva, akými boli Virtus a Fortuna, to všetko sa spájalo s osobou cisára a demonštrovalo silu rímskeho štátu. Tieto prostriedky určite neboli náhodné a mali konkrétnu úlohu, poctiť cisára a konsolidovať jeho moc a reputáciu (*tamže*, 146).

Záver

Caracallove kúpele boli jedinečným a hodnotným darom cisára rímskemu ľudu. Severovskí cisári vložili obrovské množstvo zdrojov na výstavbu a udržanie kúpeľov, nešlo však o altruistický dar, ale o politickú investíciu. Kúpeľníctvo hralo významnú úlohu v rímskej spoločnosti, ale cisárske kúpele neboli len priestorom pre oddych ale tiež prostriedkom spoločenskej kontroly. Stavby ako Caracallove kúpele podporovali kolektívnu identitu, demonštrovali prosperitu rímskeho štátu a v neposlednom rade udržiavali životný štandard bežného ľudu. Severovskí cisári dúfali, že vďaka tomu udržia mestskú populáciu v pokoji, minimalizujú možnosť politických nepokojov a zabezpečia stabilitu dynastie. Okrem toho boli kúpele skvelým médiom pre šírenie imperiálnej propagandy. Monumentálnosť architektúry (**Obr. 31**) a extravagancia dekorácie Caracallových kúpeľov mala neustále pripomínať návštevníkom rozsah a moc Rímskej ríše a jej cisárov. Prítomnosť Mithraea mala podporiť vojenskú lojalitu a vyzdvihovať multikultúrnu jednotu.

Caracallove kúpele boli opustené v 6. stor. po Kr. po poškodení akvaduktov, ktoré zásobovali mesto. No rozsah moci severovských cisárov rezonuje do súčasnosti. Napriek tomu, že kúpele sú dnes už len ruinami, dokážu stále zapôsobiť na návštevníka.

OBR. 31. Caracallove kúpele – pohľad smerom k *frigidariu*. Turistický chodník v súčasnosti vedie križom cez *natatio* a po pravej strane (z 1Z do 1V) je vidieť pozostatky kupol, za ktorými sa nachádzalo *frigidarium* a menšie priestory s ním spojené. Autor: M. Daňová

Diocletianove kúpele (*Thermae Diocletiani*) (Barbora Adamíková)

Predložený príspevok sa zameriava predovšetkým na vznik a historický vývoj Diocletianových kúpeľov. Kúpele sa vybudovali na príkaz Diocletianovho spoluvládcu Maximiana medzi rokmi 298 až 305/306 po Kr. a predstavovali vrchol vtedajšej architektonickej zručnosti. Zároveň sa jednalo o najväčšie kúpele v celej Rímskej ríši. Kúpele sú späté aj so známym renesančným umelcom Michelangelom Buonarroto. Ten sa aj napriek svojmu pokročilému veku v roku 1561 rozhodol dať ruínám novú podobu. Tá pretrvala dodnes a určila nasledujúci vývoj a využitie stavby. Článok sa venuje obzvlášť sekundárnemu využitiu stavby, pretože o primárnej funkcii kúpeľov sa antické zdroje nevyjadrujú s dostatočnou podrobnosťou. Početné renesančné kartografické výkresy a kresby však do istej miery pomohli s vizuálnou rekonštrukciou a interpretáciou jednotlivých častí objektu. Napriek pluralite názorov a istej subjektivnosti renesančných a barokových architektov sa vzájomným porovnaním ich stanovísk podarilo dospieť k objektívnejším záverom.

Charakteristika a kritika prameňov

Primárnym dielom, z ktorého tento príspevok čerpal základné informácie, bola publikácia od R. Lancianiho *Ruiny a vykopávky starovekého Ríma* („*The ruins and excavations of ancient Rome*“). Dielo pojednáva o osude kúpeľov po ich zániku. Dôležitú súčasť materiálov predstavovali kartografické doklady a kresby renesančných i barokových maliarov ako aj architektov, nakoľko antickí autori spomínajú kúpele len veľmi útržkovito. Nedostatok písomných prameňov z obdobia fungovania stavby v súčasnosti znemožňuje jej jednoznačnú interpretáciu. To malo za následok mnoho rozporuplných až protichodných tvrdení a teórií. Tento stav neľahčuje ani skutočnosť, že na lokalite neprebehlo regulárne archeologické výskum, pretože na pozostatkoch je vystavaný kostol, kláštor a múzeum, čo znemožňuje vykopávky.

Diocletianove kúpele sa rozprestierali na vrchole severovýchodného pahorku *Viminal*, ktorý bol najmenším spomedzi siedmich rímskych pahorkov (*Claridge 1998, 391*). Nachádzali sa tesne za valom Serviovských hradieb. Podľa Augustovho rozdelenia Ríma z roku 7 pred Kr. spadajú kúpele do Okresu VI, *Alta Semita* (Vysoká cesta). Navštevovali ich predovšetkým obyvatelia mestských štvrtí *Viminal*, *Quirinal* a *Esquiline* (*Yegül 1992, 43, 44*).

Určiť polohu alebo rozlohu kúpeľov na základe najlepšie dochovaného zdroja informácií antickej mapy Ríma zvanej *Forma Urbis Romae* nie je možné, nakoľko stavba vznikla o viac ako storočie neskôr než samotná mramorová mapa mesta.

Zásobovanie potrebným množstvom vody, nevyhnutnej k správne fungovaniu stavby, bolo zabezpečené vďaka vodovodu *Aqua Marcia*, ktorý slúžil Rímu už od začiatku 2. storočia pred Kr. Na Diocletianov príkaz bol dokonca zvýšený prísun vody do celého mesta, aby boli kúpele riadne zásobené (*Platner/Ashby (1929) 2015, 392*). Iná teória sa prikláňa k tvrdeniu, že kúpele mohli byť zásobované aj prostredníctvom *Aqua Antoniniana*, ktorý pôvodne zabezpečoval prísun vody do Caracallových kúpeľov na začiatku 3. storočia (*Holleran/Claridge 2018, 333*). Voda sa skladovala vo veľkých cisternách pod dnešným *Piazza dei Cinquecento*.

1
 dd. N. n. DIOCLETIANUS et MAXIMIANVS INVICTI
 3 SENIOres augg. patres impp. et caESS • ET
 DD NN • CONSTANTius et maximianus invicti augg. et
 4 SEVERUS et MAXIMINUS nobilissimi cæsares
 THERMAAS FELICES diocletianas quas
 4 MAXIMIANVS AVG rediens ex africa
 praesentia MAiestatis disposuit ac
 fieri iussit et diocletiani aug. fratris sui
 nomine consecrauit coemptis aedificiis
 8 pro Tanti operis MAGNitudine omni CVLTV
 PERFECTas ROMANIS • SVIS DEDICaverunt

OBR. 32A. CIL VI, 1130 (prevzaté z Mommsen 1902, 83)

9
 maximianus AVG • RE diens ex africa
 praesentia MAiestatis disposuit ac
 fieri iussit et Diocletiani aug. fratris sui
 nomine consecrauit

OBR. 32B. CIL VI, 1130 (prevzaté z Mommsen 1902, 83)

Datovanie

Výstavba kúpeľov začala v roku 298 po Kr. a bola dokončená niekedy medzi rokom 305 po Kr., kedy abdikoval Diocletian a júlom 306 po Kr., kedy umrel cisár Constantius I. Datovanie stavby do obdobia Diocletianovej vlády upresňuje venovací nápis (CIL VI, 1130=31242; Obr. 32A a Obr. 32B), ktorý má minimálne štyri kópie a píše sa v ňom nasledovné: „Naši páni Diocletian a Maximian, starší a neporaziteľní Augusti, otcovia cisárov a cisárov, naši páni Constantius a Maximian a Severus a Maximinus, najušľachtilejší Caesari, oddaní svojim milovaným Rimanom, venovali tieto radostné Diocletianove kúpele, ktoré božský Maximian po svojom návrate z Afriky nariadil, postaviť a zasvätiť v mene svojho brata Diocletiana, ktorý kúpil priestory potrebné na tak obrovskú a pozoruhodnú prácu a vybavil ich s najpodivuhodnejšou rafinovanosťou.“ (Coarelli 1974, 229)

Nápis na mramorovej doske dosvedčuje, že kúpele boli venované ľudu medzi prvým májom 305 po Kr. a dvadsiatym piatym júlom 306 po Kr. (Hartswick 2004, 169). Tabule, ktoré vo svojom texte ospevujú vynikajúcu prácu Diocletiana a jeho spoluvládco, boli umiestnené nad štyrmi hlavnými bránami slúžiacimi ako vstup do kúpeľov. Fragmenty sa našli v rôznych častiach Ríma a boli objavené postupne. Po tom, ako prestali plniť svoju pôvodnú funkciu nad vstupom do kúpeľov, boli sekundárne umiestnené v kartuziánskom kláštore Saint Antonio na pahorku Esquiline, v Saint Alessio na Aventine, na Monte della Giustizia v základoch budovy štátnej pokladnice a na Via Principe Umberto. Posledný fragment z nápisu bol objavený v júni 1890 v základoch budovy Grand Hotela (Lanciani 1897, 432, 433). Datovanie kúpeľov do obdobia Diocletianovej vlády dosvedčuje aj stavebný materiál, predovšetkým kolkované tehly. Tie nesú výhradne kolký z čias Diocletiana.

Iné písomné zmienky

Zmienka o kúpeľoch sa objavuje v známom antickom diele *Historia Augusta*, v ktorom sú zaznamenané životopisy rímskych cisárov v súvislosti s umiestnením časti *Bibliotheca Ulpia*. Diocletianove kúpele sa spomínajú v diele *Historia Augusta* ešte jeden raz v kontexte umiestnenia istej sochy na miesto budúcej stavby kúpeľov.

Preto bola (socha L. C. Pisu) umiestnená na miesto, kde boli neskôr vybudované Diocletianove kúpele, predurčené mať nehynúce meno ako je uctievané (SHA Tyr. trig., 21.3).

Kúpele sa tiež uvádzajú v súpise stavieb nachádzajúcich sa v štrnástich obvodoch Ríma - *Notitia*. Podľa tohto zoznamu boli situované v Okrese VI.

*REGIO VI ALTOSEMITA continet templum Salusti et Serapis
 Floram Capitolium antiquum
 thermas Constantinianas
 statuam Mamuri
 templum dei Quirini
 Salustianos
 gentem Flabiam
 thermas Diocletianas
 cohort. III vigilum*

Zmienka o kúpeľoch sa objavuje aj v spise *Itinerary of Einsiedlen*, kedy istý mních zo Švajčiarska spomína, že videl jeden z veľkých nápisov stále umiestnený nad jednou z brán (*Lanciani 1897, 433*).

Dejiny bádania

V historických záznamoch sa sporadicky objavujú zmienky o predmetoch objavených v kúpeľoch počas ich početných prestavieb. F. Albertino spomína prvé objavy sôch a piedestálov pri výkopoch uskutočnených na pokyny pápeža Júliusa II. na začiatku 16. storočia. Antické artefakty objavené v týchto kúpeľoch neboli patrične zdokumentované. Výnimku predstavuje bezhlavá socha atléta, ktorá sa objavuje v Lafreryho rytinách, a krásna hlava Venuše, ktorú v januári 1805 objavil Petrini (*Lanciani 1897, 435*). Na tejto lokalite sa ešte nikdy neuskutočnil systematický archeologický výskum. Na mieste pôvodných kúpeľov totiž stoja kostol, kláštor a múzeum, do ktorých sú čiastočne zakomponované architektonické prvky pôvodnej stavby. Výskum kúpeľov by podmieňoval deštrukciu týchto stavieb, ktoré sú už v súčasnosti tiež historickými pamiatkami.

Kartografické doklady a kresby

Bola to práve nepopierateľná veľkoleposť kúpeľného komplexu, ktorá priťahovala a inšpirovala umelcov z 15. storočia. Patrili medzi nich napríklad aj A. Palladio a L. Bufalini, ktorí stavbu zvečnili na svojich početných kresbách.

Ruiny kúpeľov sa nachádzali na križovatke pahorkov *Quirial*, *Viminal* a *Esquiline*. Sú znázornené na rozsiahlej Mape Ríma zhotovenej L. Bufalinim v roku 1551 (*Aquae Urbis Romae* 2017). Ďalším kartografom, ktorý zakreslil ruiny do svojej rozsiahlej mapy Ríma, bol G. Nolli. Urobil tak o dve storočia po tom, ako Bufalini dokončil svoju mapu. Nolliho mapa (*The Nolli Map Website* 2019) zachycuje vzhľad mesta z vtácej perspektívy v roku 1748. V tomto neuveriteľne podrobnom pláne sa dajú rozpoznať zachovalé architektonické prvky ako aj ruiny jednotlivých stien. Z mapy sa dá zároveň vyčítať, že časti ako divadlo a múry ohraničujúce celé kúpele sa najneskôr v tomto období premenili na záhrady (*Bottini* 2011, 2). Návrhy, skice a plány od rôznych umelcov zo šestnásteho a sedemnásteho storočia sú hojne zastúpené. Najlepšie zbierka takýchto kresieb sa nachádza v portfóliu, ktoré bolo predtým vlastníctvom architekta Destailleurs v Paríži. Dnes je zbierka umiestnená v múzeu Kunstgewerbe v Berlíne. Ďalším architektom, ktorý bol poverený vypracovaním náčrtu kúpeľov, bol Flám S. de Ova. Tento náčrt následne vyryl na dvadsaťšesť medených dosiek J. Cock z Antverp (*Lanciani* 1897, 433). Ruiny kúpeľov našli svoje miesto aj na rozsiahlom pláne *Pianta di Roma* od talianskeho maliara A. Tempesta z roku 1593. V roku 1618 ich taktiež nakreslil W. van Nieulandt. H. F. van Lint, flámsky maliar krajínok, ich zvečnil na svojej olejomalbe z roku 1763 (*Rome-Roma* 2018), rovnako ako aj iné pamiatky v Ríme. Van Lintove maľby poskytujú autentický pohľad na stav Diocletianových kúpeľov ako aj iných monumentov v priebehu osemnásteho storočia. Rozpadajúce sa múry niekdajších najväčších rímskych kúpeľov učarovali aj W. Parsovi v roku 1780 a W. Marlowovi v roku 1813 kedy ich taktiež zahrnuli do svojich skíc (*Rome-Roma* 2018).

História kúpeľov

Na mieste kúpeľov pôvodne stál *Quadrigae Pisonis*, pamätník z 2. storočia po Kr. s rôznymi reliéfmi, niekoľko súkromných domov vrátane domu *Cornelia L. F. Volusa Saturnina* a akási bližšie nešpecifikovaná architektúra s reliéfom predstavujúcim chrám Quirina. Všetky tieto stavby boli splanované, aby na ich mieste mohli byť položené základy Dioklecianových kúpeľov.

Výstavba kúpeľov trvala približne osem rokov. S prácami sa začalo v roku 298 po Kr. a trvali do roku 306 po Kr. Príkaz na budovanie tejto monumentálnej stavby vydal cisár Maximianus v mene svojho spoluvládcu Diocletiana. Po dobudovaní sa stal najväčším kúpeľným komplexom v celej Rímskej ríši. Konštrukcia kúpeľov si vyžiadala tisíce otrokov (*DePardo-Minsky* 2014, 136-144). Tí boli odsúdení na podradné a namáhavé činnosti, akými bola ťažba kameňa v lomoch alebo výroba tehál a stavba masívneho komplexu kúpeľov (*Santa Maria degli Angeli e dei Martiri* 2007). Kúpele boli centrom kultúrnych aj politických aktivít a miestom pre sociálnu interakciu medzi občanmi mesta. Podľa všetkého boli priestory rovnako prístupné pre obe pohlavia, ale ženy zvyčajne prichádzali ráno s deťmi a muži zase navštevovali kúpele popoludní.

Kúpele sa používali naďalej aj po zániku Západorímskej ríše (rok 476 po Kr.). Na začiatku 6. storočia boli dokonca opravované. Svoju pôvodnú funkciu plnili až do obdobia byzantsko-gótskej vojny (535-553). Ich zánik je spojený s vpádom Ostrogótov vedených kráľom Vitigesom, ktorí v prvej polovici 5. storočia po Kr. zničili rímske akvadukty. Kvôli tomu mnohé stavby, vrátane Diocletianových kúpeľov, zostali bez prísunu

potrebnej vody a stali sa tým pádom nepoužiteľnými (Cadario/Giustozzi 2005, 81). Avšak aj napriek tomu tento architektonický komplex nezostal celkom nepovšimnutý a jeho veľkolepé múry boli dobre viditeľné počas celého stredoveku.

Prvý pokus o opätovné využitie komplexu sa zrealizoval už v roku 494 po Kr., kedy kúpele ešte fungovali. Vedľa hlavnej budovy vystavali kostol S. Ciriaco alle Thermae di Diocleziano. Ten zasvätili sv. Cyriakovi, ktorý pomáhal kresťanským otrokom stavajúcim tieto kúpele (Weninger 1876, 180, 181).

Osud stavby po zániku kúpeľov

Kúpele postihol rovnaký osud ako mnoho iných rímskych pamiatok, ktoré sa v priebehu nasledujúcich stáročí stali zdrojom stavebného materiálu pre iné novovznikajúce budovy v stredoveku. Niektoré časti stavby boli využívané na súkromné účely, dokonca mohli slúžiť ako stajne pre kone. Aj napriek tomu si zachovali väčšinu zo svojich niekdajších monumentálnych rozmerov.

Napríklad mramor bol drvený a použitý na maltu, kým pozemky okolo kúpeľov boli prekopané, aby sa získal puzolán (*pozzolano*). Na udržanie obrovskej štruktúry *thermae* neboli finančné prostriedky ani vôľa, a tak sa začali rozpadáť (Santa Maria degli Angeli e dei Mariri 2007). Úplnému rozobratiu kúpeľov na stavebný materiál zabránil v roku 1091 pápež Urban II. tým, že podaroval ruiny svojim priateľom S. Brunovi a Gavinovi, ako miesto pre sídlo rehole kartuziánov (*Lanciani* 1897, 433). V roku 1450 G. Ruccellai videl mnoho podstavcov z bieleho alebo farebného mramoru, na ktorých bol umiestnený dobre opracovaný architráv. Kardinál J. du Bellay v roku 1533 zakúpil pomerne veľkú časť kúpeľov. Okolo malebných ruín nechal vysadiť záhrady známe aj pod menom *Horti Belleiani*. Avšak po kardinálovej smrti v roku 1560 si veritelia zabrali jeho majetky vrátane záhrad a rozdelili medzi sebou. *Horti Belleiani* sa stali vlastníctvom S. C. Borromeora, ktorý ich predal svojmu strýkovi, pápežovi Piovi IV. Tento pápež sa podujal zrealizovať plány Urbana II., prestavať kúpele na kartuziánsky kláštor a *tepidarium* na veľkolepý kostol. Prestavba začala 24.4. 1503 a skončila 5.6. 1566 a stála 17 492 scudi (mena pápežského štátu) (*Lanciani* 1897, 433). Gregor XIII. v roku 1566 premenil časť kúpeľov na obilné sklady. Tieto *horrea ecclesia* boli niekoľkokrát rozširované pápežom Pavlom V. (r. 1609), Urbanom VIII. (r. 1630) a Clementom XI. (r. 1706). Sixtus V. poveril stavbou svojej krásnej rezidencie *Villa Montalto Peretti* rímskeho architekta D. Fontanu. Ten istý pápež dal zároveň pre svoju sestru Donnu Camillu odstreliť pušným prachom asi jednu pätinu kúpeľov. Potvrdzujú to aj jeho účtovné knihy (*Lanciani* 1897, 434, 435). Po pápežovej smrti *Villa* chátrala a následne bola aj s rozľahlými záhradami zničená kvôli stavbe železničnej stanice v roku 1880. Caterina Sforza, talianska šľachtičná, vydala v januári 1594 príkaz na prestavbu kruhovej sály, ktorá tvorila juhozápadný roh vonkajšieho okruhu kúpeľov, na kostol sv. Berdarda. Novovybudovaný kostol darovala rehole cisterciánov. Pri čistení pivníc svojho nového sídla nachádzali mnísi veľké množstvo olova, ktoré bolo pretavené do plátov určených na pokrytie celej kupoly rotundy. Freskové maľby nachádzajúce sa v tej istej sále boli zabielené z dôvodu ich profánneho charakteru (*Lanciani* 1897, 435). Priestranné chodby kúpeľov boli opätovne využívané ako skladisko nádob s olivovým olejom za pápeža Klementa XIII. v roku 1764 (*Bottini* 2011, 3).

S deštruovaním ruín kúpeľov sa pokračovalo aj počas technických prác v priebehu 20. storočia. Široká ulica, *Via Cernaia*, bola vystavaná priamo cez sály nachádzajúce sa naľavo od *tepidaria*. Tunel na privod vody z vodovodu *Acqua Felice* k Mojžišovej fontáne bol razený priamo priestorom, kde sa nachádzala *palaestrae* a menšie kúpeľné miestnosti. Ďalšie sály boli deštruované pri budovaní prístupov na železničnú stanicu, Paláca Massimi, štátnej pokladnicu a Grand Hotelu (*Lanciani* 1897, 435, 436).

Stavebný materiál

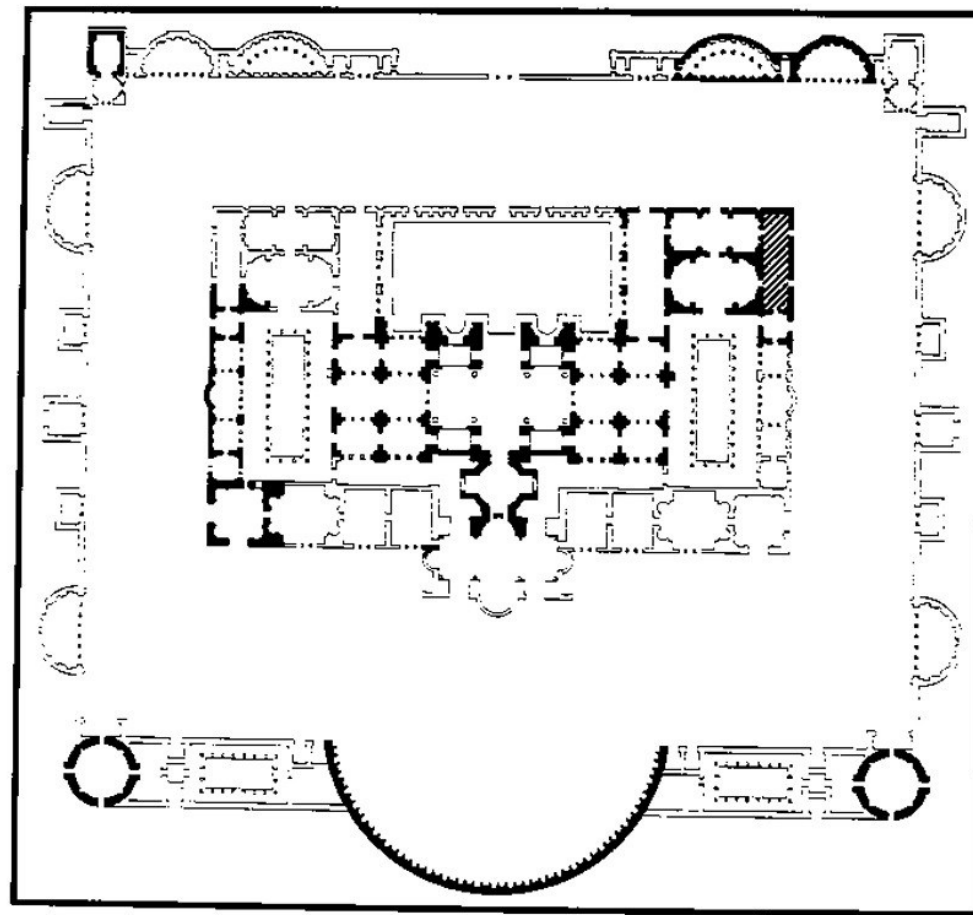
Na výstavbu komplexu boli použité materiály datovateľné najmä do obdobia vlády Diocletiana. Toto tvrdenie sa opiera o vyššie spomínané kolkované tehly. Exteriér bol, rovnako ako v prípade Caracalových kúpeľov a kúrie, omietnutý bielou štukou, čo malo u návštevníka vyvolať dojem, že sa díva na stavbu vybudovanú z blokov bieleho mramoru. Materiál na stavbu pochádzal z rôznych častí rímskeho impéria. Grécko a Egypt poskytli svoj najlepší mramor a žulu, zatiaľ čo bavorské lesy dodávali drevo pre nosníky a rámové konštrukcie klenieb a oblúkov (Stiles 2015, 13).

Štruktúra kúpeľov

Po analýze početných pôdorysov kúpeľov od renesančných architektov a archeológov 20. storočia, akými boli A. da Sangallo mladší, G. Lauro, A. Palladio a R. Lanciani, ako aj súčasného stavu ruín, sa vytvoril jednotný plán. Ten poskytuje hodnoverné zobrazenie toho, ako kúpeľný komplex vyzeral po dokončení v roku 306 po Kr. (**Obr. 33**). Antický pôdorys zachycujúci presnú rozlohu kúpeľov nikdy nebude známy, pretože pôvodné plány architektov sa nedochovali do súčasnosti. Ide teda o všeobecnú predstavu toho, ako mohli kúpele vyzerieť. Rímski architekti si za vzor nepochybne vzali Caracalove kúpele, keďže tie Diocletianove sa im v istých stavebných prvkoch podobajú (Platner/Ashby (1929) 2015, 494, 495).

Kúpele mali veľmi vysoké, klenuté stropy a značný počet stĺpov, s radom výklenkov, ktoré vytvárali ilúziu, že priestor sa predlžuje donekonečna. Technologicky vyspelé vonkajšie piliere poskytovali podporu klenbovému stropu *frigidaria*. Hlavné miestnosti kúpeľov boli postavené na mohutnej plošine obklopenej záhradami.

Okolo hlavnej budovy kúpeľov bola vystavaná stena oddeľujúca stavbu od okolitých pozemkov. Do múrov ohraničujúcich kúpeľný komplex boli zahrnuté početné priestory, vrátane miestností pre grécku a latinskú knižnicu. Súčasťou steny bolo aj hľadisko, z ktorého mohli ľudia sledovať atletické súťaže. Voľný priestor okolo budovy kúpeľov vyplnili rozsiahle záhrady.

OBR. 33. Pôdorys Diocletianových kúpeľov

Autor: Barbora Adamiková, podľa predlohy v Diokleciánových kúpeľoch.

Štruktúra miestností v kúpeľnom komplexe je zrkadlová, čiže usporiadania na ľavom a pravom krídle sú identické. Na severnej strane, rovnako ako aj na tej južnej, návštevník vstúpil najprv do *atria* a následne do *apodyteria*. Odtiaľ mohol vstúpiť priamo do *natatia* alebo do *palaestry*, v závislosti od činností, ktoré chcel vykonávať. Po bokoch *palaestry* sa nachádzali menšie miestnosti obdĺžnikového alebo štvorcového pôdorysu, takzvané *ephebeum*. Keď návštevník prešiel okolo nich, dostal sa k parným miestnostiam, akými boli *laconicum* a *sudatorium*. Po absolvovaní týchto procedúr mohol vstúpiť do rozľahlej hlavnej časti kúpeľov. Veľkosť miestností *caldaria*, *tepidaria*, *frigidaria* a *natatia* demonštrovala ich dôležitosť v kúpeľnej hierarchii. Vyhrievaná voda v bazénov sa neustále vymieňala, pretože Rimania považovali tečúcu vodu za oveľa hygienickejšiu ako stojatú vodu (DePardo-Minsky 2014, 73-90).

Frigidarium bolo azda najpôsobivejšou miestnosťou v celom komplexe a okrem svojej primárnej funkcie slúžilo zároveň ako spoločenské centrum pre rímskych občanov. Bolo dobre presvetlené aj prevzdušnené a poskytovalo priestor rôznym aktivitám, ktoré sa vykonávali v okolí krytých bazénov. Steny, stropy a podlahy v tejto časti boli zrejme pokryté tými najdrahšími materiálmi a najlepšimi remeselnými dielami, ktoré mali demonštrovať silu Ríma, ako tomu nasvedčujú fragmenty mozaík.

O rekonštrukciu interiéru kúpeľov sa v 19. storočí pokúsil francúzsky architekt E. Paulin. Detailné obrázky, snažiace sa o vizuálnu obnovu výzdoby *frigidaria*, môžu byť síce idealizované, ale pri pohľade na ne človeka prenikne údiv, ktorý s najväčšou pravdepodobnosťou prežívali aj rímski občania, ktorí do *frigidaria* vstúpili. Komplexné mozaiky, monolitické stĺpy vytesané z egyptskej žuly, fresky a plastiky, vyplňajúce každú stenu a výklenok kúpeľov, zanechávali v návštevníkoch tohto kúpeľného komplexu trvácny dojem (Stiles 2015, 13).

Všetko bolo navrhnuté a postavené tak, aby stavba odolala zubu času a mohla pretrvať celé storočia. Aby tento rozľahlý komplex mohol efektívne fungovať bola potrebná séria servisných chodieb a priestorov kde boli umiestnené mechanizmy, ktoré udržiavali celý systém kúpeľov v chode. V týchto priestoroch sa nepohybovali vážený rímski občania, ale otroci. Diocletianove kúpele boli z pohľadu otroka pomerne tmavým a zatuchnutým miestom. Podzemné chodby, skryté pred zrakmi návštevníkov, sa používali na dovážanie pevných palív potrebných na kúrenie v peciach, ktoré udržiavali *caldarium* v komfortnej teplote. Zatiaľ čo malé špirálové schody umožňovali prístup na strechu, kde mohli byť vykonávané prípadné opravy (DePardo-Minsky 2014, 91-95). Tento neviditeľný svet otrokov, dodnes nie je možné v týchto kúpeľoch úplne preskúmať a zdokumentovať prostredníctvom vykopávok, ale vďaka výskumom v Caracallových kúpeľoch sa črtá istá predstava o mechanických zariadeniach, ktoré boli potrebné k správne fungovaniu tejto stavby.

Knižnica

Obdĺžnikové haly, ktoré sú pripojené k polkruhu, boli navrhnuté ako knižnice kvôli ich podobnému umiestneniu ako v Caracallových kúpeľoch. Odkazy na prítomnosť knižníc v Diocletianových kúpeľoch potvrdzujú ich existenciu, ale protirečia v tom o aké knižnice ide. Svedčí o tom napríklad prípad autora, ktorý spísal život Proba. V tomto diele uvádza, že časť *Bibliotheca Ulpia*, ktorá sa pôvodne nachádzala vo Trajánovom fóre, bola premiestnená do kúpeľov. Toto vyhlásenie si neskôr odporuje, keď následne odkazoval priamo na *Bibliotheca Ulpia*. (SHA Prob., 2.1). Avšak prítomnosť architektonicky podobných miestností ako v Caracallových aj Trajanových kúpeľoch, naznačuje, že sa skutočne mohlo jednať o knižnice.

Na základe odkazov v diele *Historia Augusta* sa dlhú dobu predpokladalo, že Diocletianove kúpele vo svojej komplexnej architektúre zahŕňali aj priestory knižnice.

„Okrem toho som použil - aby som v žiadnom ohľade neoklamal váš priateľský záujem, ktorý mi je drahý - najmä knihy z Ulpianskej knižnice (v mojom čase v Diokleciánových kúpeľoch) a tiež z Domu Tiberia...“ (SHA Prob., 2.1).

Archeologička E. Makowiecka bola presvedčená, že knižnica sa nachádzala v polkruhovej *exedre* znázornenej na plánoch a rytinách zo 16.stor. (Makowiecka 1978, 96, 97). S inou interpretáciou prišiel F. Coarelli, podľa ktorého sa knižnica nachádzala v dvoch obdĺžnikových miestnostiach po bokoch veľkej *exedry*, ktorá sa v súčasnosti nachádza na Námestí Republiky (Coarelli 1974, 231). Avšak ani tieto prvky architektúry sa už do dnešných čias nedochovali. Treba mať na pamäti, že ide len o teoretické hypotézy, ktoré nemajú byť ako podložené archeologickým výskumom.

OBR. 34. Tzv. Diocletianovo okno/ *Diocletian window*. Autor: B. Adamíková

Výzdoba

Neexistujú očné svedectvá antických autorov o výzdobe kúpeľov v čase ich najväčšej slávy. Nedochovali sa nijaké písomné záznamy ani kresby z obdobia pred ich zánikom. V priebehu stáročí, ako boli jednotlivé časti neustále využívané na skladovacie účely alebo prestavané na sakrálné stavby, sa pôvodná antická výzdoba zničila alebo úmyselne zabiela. Mnohé kresby z obdobia renesancie zachytili iba nevábne pôsobiace ruiny, bez fresiek a mozaík. Až E. Paulin, sa rozhodol uplatniť pri tejto situácii nový prístup. Bol známy svojimi rekonštrukciami antických stavieb, no najviac sa preslávil práve vďaka svojmu pokusu o rekonštrukciu Diocletianových kúpeľov. Najznámejšia je síce jeho rekonštrukcia *frigidaria*, ale jeho práca bola oveľa rozsiahlejšia. Svoju hypotetickú rekonštrukciu vytvoril na základe plánov pôdorysu a drobných fragmentov, ktoré sa ešte stále nachádzali *in situ* v ruinách. Výsledkom tohto umeleckého počinu je zbierka obrazov vykresľujúcich možný vzhľad výzdoby v čase kedy kúpele ešte slúžili svojmu pôvodnému účelu (Cassanelli/Massimiliano 2002, 173-177).

Diocletianovo okno

Okno pozostáva z veľkého polkruhovitého oblúka rozdeleného do troch častí dvomi hrubými vertikálnymi oblúkmi (Bradley 2010, 54). Kvôli jeho spojeniu s touto štruktúrou sa okná tohto typu označujú ako „*diocletian window/venetian window*“ (Harris 2005, 1040) ale používa sa tiež

termín kúpeľné okná z *thermae* (**Obr. 34**). Tehlová konštrukcia okien bola pôvodne doplnená kamienkovými výliskami a ozdobami, z ktorých zostali *in situ* len fragmenty. Napriek tomu, že táto okenná forma vznikla niekedy na začiatku 4. stor. po Kr. pretrvala dlhé stáročia. Ako prvý ju v 16. storočí spopularizoval renesančný architekt A. Palladio. Dizajn nachádzajúci sa v Diokleciánskych kúpeľoch mal aj naďalej po stáročia vplyv na architektov neo-klasicistických budov a pavilónov.

Súčasný stav

Ako už bolo naznačené, isté časti kúpeľov nenašli sekundárne využitie, a preto s pribúdajúcimi stáročiami chátrali a stali sa z nich ruiny. Niektoré sektory boli zámerne zdemolované, premenené na záhrady alebo na ich pôvodnom mieste vyrástli nové budovy už počas obdobia renesancie. Dochovanie tejto komplexnej architektonickej štruktúry nie je jednotné. Časť budov sa premenila v ruiny, iná časť bola pohltená rozpínajúcim sa mestom, modernou architektúrou a cestnými komunikáciami. Niektoré časti kúpeľov sa stali základnou opornou kostrou pre stavby kostola Santa Maria degli e dei Martini, Kartuziánskeho kláštora a Museo Nazionale Romano.

Kostol Santa Maria degli Angeli e dei Martini a Kartuziánsky kláštor

V roku 1560 sa *tepidarium* prestavalo na kostol, respektíve kaplnku, ktorá rešpektovala pôvodné múry tejto stavby.

Kartuziánska rehoľa sa dožadovala nového kláštora, preto pápež Pius IV. poveril v roku 1561 Michelangela stavbou kostola a kláštora pre mníchov. V tom čase mal Buonarrotti 86 rokov a žil v Ríme, kde navrhoval Baziliku sv. Petra. Zákazka na kostol Santa Maria degli Angeli e dei Martini nepredstavovala stavbu niečoho nového, ale využitie už stojacich ruín po Diocletianových kúpeľoch. Veľká časť múrov, klenby ako aj stĺpy z červenej žuly pochádzajú zo spomínaných kúpeľov (**Obr. 35A**).

V roku 1564 bola dokončená prvá stavba, kostol Santa Maria degli Angeli a dei Martiri. Kostol podstúpil značnú prestavbu v roku 1749 pod vedením talianskeho maliara a architekta L. Vanvitelliho. Zmenil orientáciu budovy tým, že otvoril súčasný vstup do *caldaria*. (Stiles 2015, 6) Kláštor, ktorý bol vystavaný

OBR. 35A. Interiér Santa Maria degli Angeli a dei Martiri.
Autor: B. Adamiková

na ruinách kúpeľov za kostolom, nachádzajúci sa za kostolom bol vyvlastnený po roku 1870 a rehoľníci ho museli opustiť. Prázdne priestory sa neskôr, konkrétne v roku 1889, stali prvým sídlom Národného múzea rímskych starožitností.

OBR. 35B. Museo Nazionale di Roma. Autor: B. Adamiková

Museo Nazionale Romano

Budovy, ktoré sa včlenili do komplexu Kartuziánskeho kláštora, začali byť od roku 1889 využívané ako výstavné priestory *Museo Nazionale di Roma* (**Obr. 35B**), ktoré bolo otvorené verejnosti v roku 1890. Veľká výstava v roku 1911 umožnila vykúpiť časti antických budov, ktoré patrili súkromným vlastníkom. Úspešná rekultivácia získaných priestorov sa skončila v roku 1930. V súčasnosti sa v múzeu nachádzajú epigrafické zbierky dokumentujúce vývoj nápisov od archaickej doby až po dobu cisársku. Taktiež sú tu umiestnené artefakty spojené s obchodnými aktivitami a náboženstvom Rimanov (*Cadario/Giustozzi 2005, 81, 82*).

Záver

Diocletianove kúpele boli najväčším kúpeľným komplexom svojej doby v celej Rímskej ríši. Aj napriek svojej veľkoleposti a kráse nedokázali uniknúť zubu času a ľudským činnostiam, ktoré ich premenili v ruiny. Vďaka renesancii, ktorá vyzdvihla antický svet s jeho kultúrou a umením z popola, dostali zrúcaniny druhú šancu a zásluhou Michelangelovej vízie sa zmenili na kostol, ktorý stojí dodnes. Vďaka tomu, že jednotlivé časti stavby zakomponovali do novovzniknutých budov, unikli úplnej deštrukcii, ktorá postihla mnohé rímske pamiatky. Prostredníctvom kúpeľov tak môže antický svet hovoriť aj v súčasnosti.

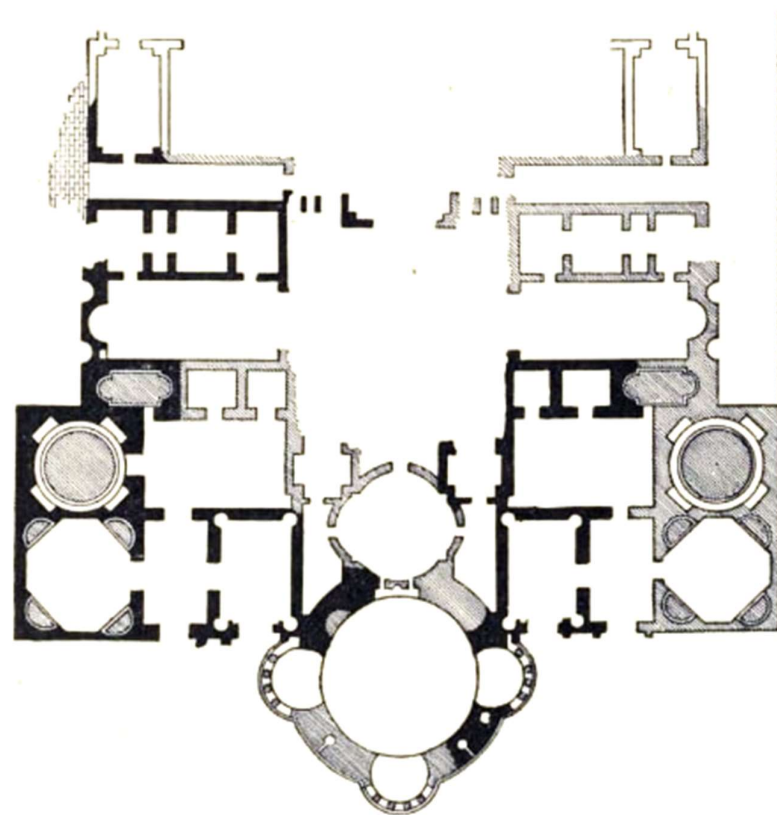
Konštantínove kúpele (Kristián Pilch)

Konštantínove kúpele ležali v oblasti Quirinalu a boli postavené Konštantínom Veľkým. Sú to jedny z posledných veľkých kúpeľov doby rímskej a vynikali luxusom (Yegül 2013a, 314). Podnet k ich stavbe mohol dať Konštantín aj kvôli tomu, aby sa zviditeľnil v očiach obyvateľstva a zvýšil svoje zásluhy pre rímsky ľud (Holleran/Claridge 2018, 329). Konštantínove kúpele mohli nahradiť iné, menšie kúpele v tejto oblasti, a to tzv. *Balineum Claudianum*. O tých sa vie, že slúžili prominentným v populárnej štvrti Ríma (Richardson 1992, 390). Podľa G. Fagana išlo zároveň o posledný komplex cisársky kúpeľov postavený v blízkosti Quirinalu (Fagan 2002, 117).

Dokončenie výstavby kúpeľov datujú autori okolo roku 315 po Kr. (Platner/Ashby (1929) 2015, 525, 526). Po požiaroch a zemetrasení, ktoré kúpele zasiahli, boli opätovne obnovené prefektom mesta Petroniom Perpenom v roku 443 po Kr. (Platner 1911, 497). Neskoroantické (Perpenove) kúpele boli postavené s omnoho skromnejším vybavením a dekoráciou, podobne ako kúpele Caracallu alebo Diocletiana (Fagan 2002, 117). I. Nielsenová je jediná, ktorá nastolila otázku možného zániku kúpeľov. Podľa jej názoru jedným z možných dôvodov prečo zanikli mohlo byť to, že Góti v priebehu 5. stor. po Kr. a začiatkom 6. stor. po Kr. ničili vo veľkom akvadukty, čo znemožnilo zásobovanie vodou a kúpele stratili význam (Nielsen 1993, 57).

Antický autor Ammianus Marcellinus píše o jednom prefektovi, ktorý bol znepokojený zmätkami v Ríme. Hovorí, že sa jedného dňa zhromaždila zberba z rímskych ulíc pred jeho domom, ktorý stál neďaleko Konštantínových kúpeľov, a tá začala hádzať na jeho dom pochodne a zapálené šípy. Vďaka jeho susedom a blízkym priateľom sa ich podarilo zahnať. Výtržníkov zahnali tak, že zo striech okolitých domov na nich hádzali kamene a stršnú kritinu (Ammianus Marcellinus, XXVII, 3.8).

Prví, ktorí vytvorili plán pôdorysu Konštantínových kúpeľov, boli S. Serlio a A. Palladio (súhrnne Richardson 1992, 390 Fig. 85). Niektoré detaily týchto plánov boli potvrdené vykopávkami menšieho rozsahu v 19. stor. a 20. stor. Výskumy tiež odkryli architektonické pozostatky súkromných domov, ktoré sa nachádzali pod kúpeľmi. Domy sa datovali do rozmedzia od konca 3. stor. pred Kr. do 3. stor. po Kr. (Thomson de Grummond 2015, 132).

OBR. 36. Rekonštrukcia časti pôdorysu Diokleciánových kúpeľov podľa Platnera (Platner 1911, 498 Fig. 91, upravil K. Pilch).

Konštantínove kúpele podľa dostupnej literatúry neboli doposiaľ komplexne preskúmané a samostatne publikované. V roku 1877 sa bádatelia po prvý krát stretli s ich väčšími pozostatkami v oblasti Quirinalu a v neďalekých v záhradách. Stalo sa tak počas, rozsiahlej rekonštrukcie (Lanciani 1897, 99-101), ktorá následne viedla k prvému oficiálnemu výskumu na tomto mieste v roku 1879 (Lanciani 1899, 23-27). Počas rekonštrukčných prác bola pod východnou bránou *Palazzo Rospigliosi* nájdená zachovaná dolná časť stien veľkej kruhovej miestnosti a osemhranná časť, ktorá bola rozdelená na polovicu modernými múrmi (Whiteside 1849, 113). Výpovedná hodnota získaných informácií je len čiastková a v nasledujúcom 20. stor. nie je známy žiadny publikovaný archeologický výskum lokality.

Pravdepodobne z tohto dôvodu neboli kúpele nikdy samostatne spracované. Vzhľadom na ich význam sa im však okrajovo venovali viacerí bádatelia, najmä v 19. stor. po Kr., ako napríklad J. Whiteside (Whiteside 1849, 113) a R. Lanciani (Lanciani 1897, 99-101; 1899, 23-27).

Kúpele sú lokalizované v priestore medzi Vicus Longus, Alta Semita, Clivus Salutis a Vicus Laci Fundani, až po južný koniec Quirinalu (Platner/Ashby (1929) 2015, 525). Daný priestor bol považovaný za aristokratickú štvrť (Thomson de Grummond 2015, 131) a lokalita už bola výrazne obmedzená topografiou a existujúcou mestskou výstavbou (Platner/Ashby (1929) 2015, 525).

Celá štruktúra nebola navrhnutá ako ostatné veľké kúpele, ale jednotlivé časti komplexu smerovali pozdĺžne od vchodu podľa podľa možnosti terénu (Guidobaldi 2013, 498). Toto korešponduje aj s pôdorysom od A. Palladia. Vplyv existujúcej mestskej výstavby spôsobil, že kúpele museli byť orientované v smere sever-juh (Platner/Ashby (1929) 2015, 525).

OBR. 37. Monumentálne súsošie dvoch jazdcov (Dioscurov) pôvodne mohlo byť súčasťou kúpeľného komplexu. Po jeho zániku sa stali významným bodom označujúcim oblasť ako Monte Cavallo. Vďaka konzervácii a novovekému zásahu prežili dodnes. Sú súčasťou fontány na Quirinale.
Autor: Lalupa, Creative Commons CC BY-SA 4.0.

Akákoľvek výstavba na tejto lokalite bola veľmi problematická vzhľadom na pomerne členitý terén. V 19. stor. bolo všeobecne rozšírený názor, že všetok materiál z domov a ostatných štruktúr, ktoré sa nachádzali na mieste neskorších Konštantínových kúpeľov, bol sekundárne využitý pri stavbe základov kúpeľov (Lanciani 1899, 23-27). Podľa L. Richardsona sa však materiál z tejto staršej architektúry využil skôr na terasovanie a vyrovňovanie terénu (Richardson 1992, 390), než na stavbu nových budov.

Členitý georeliéf si vyžadoval narušenie zaužívaného usporiadania priestorov v kúpeľoch (Amelung/Holtzinger 1906, 156). Absentuje tu *palaestra*, ktorá bola charakteristickým rysom cisárskych kúpeľov. Jej neprítomnosť súvisela s úzkym priestorom (Thomson de Grummond 2015, 131). *Frigidarium* sa nachádzalo na severnej strane a smerovalo k juhu. Za ním sa nachádzali *tepidarium* a *caldarium*, ktoré mali kruhový tvar (Platner/Ashby (1929) 2015, 525, 526). Z plánu od A. Palladia sa dá vyčítať, že v niektorých ohľadoch sa centrálna časť podobala starším *thermae*, ktoré mali obrovské *laconicum*, ako napr. v Caracalových kúpeľoch (Middleton 1892, 182). Je však otázne, do akej miery sa táto hypotéza zakladá na posúdení architektonických pozostatkov. Vo všeobecnosti sa ale tento starší názor v odbornej spisbe akceptuje. Na vyvrátenie tejto hypotézy by bol potrebný revízný výskum lokality minimálne pomocou geofyzikálnych nedeštruktívnych metód a porovnanie jeho výsledkov

s dobovými zmienkami, najmä s pôdorysmi, či už od A. Palladia alebo od S. Serliho.

Hlavná štruktúra budovy sa nachádzala v celom priestore medzi ulicami na východe a na západe (Platner/Ashby (1929) 2015, 525, 526). Ulica smerujúca z juhu na sever, oddeľovala kúpele na východe od obrovského chrámu, ktorého pozostatky možno vidieť dnes v záhrade *Palazzo Colonna* (Coarelli 2008, 237). Tento chrám by mohol súvisieť aj s Konštantínovými kúpeľmi. V záhrade *Palazzo Colonna* sa našli obrovské fragmenty bieleho mramoru, ktoré sú stále viditeľné v týchto záhradách. Podľa J. H. Middletona pravdepodobne patrili k západnému vstupu do kúpeľov (Middleton 1892, 184). Tento názor bol neskôr potvrdený aj S. B. Platnerom, ktorý ho definoval ako tzv. vedľajší vchod. S istotou vieme určiť, že hlavný vchod sa nachádzal uprostred severnej strany kúpeľov (Platner/Ashby (1929) 2015, 525, 526). Veľká severná časť kúpeľov je dnes situovaná na mieste, kde stojí *Palazzo della Consulta*. Centrálna časť komplexu sa lokalizuje do priestorov moderného *Palazzo Rospigliosi*, (Coarelli 2008, 237).

Okrem spomínaných už skôr fragmentárne zachovaných architektonických článkov z bieleho mramoru existujú aj ďalšie nálezy, ktorým sa pripisuje pôvodné umiestnenie

OBR. 38. Bronzová socha boxera z Konštantínových kúpeľov.
Autor: K. Pilch

v kúpeľoch. Ide napríklad o dve sochy Konštantína a jeho syna Constansa v nadživotnej veľkosti, a ďalšie dve bronzové sochy (Yegül 2013a, 314). Jednou z nich je známa socha boxera (**Obr. 38**) a druhou socha športovca (Richardson 1992, 391). V kúpeľoch sa pravdepodobne nachádzali aj kolosálne sochy Dioscurov (**Obr. 37**; Platner/Ashby (1929) 2015, 525). K staršej hypotéze S. B. Platnera sa prikláňa aj F. Guidobaldi, ktorý predpokladá, že veľké sochy Dioscurov s koňmi stáli vo vnútri kúpeľov (Guidobaldi 2013, 498). Tým, kto dal sochy do kúpeľov umiestniť alebo ich nechal priamo vyrobiť, by mal byť prefekt Petronius P. Magnus Quadratianus (Thomson de Grummond 2015, 132). Z toho vyplýva, že sochy sa najskôr môžu datovať do prvej veľkej rekonštrukcie kúpeľov, a to do roku 443 po Kr. Stavba prestala slúžiť ako kúpele pravdepodobne v súvislosti s gótskym ničením akvaduktov (Nielsen 1993, 57), to však neznamenal koniec jej používania. Najvýznamnejšie zmeny, ktoré viedli k úplnému zničeniu kúpeľov prišli až o viac ako 1000 rokov neskôr. Najväčší podiel na deštrukcii kúpeľov sa pripisuje pápežovi Pavlovi V. (Whiteside 1849, 112).

Jednou z posledných stojacích častí, bola severná strana kúpeľov. Zničená bola približne okolo roku 1570 a dôvodom bola nová výstavba v tejto polohe. K deštrukcii južnej časti komplexu mohlo prísť ešte o niečo neskôr - v prvej polovici 17. stor. (Thomson de Grummond 2015, 131).

Definitívna deštrukcia Konštantínových kúpeľov sa podľa R. Lancianiho pripisuje pápežovi Pavlovi V., ktorý mal zrovnať so zemou nielen posledné zachované zvyšky kúpeľov, ale aj štyri kostoly v blízkosti (Lanciani 1899, 255).

Záver

Konštantín Veľký bol posledným, kto dal v antickom Ríme postaviť monumentálne kúpele. Informácie o tomto komplexe môžeme v súčasnosti čerpať len z práce jediného antického autora, ďalej z opisu a pôdorysu zo 16. stor. a z archeologických výskumov, ktoré sa však realizovali prevažne v 19. stor. Práve zmienka Ammiana Marcellina bola kľúčová k určeniu polohy kúpeľov do lokality Quirinal, pretože v ním spomínanej oblasti sa našli pozostatky kúpeľov a v nich aj socha Konštantína a jeho syna. Intenzívna výstavba na Quirinale v priebehu 16. a 17. stor. znamenala veľký zásah do starších architektúr. Novovekí stavitelia využili ako zdroj lacného materiálu vo veľkej miere práve pozostatky z kúpeľov. Napriek tomu nie je vylúčené, že sa pod úrovňou súčasného terénu môžu nachádzať časti zachovaných murív pôvodných antických stavieb.

Rekonštrukcia kúpeľov tak v súčasnosti môže vychádzať len z pôdorysu a skice zrúcanín kúpeľov od A. Palladia zo 16. stor. Ich pompéznosť je možné demonštrovať hlavne vďaka dochovaným pamiatkam sochárskeho umenia (bronzová socha boxera a atléta, mramorové sochy Konštantína a jeho syna).

Kúpele Lucia Licinia Suru a Timotejove kúpele (Mária Valigová)

Štúdia pozostáva z analýzy kúpeľov L. L. Suru a Timotejovych kúpeľov z hľadiska topografie, architektúry a dobového kontextu. Obe stavby boli analyzované po formálnej stránke rovnakým spôsobom, no pre lepšiu prehľadnosť sme ich rozbor rozdelili na dve samostatné kapitoly. Najdôležitejší zdroj informácií predstavovali písomné zmienky antických autorov. Vychádzali sme z oficiálnych prekladov v slovenskom, prípadne anglickom jazyku, pričom súčasťou príspevku je len ich slovenský ekvivalent. Ak bol k dispozícii iba pôvodný latinský záznam citovaných pasáží, v texte sme súbežne s originálnym úryvkom uviedli aj približné slovenské znenie (ďakujeme Mgr. J. Kordošovi, PhD. za pomoc s prekladmi latinských textov). Predovšetkým pre určenie umiestnenia a pôdorysu kúpeľov L. L. Suru bol nápomocný dobový ikonografický zdroj, nazývaný *Forma urbis Romae*. Pri citovaní tohto mramorového plánu mesta Rím sa aplikoval zaužívaný systém jeho značenia podľa *Stanford Digital Forma Urbis Romae Project* (napríklad „FUR, VII-14“, tj. doska č. VII, fragment č. 14). Keďže sa hmotné pozostatky oboch budov nedochovali v ich primárnom umiestnení, vychádzali sme zo štúdií sekundárne použitých architektonických článkov v neskôr vybudovaných sakrálnych stavbách.

Kúpele Lucia Licinia Suru (*Thermae Suranae/ Balneum Surae*)

Historické pozadie

V blízkosti príbytkov bohatých Rimanov na Aventíne v okrsku XIII boli okolo roku 100 po Kr. vybudované *Thermae Suranae*, tiež označované ako *Balneum Surae*. Už názov naznačuje, že sú späté s Luciom Liciniom Surom, priateľom cisára Traiana a zrejme priamym iniciátorom ich výstavby. Mohla by tomu nasvedčovať aj dobová zmienka v diele Cassia Dia:

„(...) Keď Licinius Sura zomrel, Traian mu venoval verejný pohreb a sochu. Tento človek dosiahol takú úroveň bohatstva a cti, že vybudoval gymnasion pre Rimanov (...)“

(Cass. Dio, LXVIII, 15)

V tomto prípade sa pojem *gymnasion* zvykne interpretovať ako kúpele.

Ďalšou možnosťou je, že ich dal postaviť samotný Traian na počesť svojho blízkeho spolupracovníka (Platner/Ashby (1929) 2015, 532, 533). Taktiež ju podporuje súdobý písomný prameň:

„Hic ob honorem Surae, cuius studio imperium arripuerat, lavacra condidit.“

(Vict. Caes., 13.6)

Približný preklad znie:

„Ten (myslí sa Traianus) založil kúpele na počesť Suru, vďaka úsiliu ktorého sa zmocnil vlády.“

L. L. Sura sa narodil v roku 54 po Kr. a pochádzal z provincie *Hispania Tarraconensis*. Zomrel v roku 108 v Ríme (Domingo 2015, 50). S určitostou vieme skonštatovať, že vlastnil dom na Aventíne, ktorý bol zrejme situovaný v blízkosti *Thermae Suranae*. Niektoré pramene naznačujú, že Surov dom prešiel po jeho smrti v podobe dedičstva priamo do rúk Traiana. Táto zmena vlastníctva by mohla napomôcť objasniť historické pozadie

kúpeľov (Coarelli 1984, 160). Nadväzuje na to hypotéza, že kúpeľné zariadenie malo počas života Suru pôvodne súkromný charakter a tvorilo súčasť jeho rezidencie. Až po smrti majiteľa boli sprístupnené verejnosti z vôle Traiana, ktorý ich nazval *Thermae Suranae* na znak úcty k svojmu priateľovi (Platner/Ashby (1929) 2015, 532, 533). Taktiež vieme, že na Aventíne žil istý čas aj samotný Traian predtým, ako sa stal cisárom (Coarelli 2002, 320).

Dochované nápisy dosvedčujú, že sa niekoľko krát obnovovali, napríklad v 1. polovici 3. storočia počas vlády cisára Gordiana III. (Coarelli 1974, 299). Predpokladá sa, že boli opustené niekoľko rokov pred stavbou neďalekého chrámu *Santa Sabina*. Ich zánik predznamenal dve udalosti. Prvou bolo zemetrasenie z roku 408. Krátko na to, v roku 410 vyplienil Alarich Rím, pričom sa nevyhol ani Aventínu (Bruno 2012, 409). V roku 414 bola ešte vynaložená snaha o ich obnovu (Coarelli 1974, 299). Po 1. polovici 5. storočia sa však už o *Thermae Suranae* neobjavujú žiadne ďalšie zmienky (Platner/Ashby (1929) 2015, 532, 533).

Dejiny bádania

Kúpeľom L. L. Suru sa v posledných rokoch komplexnejšie venoval najmä špecialista na kresťanskú archeológiu J. Á. Domingo (Domingo 2015), pričom nadviazal na štúdie predchádzajúcich bádateľov (napr. na L. Venditelliho). Preskúmal kúpele z hľadiska epigrafických prameňov, analyzoval ich vyobrazenie na *Forma urbis Romae* a podrobne popísal potenciálne architektonické zvyšky týchto kúpeľov.

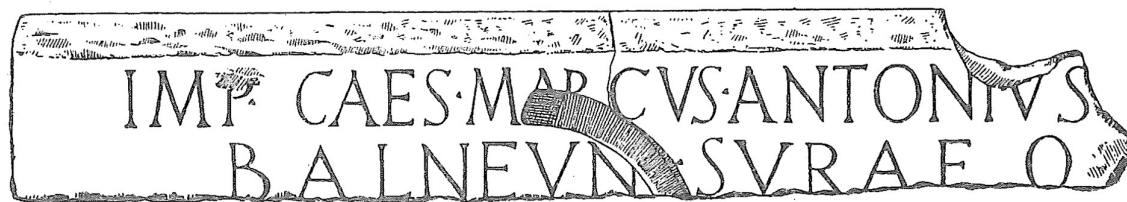
Terénny výskum zameraný priamo na *Thermae Suranae* nebol dosiaľ realizovaný. F. Coarelli sa zmieňuje o fragmentoch z budovy kúpeľov, ktoré mali byť nájdené počas starších výskumov v okolí chrámu Diany na Aventíne (Coarelli 1974, 299). Rozsiahlejší archeologický výskum vzhľadom na modernú zástavbu lokality zrejme nie je uskutočniteľný.

Charakteristika a kritika prameňov

Poznatky o *Thermae Suranae* je možné čerpať z diel antických autorov, epigrafických prameňov, dobových vyobrazení či prostredníctvom analýzy ku kúpeľom prisudzovaných architektonických článkov, ktoré sa opätovne použili pri neskorších stavbách.

Antickí autori nám zanechali len stručné zmienky, ktoré umožňujú viaceré interpretácie výstavby kúpeľov

L. L. Suru, prípadne sa v nich nachádzajú nepriame indície vedúce k identifikácii ich presnej polohy. Vypovedajú hlavne o iniciátoroch ich založenia, ktorými boli cisár Traian a jeho verný priateľ Lucius Licinius Sura. Ďalším druhom písomných prameňov, odkazujúcich na dané kúpele, je niekoľko epigrafických pamiatok zachovaných v priestore Aventína. V blízkosti chrámu *Santa Prisca* bol identifikovaný nápis, ktorý odkazuje na obnovu *tepidaria* v *Thermae Suranae*. Tá sa uskutočnila v roku 414 z iniciatívy vtedajšieho mestského prefekta Caecina Decia Acinatia Albina. Staršia obnova z čias Gordiana III. je doložená nápisom na časti mramorového bloku (pravdepodobne architrávu portálu (**Obr. 39**), ktorý bol objavený v roku 1920 (Richardson 1992, 395, 396).

OBR. 39. Nápis na mramorovom bloku z čias Gordiana III. svedčí o obnove kúpeľov L. L. Suru (Paribeni, 1920, 141 Obr. nečíslovaný).

Balneum Surae sú zachytené na niekoľkých fragmentoch z *Forma urbis Romae* (FUR, VII-14), plánu mesta Rím, vytvorenom z mramorových dosiek za vlády cisára Septimia Severa medzi rokmi 205 až 208 po Kr. (Platner/Ashby (1929) 2015, 532, 533). Z daného vyobrazenia je možné vydedukovať ich umiestnenie v rámci vtedajšej zástavby Ríma, pôdorys a približnú rozlohu. K utvoreniu predstavy o ich architektonických detailoch a výzdobe môže dopomôcť výskum sekundárne (prípadne aj terciárne) použitých stavebných prvkov na pahorku Aventín. Takýto výskum by sa mal venovať predovšetkým neďalekej bazilike Santa Sabina založenej ilýrskym kňazom Petrom v rokoch 422/423, ktorá sa dokončila počas pontifikátu Sixta III. v roku 440 (Domingo 2015, 61).

Umiestnenie

Na základe písomných prameňov, vyobrazenia na *Forma urbis Romae* a topografických štúdií Aventínu je možné určiť predpokladané umiestnenie kúpeľov L. L. Suru. Na druhej strane sa o týchto kúpeľoch vie stále relatívne málo. Analýza a identifikácia ich pozostatkov v rámci zástavby na Aventíne je taktiež problematická (Domingo 2015, 51).

Veľkým prínosom pri bádani *Thermae Suranae* je ich zaznačenie na mramorovom pláne *Forma urbis Romae* pod názvom „BAL...SVRAE“ (FUR, VII-14). Z neho vyplýva, že sa skúmané kúpele nachádzali v blízkosti chrámu Diany, ktorý dal postaviť Servius Tullius v 6. storočí pred Kr.

(Obr. 40).

Taktiež vieme, že *Thermae Suranae* sa nachádzali v blízkosti sídla

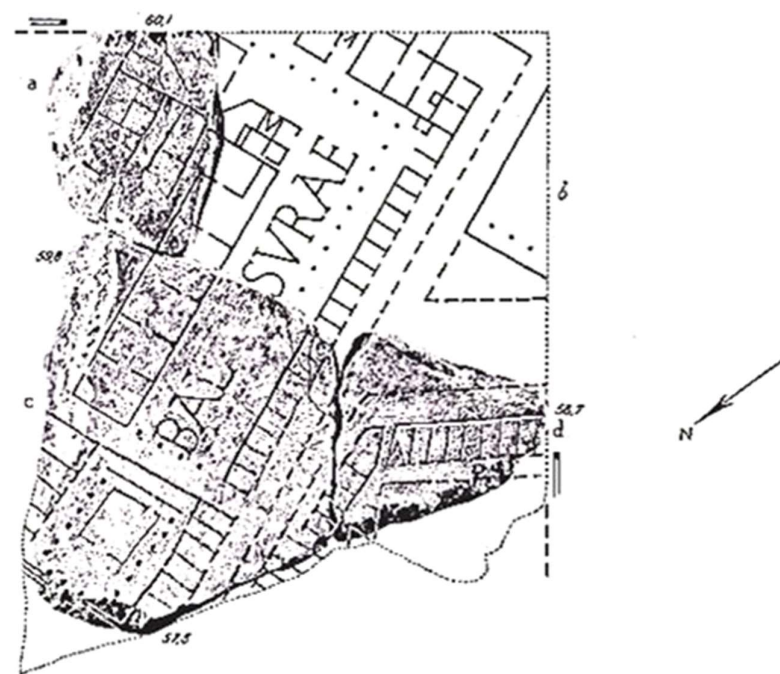
L. L. Suru, alebo boli jeho súčasťou. Rímsky básnik Marcus Valerius Martialis sa v jednom zo svojich epigramov zmieňuje o tom, že z tohto domu bol výhľad na *Circus Maximus*:

„(...) Quique videt propius magni certamina Circi
Laudat Aventinae vicinus Sura Dianae, (...)“

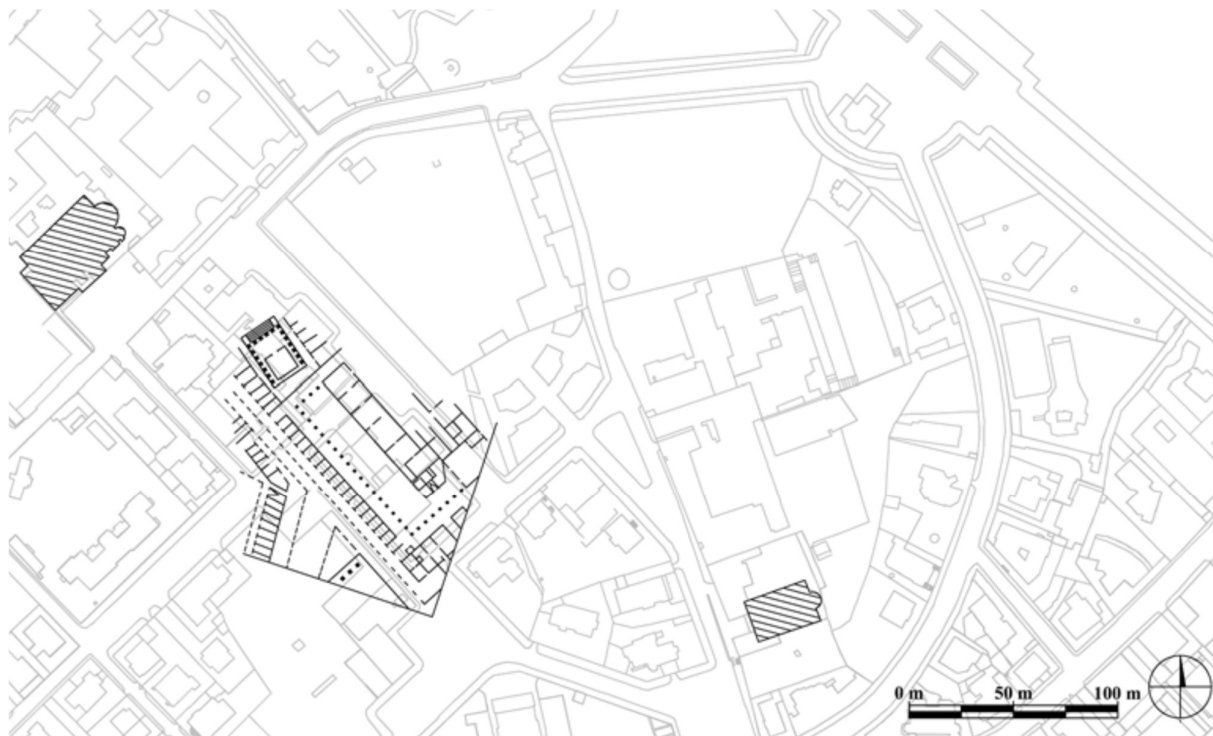
(Mart. Ep.(b), VI, 64.13)

Voľný preklad citovaného textu znie:

„(...) a Sura v susedstve aventínskej Diany,
ktorý sa díva z blízka na súboje vo veľkom Cirkus (...)“

OBR. 40. Vyobrazenie kúpeľov L. L. Suru na pláne *Forma urbis Romae* (Carettoni/Colini/Cozza/Gatti 1960, Tav. XXIII:21).

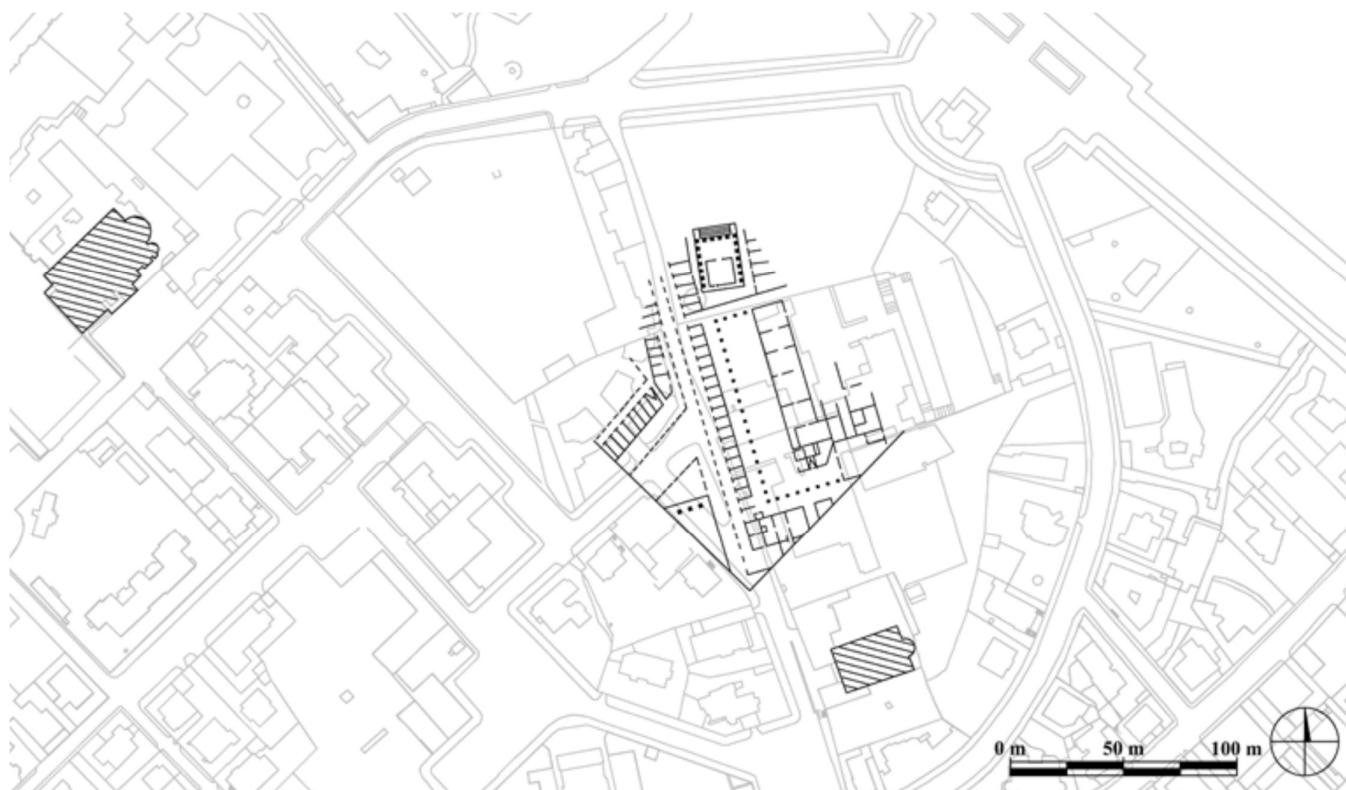
OBR. 41. Umiestnenie kúpeľov podľa prvej hypotézy (Domingo 2015, 55 Fig. 4).

Ďalej vieme, že sa kúpele nachádzali v blízkosti Traianovho aventínskeho sídla a chrámu Minervy, ktorý stál neďaleko zmieneného chrámu Diany. Na základe dostupných informácií preto prichádzajú do úvahy 2 hypotézy o presnejšom umiestnení. Prvá ich situuje do oblasti *Largo Arrigo VII* (**Obr. 41**), konkrétne na miesto dnešnej *Accademia Nazionale di Danza*, neďaleko kostolov *Santa Prisca* a *Santa Sabina* (Domingo 2015, 54-56). Tento predpoklad by mohli potvrdzovať aj vyššie zmienené archeologické nálezy. F. Coarelli taktiež uvádza, že *Thermae Suranae* sa mohli nachádzať v bezprostrednej blízkosti súčasného chrámu *Santa Prisca*. Nasvedčovala by tomu skutočnosť, že kostol leží na trase niekdajšieho akvaduktu *Acqua Marcia*, ktorý mal napájať aj *Thermae Suranae* (Coarelli 1974, 299). Kúpele L. L. Suru sa tiež zvyknú lokalizovať na miesto modernej reštaurácie *Castello dei Cesari*, nachádzajúcej sa severne od chrámu *Santa Prisca*, hneď vedľa uvedenej *Accademie* (Platner/Ashby (1929) 2015, 532, 533).

Druhá hypotéza odmieta tú prvú. Hlavným argumentom je, že kúpele by v takom prípade boli zničené počas Diokleciánovej reštrukturalizácie na konci 3. storočia (Domingo 2015, 54-56). *Thermae Suranae* mohli byť podľa tejto hypotézy umiestnené o niečo južnejšie (**Obr. 42**) na miestach, kde sa nachádzali niektoré ďalšie architektonické štruktúry z čias Traiana (Venditelli 1990, 164).

Architektúra

Identifikácia architektonických pozostatkov, ktoré by bolo možné bezpečne stotožniť s kúpeľmi L. L. Sura, je pri súčasnom stave bádania veľmi problematická. Informácie k určení pôdorysu a niektorým stavebným prvkom môžeme opäť čerpať z vyobrazenia *Balneum Surae* na *FUR*. S orientáciou smerom na vtedajšiu ulicu je tu možné rozoznať *porticus* s pilastrami. Susediace stavby, interpretované ako *tabernae*, nie sú nijakým spôsobom prepojené s budovou kúpeľov. Po bokoch *portica* sa nachádzajú 2 vstupy, vedúce k väčšiemu priestranstvu identifikovanému ako *palaestra*, ktoré je z troch strán obklopené stĺporadím. Severne od tohto priestoru je možné rozoznať šesť navzájom prepojených miestností, zodpovedajúcich typickej štruktúre rímskych kúpeľov (Domingo 2015, 52). V rámci pôdorysu *Balneum Surae* je zachytených ešte niekoľko menších priestorov, ktoré L. Venditelli označil ako „oblasť služieb“ (Venditelli 1999, 65). Z vyobrazenia vyplýva, že práve v tejto časti sa nachádzalo schodisko, čo dokazuje existenciu ďalšieho nadzemného podlažia.

OBR. 42. Umiestnenie kúpeľov podľa druhej hypotézy (Domingo 2015, 56_Fig. 5).

Thermae Suranae sa podľa typu pôdorysu zaraďujú k pompejským Republikánskym kúpeľom, či k Centrálnym pompejským kúpeľom. Charakteristické je pre nich axiálne usporiadanie pozdĺž predného *portica*. Delia sa na dve časti, ktoré tvoria menšie vzájomne prepojené miestnosti a *palaestra*. Jedným z najznámejších príkladov tohto typu *thermae* sú Neptúnove kúpele v Ostii, otvorené v roku 139 po Kristovi (Domingo 2015, 53).

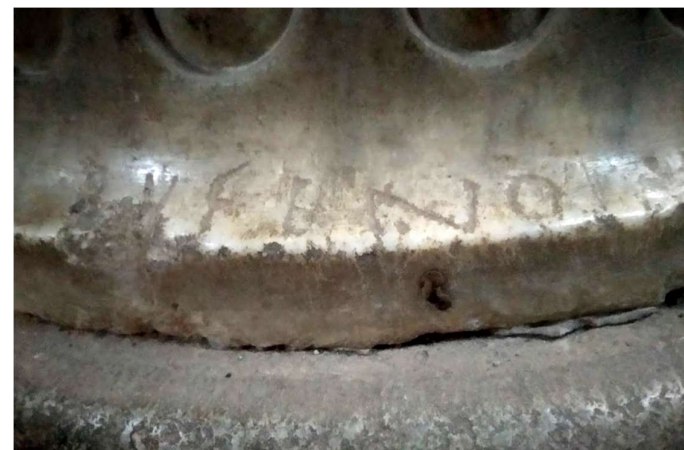

OBR. 43. Sekundárne využité stĺpy v interiéri chrámu *Santa Sabina*. Autor: M. Valigová.

Stavebné fragmenty, ktorých pôvod sa pripisuje kúpeľom L. L. Suru, sú v súčasnosti zakomponované do viacerých stavieb v už spomínanej oblasti *Largo Arrigo VII* na Aventine. Osobitnou problematikou je sekundárne použitie architektonických článkov v súvislosti s bazilikou *Santa Sabina*. V jej blízkosti bol objavený už vyššie spomínaný zlomok mramorového bloku s neúplným nápisom, zmieňujúcim sa o obnove *Thermae Suranae* za čias Gordiana III.: „*Imp. CAES. Marcus Antonius Gordianus Augustus Balneum Surae ornandum curavit*“ (Platner/Ashby (1929) 2015, 533). Tento fragment bol s veľkou pravdepodobnosťou primárne umiestnený ako architráv vo vstupných dverách kúpeľov, širokých približne 3 m. Potom sa opätovne použil v rámci vstupu do kláštora postaveného v 13. storočí vedľa chrámu *Santa Sabina*. Jeho osud v období bezprostredne po opustení kúpeľov až do vrcholného stredoveku ostáva otázný (Domingo 2015, 59-62). Menej istý je pôvod sekundárne využitých 22 stĺpov v interiéri baziliky *Santa Sabina* (Obr. 43).

V skutočnosti nemáme žiadne informácie o stave zachovania kúpeľov L. L. Suru v dobe výstavby chrámu. Taktiež neexistujú indicie, ktoré by jasne poukazovali na primárne umiestnenie týchto stĺpov. Jednou z možností je použitie materiálu z budovy datovanej do 4. storočia po Kr., ktorej pozostatky boli nájdené pod samotnou bazilikou. Interpretuje sa ako tzv. *titulus Sabinae*, ranokresťanský rímsky farský kostol sídlaci v dome sv. Sabiny. Niektorí autori predpokladajú, že stĺpy by mohli pochádzať z neďalekého chrámu Diany, no vzhľadom na nedostatok dôkazov túto hypotézu nie je možné potvrdiť, ani vyvrátiť (Domingo 2015, 61-66). Nové svetlo do tejto problematiky by mohol vniesť nápis „RVFENO“, vyrytý pri pätky jedného zo stĺpov (Obr. 44).

Interpretuje sa ako ochranná známka sprostredkovateľa pri nákupe uskladneného stavebného materiálu. Prítomnosť rovnakej skratky na stĺpe v bazilike *Santa Maria Maggiore* by mohla naznačovať spojitost s pápežom Sixtom III., keďže obe stavby boli dokončené za jeho pontifikátu. Možno priamo súvisí aj s istým priekupníkom Rufom Volusianom, ktorého meno sa objavuje na niekoľkých mramorových prvkoch v chráme *Fabri Navales* v Ostii (Deichmann

OBR. 44. Detail pätky stĺpu s vyrytým nápisom „RVFENO“. Autor: M. Valigová

1975, 16-18). Z hľadiska štýlovej analýzy sú niektoré prvky stĺpov typické pre tradíciu pretrvávajúcu počas väčšiny druhého storočia po Kristovi. Chronologicky teda mierne nadväzujú na *Thermae Suranae*. Na druhej strane, vzhľadom na dobrý stav stĺpov v *Santa Sabina* je ťažké pripustiť, že by mali pochádzať zo stavby zničenej zemetrasením či Alarichovým plienením. Svedčí to skôr o systematickom rozoberaní dobre zachovanej budovy (Domingo 2015, 66-68).

Timotejove kúpele (*Thermae Timothei*)

Historické pozadie

Z rôznych zdrojov sa dozvedáme, že niektorí zámožnejší obyvatelia Ríma vlastnili súkromné kúpele. Napríklad, len v okrsku VI bolo postupne vybudovaných minimálne 5 súkromných kúpeľných objektov, medzi ktoré patrili aj *Thermae Timothei* (Fagan 2002, 18). Otázkou je, či a za akých podmienok boli tieto zariadenia prístupné pre verejnosť a na aké ďalšie účely mohli slúžiť.

Historické pozadie Timotejových kúpeľov je úzko prepojené s rodinou Quinta Cornelia Pudenta, rímskeho senátora a jedného z prvých kresťanov v antickom Ríme. Kresťanskú vieru prijal aj jeho syn Pudens, ktorý mal štyroch potomkov: Timoteja, Novata, Pudenziánu a Praxédu (Lapidge 2017, 499). Pudentovi synovia Timotej a Novatus nechali približne v roku 128 na úpätí pahorku *Esquilinus* (zrejme v blízkosti ich súkromnej rezidencie) vybudovať dva menšie kúpeľné komplexy známe ako *Thermae Timothei* a *Thermae Novati* (Richardson 1992, 396). Okolo polovice 2. storočia v tomto priestore pribudla sekulárna bazilika, ktorá bola pravdepodobne súčasťou Novatových kúpeľov (Lapidge 2017, 500).

Písomné pramene nás informujú o kresťanskej angažovanosti Timotejovho otca Pudenta, ktorého spomenul sv. Pavol v *Druhom liste Timotejovi*:

„Ponáhľaj sa a príď ešte pred zimou. Pozdravuje ťa Eubulus, Pudens, Línus, Klaudia a všetci bratia.“

(2Tim, 4.21)

Apoštol Pavol napísal tento list svojmu spolupracovníkovi Timotejovi (ktorý pochádzal z Anatólie) počas Nerovho prenasledovania kresťanov v druhej polovici prvého storočia. Ilustruje sociálny a kultúrny kontext doby (Spencer 2014, 158). Podľa legend svätý Pudens ponúkal perzekvovaným veriacim azyl priamo vo svojom dome, na čo mohol neskôr nadviazať jeho syn Timotej.

Thermae Timothei okrem štandardných služieb poskytovali tiež priestory pre tajné stretnutia raných kresťanov. Svedčí o tom aj dobová písomná zmienka, uvedená v spise Aktá Iustina:

„Prefekt Rusticus povedal: „Povedz, kde sa schádzate, alebo na ktorom mieste zhromažďuješ svojich žiakov.“ Iustinos povedal: „Ja bývam na hornom poschodí kúpeľov istého Martina, syna Timiotina, a po celý čas tohto môjho druhého pobytu v meste Rimanov som nepoznal iné zhromaždisko ako na tom mieste.“

(Acta S. Iustinae, 3.2-3)

Približne v 80. rokoch 4. storočia sa na mieste *Thermae Timothei* a *Thermae Novati* vybudovala väčšia bazilika. Pôvodne bola táto stavba svetského charakteru a až počas pontifikátu Siricia (r. 384-399) a Innocenta I. (r. 401-417) sa stala jedným z prvých oficiálnych kresťanských chrámov v Ríme, neskôr zasvätenom Timotejovej sestre a mučeníčke, svätej Pudenziáne.

Dejiny bádania

Timotejovým kúpeľom sa dosiaľ nikto komplexne nevenoval. K dispozícii sú len ich stručné popisy, uvedené v súborných prácach (napr. *Richardson 1992*, 396; *Platner/Ashby (1929) 2015*, 533) a ojedinelé zmienky v štúdiách, ktoré sa primárne zaoberajú skutkami Timoteja a jeho rodinných príslušníkov. Samotná lokalita zohráva veľkú rolu pri bádani počiatkov kresťanstva. V priestore pod bazilikou *Santa Pudenziana*, kde by mali byť situované aj pozostatky *Thermae Timothei*, sa medzi rokmi 1928 až 1933 a v roku 1961 uskutočnil archeologický výskum (*Richardson 1992*, 395). Doterajšie vykopávky ale z pohľadu bádania Timotejových kúpeľov nepriniesli relevantné množstvo informácií.

Charakteristika a kritika prameňov

V rámci popisu Timotejových kúpeľov väčšina bádateľov spomína len ich súvis s *Thermae Novati*, chrámom *Santa Pudenziana* a upozorňuje na zmienku o využití týchto kúpeľných priestorov v diele Aktá Iustina (*Richardson 1992*, 396; *Platner/Ashby (1929) 2015*, 533). V uvedenom spise sú zaznamenané výpovede sv. Iustina (najvýznamnejšieho gréckeho apologetu) a jeho 6 spoločníkov, ktoré odznali počas výsluchu rímskym prefektom Quintom Iuniom Rusticom. Táto udalosť sa odohrala okolo roku 165, počas vlády cisára Marca Aurelia. Je však potrebné dodať, že práve časť textu s názvom kúpeľov je dochovaná v porušenom stave (*Panczová 2009*, 117).

Archeologické výskumy v priestore baziliky *Santa Pudenziana* preukázali, že najstaršou identifikovateľnou stavbou na danom mieste bola dvojpodlažná obytná budova, datovaná do obdobia vlády cisára Hadriána (r. 117-138). Kolkované tehly, vyňaté počas výskumu priamo zo stien daného objektu, pochádzajú z roku 123 (*Richardson 1992*, 395). Archeológ H. Brandenburg poukazuje na to, že počas terénneho výskumu sa v priestore *Santa Pudenziana* nezachytilo *hypocaustum*, ktoré predstavovalo najtypickejšiu súčasť rímskych kúpeľov. Tiež poznamenáva, že objekty interpretované ako nádrže na vodu v kúpeľoch by mohli byť v skutočnosti *nymphaea*, fontány inštalované obvykle na otvorených nádvoriach (*Brandenburg 2005*, 138). Na druhej strane, výskyt *nymphaea* je doložený aj v rámci kúpeľných komplexov. Samostatnú problematiku predstavuje identifikácia zachytených architektonických zvyškov ako súčastí *Thermae Timothei* alebo *Thermae Novati*.

Osobitým epigrafickým dokladom je dedikačný nápis dochovaný na fragmente epistylu v *Santa Pudenziana*. V súvislosti s *thermae* sa v ňom spomína istý Maximus. Pravdepodobne ho môžeme stotožniť s presbyterom Maximom, ktorý sa v roku 390 finančne podieľal spolu s Iliciom a Leopardom na obnove tohto chrámu (*Richardson 1992*, 395). Nie je jasné či nápis odkazuje na *Thermae Timothei*, alebo *Thermae Novati*.

Vzhľadom na datovanie Timotejových kúpeľov je možné hypoteticky predpokladať ich vyobrazenie na *Forma urbis Romae*. Rekonštruovaná časť plánu zachytáva viacero bližšie neurčených malých súkromných kúpeľov. Taktiež sa dochovala skupina fragmentov (*FUR*, VII-7, e-h) s časťou ulice *vicus Patricius*, na ktorej boli s určitosťou umiestnené *Thermae Timothei*. Na uvedených zlomkoch je zachytený obraz málo známej monumentálnej štvrte, ktorá pôsobí ako zmes viacpodlažných bytových komplexov, luxusných rodinných domov, obchodov, verejných záhrad, skladu alebo trhu a možno aj ústredia profesijnej či náboženskej organizácie. Vyobrazená časť *vicus Patricius* bola situovaná na severnom ostrohu pahorku *Esquilinus*, nazývanom *Cispus* a v rámci súčasnej zástavby je orientovaná smerom k *Stazione Roma Termini*, čo približne odpovedá umiestneniu baziliky *Santa Pudenziana*. Uvedené štyri zlomky dopĺňa renesančný náčrt (16. stor.) jedného nezachovaného fragmentu (*FUR*, VII-7, 14), na ktorom je zrejme taktiež zachytená časť ulice *vicus Patricius*. Poskytuje ďalší výjav mestskej zástavby tvorenej obytnou a komerčnou architektúrou (podľa *Najbjerg et al. 2002-2016*).

Umiestnenie

Ako už bolo uvedené vyššie, na mieste *Thermae Timothei* stojí v súčasnosti bazilika *Santa Pudenziana*. Situovaná je približne v strede dnešnej *Via Urbana*, ktorá zodpovedá starovekej *vicus Patricius*. Nadzemná časť chrámu sa momentálne nachádza asi 3 metre nad pôvodnou úrovňou terénu z čias jeho výstavby (Lapidge 2017, 499, 500).

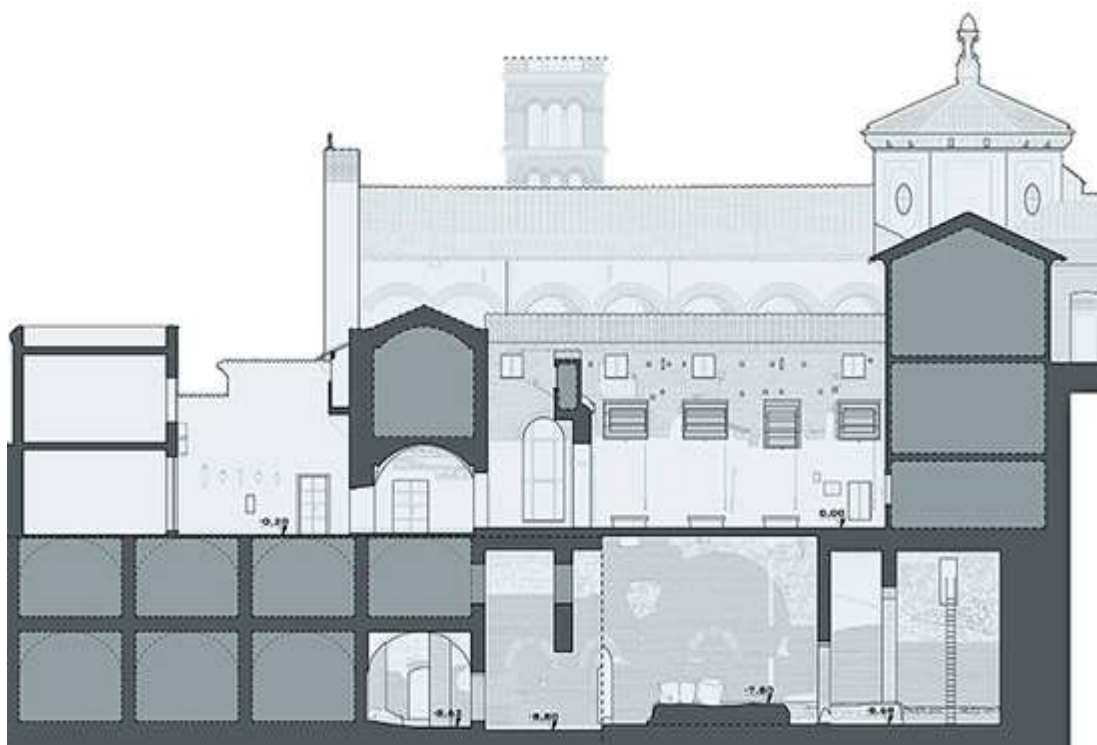
Vicus Patricius, jedna z najstarších a najvýznamnejších ulíc v antickom Ríme, tvorila kedysi hranicu medzi okrskom IV a VI. Tiahla sa od ulice *Clivus Suburanus* smerom na sever medzi ostrohom pahorku *Esquilinus*, nazývanom *Cispus* a vrchom *Viminalis* k *Porta Viminale*, ktorá bola súčasťou Serviových mestských hradieb. V svojej pôvodnej podobe sa využívala až do raného stredoveku (Richardson 1992, 424).

Architektúra

Pre utvorenie predstavy o architektonickom usporiadaní Timotejových kúpeľov zatiaľ nejestvuje dostatočné množstvo informácií. Pôdorys *Thermae Timothei*, prípadne ich bližší popis, nie je publikovaný v žiadnom z dostupných zdrojov. Hypotetická rekonštrukcia *Thermae Timothei* bude uskutočniteľná, ak sa v budúcnosti počas archeologických výskumov odkryje a bezpečne identifikuje aspoň časť ich základov, ktorá by sa za využitia ďalších poznatkov mohla prípadne prepojiť s vyobrazeniami budov na *vicus Patricius* na *FUR*.

Timotejove kúpele boli zrejme súčasťou dvojposchodového súkromného sídla, označovaného neskôr aj ako *titulus Pudentis*. Pozostatky tejto budovy sa potom zabudovali do základov baziliky *Santa Pudenziana* (Lapidge 2017, 499). Záznam o existencii druhého podlažia Timotejových kúpeľov sa nachádza aj v spomínanom diele Aktá Iustina (*Acta S. Iustinae*, 3.3).

Niektoré sekundárne využité pozostatky staršej rímskej stavby v rámci baziliky (napr. *pavimentum*) môžu pochádzať ako z *Thermae Timothei*, tak aj z *Thermae Novati*. Podrobnejšie je však známy interiér *Thermae Novati*. Niektoré architektonické prvky, prisudzované primárne týmto kúpeľom, sú zakomponované do rôznych súčastí chrámu (**Obr. 45**). Patrí medzi ne napríklad rozsiahla séria klenutých galérií (**Obr. 46**), komponenty zo sivého mramoru či mozaiková dlažba s motívom morských živočíchov. Ich štýlové prevedenie zapadá do hadriánovskej architektúry a môžu tak predstavovať ukážkový príklad menších rímskych kúpeľov v danom období (Richardson 1992, 395). *Thermae Timothei* mali zrejme podobné prevedenie, s určitosťou to však zatiaľ nemôžeme potvrdiť, ani vyvrátiť.

OBR. 45. Plán baziliky *Santa Pudenziana* so zvýraznenými pozostatkami kúpeľov (Agamennone 2010).

OBR. 46. Interiér baziliky *Santa Pudenziana* (Bini 2016).

Záver

Na základe dostupných informácií je možné skonštatovať, že analyzované stavby sa líšia prevedením, rozmermi, zameraním, zachovalosťou aj chronologickým zaradením. Značná odlišnosť týchto kúpeľov sa prejavila v kvantite dochovaných súdobých prameňov či využitím ich priestorov vzhľadom na subjektívne preferencie majiteľov. Timotejove kúpele boli zrejme úzko späté s formovaním raného kresťanstva v Ríme, kým aventínske kúpele L. L. Suru fungovali asi ako menšie luxusné zariadenie pre solventnejšiu vrstvu rímskeho obyvateľstva.

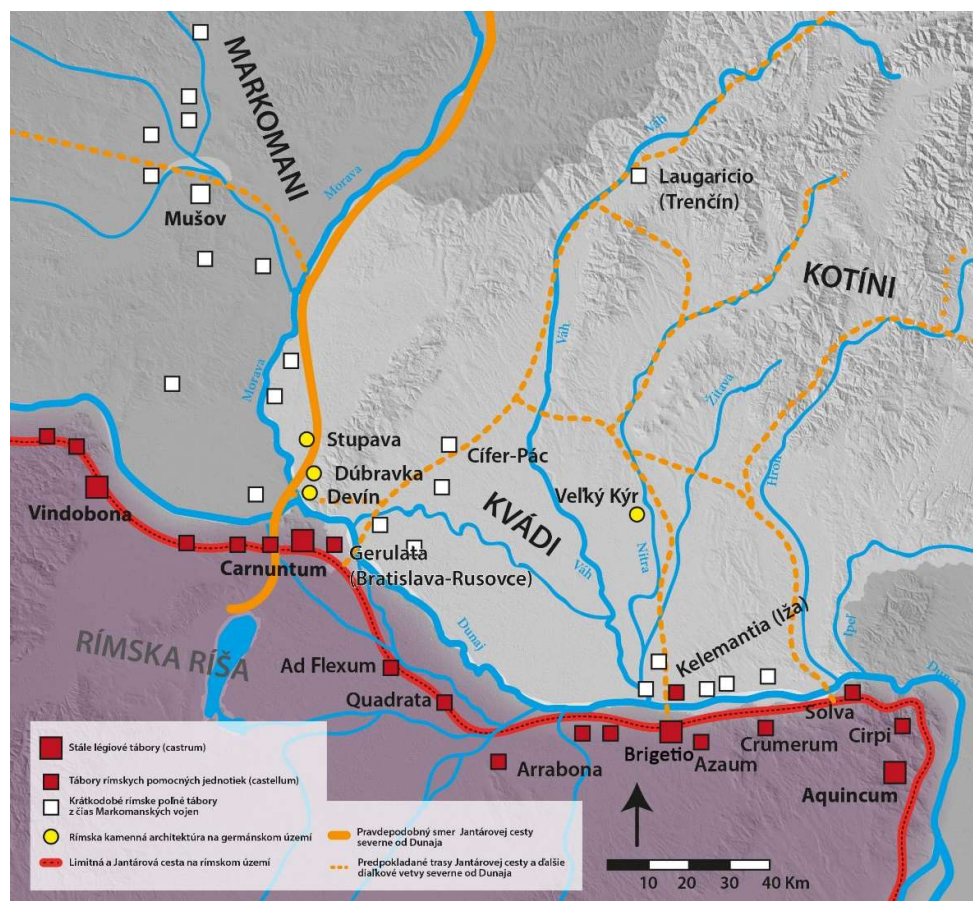
Zatiaľ čo prebádané a dobre zachované kúpele umožňujú vytvorenie stručného zhrňujúceho príspevku, k menej slávnym kúpeľným zariadeniam s nejasným osudom je nutné predostrieť viacero hypotéz, či detailnejšie rozpísať ich historické pozadie. Treba pri nich zvoliť opačný postup v porovnaní so štandardným skúmaním archeologického materiálu. Poznáme síce konkrétny názov aj funkciu daných stavieb, ale nevieme s určitosťou stanoviť ich presnú polohu, rozlohu, ani ich vzhľad. Pri momentálnom stave bádania je výskum kúpeľov L. L. Suru a Timotejovych kúpeľov založený predovšetkým na dobových písomných prameňoch, ktorých dôveryhodnosť však ostáva otázna.

KÚPELE V IMPÉRIU A ZA JEHO HRANICAMI

Rímske kúpele a stavby podobné rímskym kúpeľom z germánskeho prostredia v stredodunajskom barbariku (Daniel Svihalek)⁸

Kúpele predstavujú veľmi špecifický druh rímskej architektúry. Vo všeobecnosti ich môžeme terminologicky rozdeliť na veľké verejné (*thermae*) a malé súkromné kúpele (*balneum*). V minulosti sa väčšina bádateľov zameriavala v rímskych provinciách hlavne na veľké cisárske kúpele alebo veľké kúpeľné zariadenia, t.j. *thermae*. Boli to miesta, ktoré neslúžili len na očistné účely, ale predstavovali aj skvelé strediská spoločenského života, kde sa popri relaxačnej očiste tela viedli čulé diskusie a debaty (Perring 2002, 178; Heinz 1993, 21, 23). V súčasnosti sa do popredia dostáva záujem o malé rímske kúpele - *balnea*, ktoré svojim významom nestrácajú na dôležitosti, ako v dávnej minulosti, tak ani v dnešnej dobe.

Približne od druhej polovice 1. storočia po Kr. sa kúpele postupne začínali budovať v novozakladaných severozápadných rímskych provinciách (Dodt 2003, 158; Bidwell 2013, 90). Najprv boli stavané vo vojenskom prostredí, kde vojakom zabezpečovali určitý komfort. Z tohto priestoru sa v danom období rozšírili do novozaložených civilných sídiel (*vicus*, *canabae*, *municipium*, *colonia*) a do vzdialenejších rímskych vidieckych usadlostí typu *villa rustica* (Perring 2002, 127, 128; Dodt 2003, 329; 2006, 84; Reuter 2003, 21), kde nenásilným spôsobom demonštrovali civilizačnú vyspelosť vo forme luxusu. Takéto usadlosti často patrili vojenským veteránom, ale i civilným rímskym občanom. Počas 1. až 2. storočia po Kr. pozostávala rímska limitná architektúra (vojenská aj civilná) viac-menej z drevozemných fortifikácií, hrazdených konštrukcií (tzv. technika „*Fachwerk*“) alebo z drevených stavieb na kamennej podmurovke. Práve kúpele patrili medzi prvé stavby, ktoré boli od základov celé postavené z kameňa. Na strane druhej existuje predpoklad, že kúpele mohli byť v niektorých prípadoch aj čiastočne drevené (Perring 2002, 36,

OBR. 47. Mapa stredodunajského limesu (vytvoril I. Furugláš podľa návrhov autora príspevku).

⁸ Ďakujem M. Valigovej za dodatočnú kontrolu textu a doc. V. Varsikovi a za cenné pripomienky a korektúru textu.

37), teda postavené z dreva (zrejme hrazdenou konštrukciou), pravdepodobne na murovanej kamennej podmurovke (Dodt 2006, 71, 72) kvôli vykurovaniu kúpeľa. Vo vidieckych sídlach bývali kúpele (*balneum*) významovo druhou najdôležitejšou budovou po obytnej rezidencii (Svihalek 2018, 11). Rozšírenie kúpeľov v provinciách je možné dať do súvisu s rímskou expanzívnu politikou a s ambíciou romanizovať novonadobudnuté územia. Tieto stavby sa vyskytovali od tretej štvrtiny 2. storočia (cca po roku 170) aj v stredodunajskej oblasti (**Obr. 47**), v niektorých prípadoch hlboko na území barbarov.

Nasledujúce informácie treba ponímať ako predstavenie predbežných poznatkov, ktoré sú podmienené súčasným stavom bádania, a môžu podliehať zmenám v závislosti od nových zistení v budúcnosti. Vzhľadom na stav bádania jednotlivých lokalít, ako aj neskoršie sekundárne deštruktívne zásahy (napr. v stredoveku kvôli stavebnému materiálu, alebo novovekej hlbokéj orbe pôdy), prípadne pre stále prebiehajúce výskumné analýzy, nie je jednoduché tieto stavby vždy presnejšie datovať a definovať prípadné stavebné etapy. V tomto ohľade bude časové zaradenie skúmaných budov (**obr. 48**) len rámcové, keďže je previazané hlavne na datovanie kontextu predmetných lokalít.

Datovanie a stavebná štruktúra rímskych kúpeľov a stavieb im podobným

Prvé rímske kúpele na území stredodunajského barbarika pochádzajú z vojenských táborov. Najstarší doložený kúpeľ z uvedeného regiónu (z čias markomanských vojen, r. 165/6-180) predstavuje *balneum* z vojenskej základne pri Mušove, ktoré bolo zrejme postavené v kombinácii murovanej subštruktúry (kvôli *hypocaustu*) a pravdepodobne drevenej nadstavby, resp. istá nadzemná časť mohla byť z dreva alebo z hrazdenej konštrukcie. Mušovské *balneum* možno klasifikovať ako kúpeľ radového typu⁹ (**Obr. 48.1**). Krátko po markomanských vojnách, koncom 2. storočia, došlo k rekonštrukcii a prestavbe rímskeho kastela v Iži (z drevozemného na kamenný). S prestavbou kastela pravdepodobne súvisela aj výstavba zrejme prvého celokamenného kúpeľa blokového typu (**Obr. 48.2**) na území barbarika v strednom Podunajsku (Svihalek 2018, 45, 48). Približne koncom 2. pol. 2. stor. a začiatkom 3. stor. bol postavený kamenný kúpeľ v rímskej usadlosti v Stupave, ktorý tiež možno klasifikovať ako blokový typ (**Obr. 48.3**).

Zatiaľ prvé známe kúpele z civilného prostredia Kvádov, zachytené na lokalite Bratislava-Dúbravka, pochádzajú z obdobia vlády Severovcov. Približne v 1. tretine 3. storočia si miestna germánska nobilita adaptovala rímske kultúrne vymoženosti a dala si zrejme postaviť kamenný kúpeľ na rímsky spôsob. Táto budova však zatiaľ z bližšie neznámych dôvodov asi zmenila svoju funkciu na obytnú rezidenciu (**Obr. 48.5**), možno s využitím studeného bazéna. Na pôvodný účel slúžila teda zrejme len časť niekdajšieho kúpeľa. Svojím pôdorysom sa kúpeľ radí k okružnému typu s rovnakou funkciou ako blokový typ (Svihalek 2018, 30).

V rovnakom období bola na hradnom brale Devína postavená murovaná stavba I (tiež z lomového kameňa), ktorá zrejme v 2. pol. 4. storočia prešla prestavbou, resp. sa pristavali nové miestnosti. Z prvej, ako i druhej stavebnej etapy sa nezískali jednoznačné argumenty, ktoré by presvedčivo poukázali na jej funkciu. Svojím dispozičným rozložením ide o blokový typ rímskej stavby (**Obr. 48.4**). Hlboko na území Kvádov, v Cíferi-Páci, bola v 2. pol. 4. stor. v súčinnosti s rímskou jednotkou postavená v základoch murovaná stavba II tzv. blokového typu (**Obr. 48.6**). S najväčšou pravdepodobnosťou išlo o malý kúpeľ, ktorý bol súčasťou germánskeho kniežacieho dvora, pripomínajúceho rímsku vilovú usadlosť. Predstavuje zároveň najmladší doteraz zistený kúpeľ z územia stredodunajského barbarika. Nevylučuje sa, že jeho nadzemná časť nemusela byť

⁹ Radový a blokový typ kúpeľa – sú pojmy, všeobecne používané bádateľmi, určené podľa architektonického konceptu kúpeľa. Odlišujú sa v usporiadaní jednotlivých miestností na základe pôdorysu (k všeobecnej typológii kúpeľov pozri Svihalek 2018, 29-31 aj s ďalšou literatúrou).

celokamenná. Nadzemné múry resp. superštruktúra budovy pritom mohla byť podobná hrazdenej konštrukcii. Podobne, ako sa to predpokladá pri stavbe I z rovnakej lokality, zrejme bola zložená z dreva a hlíny, možno aj z nepálených tehál (Varsik/Kolník 2015, 401).

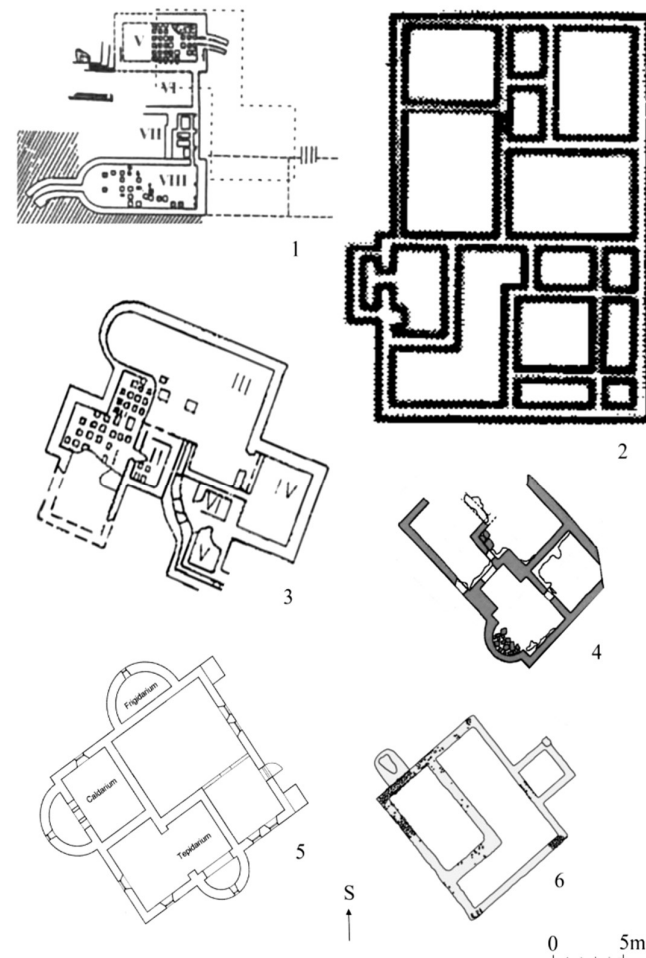
Na lokalite v Cíferi-Páci sa našiel úlomok okenného skla, ktoré podľa archeológov zrejme pochádzalo z deštrukcie neďalekej stavby II - *balnea* (Varsik/Kolník 2009, 260). Tento nález by mohol indikovať, že niektoré kúpele na území barbarika v strednom Podunajsku disponovali aj sklenenými oknami (minimálne v *caldariu*), a to kvôli efektívnejšiemu udržiavaniu žiadanej vlhkosti a teploty v prostredí kúpeľov (Dodt 2006, 83; Perring 2002, 174). Z rovnakého dôvodu vytvárania vhodných podmienok v kúpeli sa možno domnievať, že veľkosti okien v závislosti od veľkosti stavby kúpeľov mohli v porovnaní so susednými obytnými budovami menšie.

Vykurovacie zariadenie sa zachovalo v štyroch prípadoch: Mušov, Iža, Stupava a Cífer-Pác. V troch prípadoch (Mušov, Iža a Stupava) sa dochovalo *hypocaustum* v dostatočnej miere na to, aby ho bolo možné klasifikovať ako tzv. „klasické“, *hypocaustum* (Degbomont 1984, 98-104). Na príklade kúpeľov sa „klasické“ *hypocaustum* v našom regióne (predbežne) vyskytuje od 2. pol. 2. stor. po zhruba 3. stor. Nemožno však vylúčiť jeho využívanie aj v 4. storočí. V prípade rímskeho kúpeľa v Cíferi-Páci, zrejme z 2. pol. 4. stor., sa objavili zvyšky *praeefurnia*, ktorého súčasťou bolo pravdepodobne aj *hypocaustum*.

Na niektorých lokalitách (Iža, Stupava, Bratislava-Dúbravka, Cífer-Pác) sa podarilo identifikovať pravdepodobný zdroj vody pre stavby kúpeľov. Vo vojenskom prostredí v prípade Iže sa možno domnievať, že kúpeľ mohol byť prepojený podzemným kanálom s blízkou riekou Dunaj. Možný zdroj vody predstavovali tiež táborové studne, podobne ako v prípade kúpeľov v auxiliárnom tábore v Carnunte (Stiglitz 1999, 44; Svihalek 2018, 47). Zo studní mohli čerpať vodu aj civilné kúpele na rímsko-germánskych usadlostiach v Bratislave-Dúbravke a v Cíferi-Páci. Kým v Bratislave-Dúbravke sa bohatý prameň na vodu nachádzal o niečo ďalej od stavby kúpeľa. V Cíferi-Páci sa v bezprostrednej blízkosti kúpeľov preskúmali až dve studne. Výnimočné a architektonicky najsofistikovanejšie zásobovanie vodou badať pri kúpeľoch v Stupave. Voda do zariadenia mohla byť privádzaná z neďalekých kopcov prostredníctvom terakotových, prípadne aj kamenných, čiastočne podzemných kanálikov. V prípade stavby I na Devíne a kúpeľa v Mušove sa zdroj vody zatiaľ nepodarilo identifikovať.

Devín, osobitý prípad

Stavba I na Devíne mala 2 stavebné etapy, avšak v publikovaných správach nie sú jasne vymedzené, len zhruba časovo zaradené do severovského obdobia, resp. konštantínovsko-

OBR. 48. Rímske kúpele a stavba podobná kúpeľom (stavba I na Devíne) zo stredodunajského barbarika: 1. Mušov; 2. Iža; 3. Stupava; 4. Bratislava-Devín; 5. Bratislava-Dúbravka; 6. Cífer-Pác (podľa Svihalek 2018, obr. 26).

valentiniánovského obdobia (Ondrouch 1936, 4; 1938, 24; Pieta/Plachá 1999, 182-187; Plachá/Hulínek 2000, 143; Hulínek/Plachá 2000, 42; Plachá/Hlavicová 2011, 26; Harmadyová 2012, 273; Hulínek 2015, 26). Nie je isté, čím bola podmienená prestavba v podobe druhej stavebnej fázy. Zrejme súvisela s rímskymi vojenskými aktivitami severne od Dunaja v 2. pol. 4. stor. (Hulínek/Plachá 2000, 42.), alebo s vytvorením civilných usadlostí (**Obr. 47**) podobne ako v Ciferi-Páci a v Milanovciach/Veľký Kýr (Pieta/Plachá 1999, 186). Svojou dispozíciou síce indikuje istú podobu s kúpeľom, no nateraz sa nepotvrdili žiadne konkrétnejšie stopy, ktoré by viedli k interpretácii stavby I ako kúpeľ. V druhej stavebnej fáze v 4. storočí došlo k pristavaniu miestností, pričom sa ale ani z tohto obdobia nenašli indicie k určeniu jej funkcie. Svojím dispozičným rozložením ide o blokový typ rímskej stavby. Jej predpokladané využitie je dodnes medzi bádateľmi veľmi diskutované. Vzhľadom na strategickú polohu Devína s vynikajúcim výhľadom sa uvažovalo o tom, že mohlo ísť o vojenský objekt. Na druhej strane, v pokojných časoch, kedy došlo k zlepšeniu rímsko-germánskych vzťahov, to mohlo byť civilné obydlie pre germánskeho, prorímsky orientovaného veľmoža (Plachá/Hlavicová 2011, 26). Dané tvrdenia nie sú však zatiaľ presvedčivo doložené (Hulínek 2015, 27). Jediné, čo na základe doterajších zistení podporuje interpretáciu stavby ako rímskeho kúpeľa, je len samotný pôdorys. (**Obr. 48.4**). Rozsiahlejšie a podrobnejšie architektonické analýzy v kombinácii s materiálovým rozborom by vedeli vniesť viac svetla do interpretácie stavby I na Devíne.

Poloha a orientácia

Vo všetkých skúmaných prípadoch boli stavby umiestnené na okraji osídlenia t. j. ďalej od hlavného obytného priestoru a to ako vo vojenskom (Mušov, Iža), tak aj v civilnom prostredí (Bratislava-Dúbravka, Stupava, Cífer-Pác). Pre takúto lokalizáciu sa stavitelia rozhodli najpravdepodobnejšie z bezpečnostných dôvodov, aby sa zamedzilo potenciálnemu riziku požiaru, hroziacemu z kúreniska (*praeefurnium*) daných stavieb (Stiglitz 1999, 41). Vzhľadom na uvedený stav bádania, spolu s neskoršími sekundárnymi deštrukčnými zásahmi na jednotlivých lokalitách, nemožno s určitosťou komplexne zhrnúť dispozičné riešenie skúmaných budov. Snáď na príklade orientácie miestnosti s horúcim kúpeľom (*caldarium*) je ale možné predbežne predpokladať zmeny v usporiadaní jednotlivých priestorov v priebehu času. *Caldaria* kúpeľov boli väčšinou (s výnimkou Cíferu-Pácu) umiestnené podľa Vitruviovho „odporúčania“ južným - Mušov, Iža a juhozápadným smerom - Bratislava-Dúbravka, Stupava (Vit. *De arch.(c)*, V, 10.1). Orientácia poukazuje na koncept rímskych staviteľov, ktorí sa snažili v 2. a 3. stor. riadiť podľa popisov Vitruvia. Avšak umiestnenie *caldaria* mladšieho kúpeľa v Ciferi-Páci (z 2. pol. 4. stor.) je iné oproti spomenutým kúpeľom z 2.-3. storočia (**Obr. 48**). Možno predpokladať, že zmena polohy *caldaria* v prípade Cíferu-Pácu mohla súvisieť s odlišnými predstavami rímskych neskoroantických staviteľov. Tí pri výstavbe jednoduchého kúpeľa nemuseli klásť na orientáciu taký veľký dôraz ako stavitelia v 2.-3. stor. alebo samotný Vitruvius. To by tiež mohlo indikovať zmeny v rámci stavby kúpeľov. V závislosti od prostredia v 4. storočí, Vitruviové spisy už nemuseli byť opornou stavebnou príručkou a stavitelia sa možno rozhodovali podľa vlastného uváženia. Je taktiež veľmi pravdepodobné, že v neskorej antike došlo k zmene kúpeľných zvyklostí a s tým súviseli aj stavebné premeny (orientácia a usporiadanie miestností) rímskych kúpeľov. Pre lepšie pochopenie a interpretáciu tejto zmeny by uvedená problematika (zmena orientácie *caldaria* alebo iných miestností) mohla byť predmetom ďalšej štúdie. Tá by sa mohla týkať vývoja, ale aj sociálnych kúpacích zvyklostí z prostredia malých rímskych kúpeľov (v priebehu rímskeho cisárstva) v kontexte podobných stavieb v rímskych provinciách.

Funkcia

Funkcia kúpeľných stavieb sa mohla v priebehu času meniť. Vo vojenskom prostredí (napríklad v Iži, 2. stor.) zrejme zmenili táborové kúpele svoju funkciu v závislosti od geopolitických udalostí v priebehu času. V určitej dobe (v období vojen, ťaženia alebo krízy) mohli ižianske kúpele slúžiť napríklad aj ako lazaret, či nemocnica (Heinz 1993, 25). Prípadne tiež mohli byť využívané ako malé rekonvalescenčné stredisko pre rímskych vojakov. Podobné premeny sa predpokladajú aj v iných častiach severných provincií Rímskej ríše (Kellner 1971, 105, 106).

V civilnom prostredí rímsko-germánskych usadlostí je ešte pravdepodobnejšie, že stavby kúpeľov menili svoje využitie. Najlepším príkladom sú kúpele v Bratislave-Dúbravke (3. stor.), ktoré zmenili svoju funkciu zrejme na obytnú rezidenciu pre germánsku nobilitu (*Elschek 2015, 338*). Taktiež nemožno vylúčiť, že k podobnej situácii mohlo dôjsť aj na mladšej (4. stor.) rímsko-germánskej vidieckej usadlosti v Cíferi-Páci.

Typológia

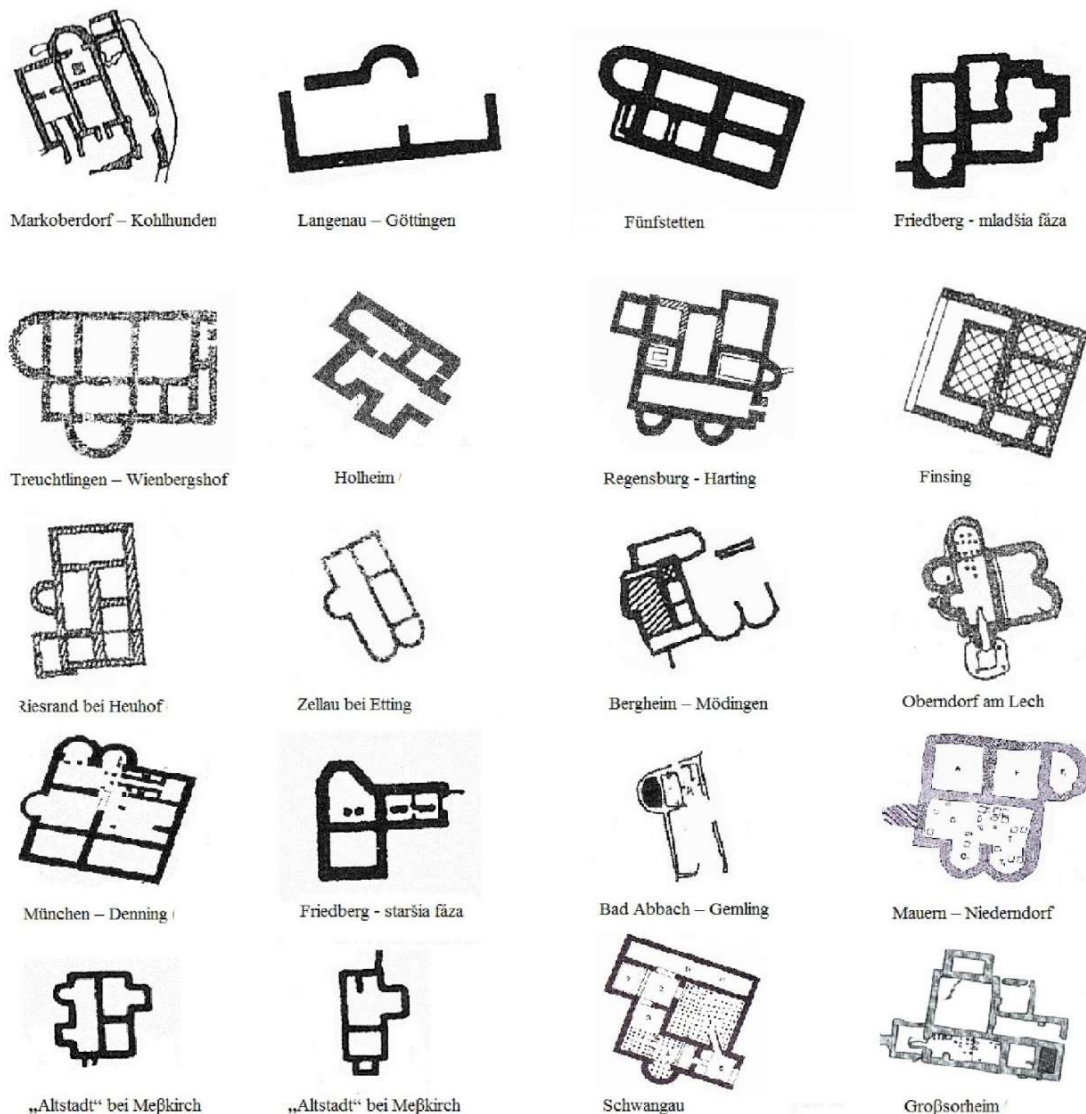
Okrem kúpeľa v Mušove sú všetky predmetné stavby kúpeľov blokového typu. Z hľadiska typologického vývoja sa na území barbarika v strednom Podunajsku (v 2. pol. 2. stor.) ako prvý objavuje radový typ kúpeľa z vojenského prostredia v Mušove-Burgstall (**Obr. 49**). Niekedy po markomanských vojnách, koncom 2. stor., bol v rímskom tábore v Iži (zrejme v súvislosti s prestavbou tábora) postavený blokový typ kúpeľa. Priestory kúpeľov v Stupave, aj keď majú členitý obvodový pôdorys miestností, vytvárajú dojem uzatvoreného kompaktného celku. Preto ich možno zaradiť do kategórie blokového typu kúpeľa. V nasledujúcom 3. a 4. stor. sa začínajú objavovať kúpele zatiaľ výlučne blokového typu v civilnom prostredí, na usadlostiach pravdepodobne prorímsky orientovanej miestnej germánskej nobility - Bratislava-Dúbravka a Cífer-Pác (*Svihalek 2018, 91*). Prevažujúci výskyt blokových kúpeľov v stredodunajskej oblasti (od konca 2. storočia) zhruba časovo korešponduje so stavebnou činnosťou v Dolnej Germánii, kde od druhej polovice 2. storočia taktiež začala prevažovať výstavba blokových kúpeľov (*Dodt 2003, 158, 159, 329-331*).

OBR. 49. V ľavej hornej časti je rekonštrukcia kúpeľa v Mušove (podľa Komoróczy/Lukáš/Růžičková/Šterc/Vlach 2010, obrázok na str. 19).

Vyhodnotenie a záver

S výnimkou stavby I na Devíne možno všetky ostatné skúmané budovy (z lokalít Mušov-Burgstall, Iža, Bratislava-Dúbravka, Stupava a Cífer-Pác) predbežne interpretovať ako malé, prevažne (s výnimkou Stupavy?) jednoduché kúpele druhu *balneum*. Okrem Mušova sú všetky stavby kúpeľov a budovy s podobným pôdorysom (stavba I na Devíne), blokového typu (**Obr. 48**). Mušovský kúpeľ je možné predbežne označiť za radový typ.

OBR. 50. Výber kúpeľov z vilového prostredia Récie, prevažne blokového typu, „Altstadt“ bei Meßkirch a Großsorheim sú kúpeľmi radového typu (podľa Krist 2013, tab. 1).

Je dôležité poukázať na to, že všetky porovnávané kúpele a budovy im podobné z nášho regiónu, ako aj v rímskych provinciách, nemajú unifikovaný pôdorysný koncept (**Obr. 50**), v porovnaní s určitými stavbami vo vojenskom prostredí (napr. štábná budova - *principia*). Týmto je každý kúpeľ jedinečný, no zároveň predstavuje veľmi problematický prvok pre komparatívnu a architektonickú analýzu. Veľkosť kúpeľov je podmienená okolitým prostredím. Kým najväčšie zistené kúpele z nášho regiónu pochádzajú z rímskeho tábora v Iži, určeného početnej posádke auxiliárneho tábora, tie najmenšie sa objavujú na vidieckych (rímsko-germánskych) usadlostiach, kde svojou veľkosťou zodpovedali príslušnému počtu privilegovaných obyvateľov alebo návštevníkov. Vo vojenskom prostredí sa taktiež nachádzali kúpele, ktoré sa veľkosťou odlišovali. Pre porovnanie, kúpele v Iži sú väčšie ako *balneum* v Mušove. Na rozdiel od izianskych kúpeľov, tie mušovské neboli určené pre celý tábor. Slúžili len menšej privilegovanej skupine, zrejme pozostávajúcej z vysokopostavených rímskych dôstojníkov, možno aj spriaznených germánskych veľmožov. V každom ohľade, veľkosť kúpeľov závisela od počtu ľudí a prostredia, v ktorom mali byť postavené (*Svihalek 2018, 92*).

Za najstaršie archeologicky potvrdené kúpele z územia barbarika v strednom Podunajsku môžeme v súčasnosti označiť *balneum* na lokalite Mušov-Burgstall, časovo spadajúce na záver markomanských vojen. Toto tvrdenie podporuje aj najstaršia (nepriama) písomná zmienka o kúpeli v uvedenej oblasti od súvekeho autora Cassia Dia, keď opisoval priamu okupáciu svébskeho územia rímskymi jednotkami: „...sami nijako netrpeli núdzou (rímski vojaci), dokonca mali kúpele a všetko, čo potrebovali v dostatočnom množstve“ (*Cass. Dio, LXXII.20 - slovenský preklad podľa Hečková 2005, 66*).

V stredodunajskom barbariku sa prvé kúpele objavili v rímskom vojenskom prostredí (Mušov, Iža, Stupava?). V tomto kontexte sa doložili už v priebehu markomanských vojen a ich výskytu tu pokračoval až po severovské obdobie (cca od 3.

štvrtiny 2. stor., po prelom 2. a 3. stor.). Niekedy od 3. stor. (v severovskom období) po 4. stor. (valentiniánovské obdobie) si tento luxusný komfortný rímsky prvok osvojila prorímsky orientovaná germánska nobilita na svojich vidieckych usadlostiach (Bratislava-Dúbravka a Cífer-Pác). Skúmané stavby boli po markomanských vojnách budované zväčša ako celokamenné z lokálnych surovín (lomový kameň) a často omietnuté bielou vápennou maltou (*Svihalek 2018, 93*).

Na základe pôdorysného konceptu a archeologických nálezov (predovšetkým tehál s kolkom, **Tab. 1**) možno usúdiť, že sa dané stavby kúpeľov budovali v súčinnosti s rímskymi stavebnými špecialistami.

Takéto budovateľské projekty boli možné hlavne v čase mieru a prosperujúcich rímsko-germánskych vzťahov na strednom Dunaji v 1. pol. 3. stor. a v istých časových úsekoch v 4. stor. (*Varsik/Kolník 2016, 264*). Staviteľia pracovali nielen s miestnym materiálom (lomový kameň), ale aj s dovážanými strešnými krytinami, prípadne inou stavebnou keramikou. Na základe kolkovaných tehál sa dajú predbežne určiť stavebné vplyvy z rímskych provincií. Podľa analýzy kolkov možno predpokladať, že od 2. pol. 2. stor. po 2. pol. 4. stor. sa na stavbe kúpeľov v barbariku podieľali (a to minimálne poskytovaným stavebnej keramiky) vojenské jednotky, napr. X légia z Vindobony (tiež kolky skupiny *OFARN* sú produktom vojenského prostredia) alebo aj súkromné dielne z oblasti Vindobony a Carnunta - napr. *CENT KARVS, SEP V (ITALIS)* (*Elschek 2015, 316; Kolník 2000, 43; Varsik 2015b, 53*).

Práve armáda alebo staviteľia z vojenského prostredia mohli sprostredkovať stavebné koncepty kúpeľov zo vzdialenejších západných rímskych provincií. Blokový typ kúpeľov sa totiž najčastejšie vyskytuje v severozápadných provinciách pozdĺž limitu a to ako vo vojenskom, tak aj v civilnom prostredí vilových usadlostí. Napríklad v Dolnej Germánii sa blokový typ popri radovom začal objavovať od 2. pol. 1. stor. V 2. pol. 2. storočia bol v danej provincii prevládajúcim typom až do neskoréj antiky (*Dodt 2003, 158-159, 329-331*). H. Sedlmayerová v súvislosti s blokovým typom kúpeľa v Bratislave-Dúbravke a v rámci priestorového porovnania uvádza početnú koncentráciu kúpeľov blokového typu v oblasti medzi horným Dunajom a Rýnom, v západnej časti Récie a južnej časti Hornej Germánie, odkiaľ mohol pochádzať aj staviteľ Bratislavy-Dúbravky (*Sedlmayer 2017, 365-369*).

TAB. 1. Súhrnná tabuľka základných poznatkov o vybraných stavbách.

	<i>Mušov-Burgstall</i>	<i>Iža-Kelemantia</i>	<i>Bratislava-Devín</i>	<i>Bratislava-Dúbravka</i>	<i>Stupava</i>	<i>Cífer-Pác</i>
Typ kúpeľa/stavby	radový	blokový	staršia fáza radový mladšia fáza blokový	blokový	blokový	blokový
Rozmery stavby (m)	14x8	40x21,6	13,5x8,54	13,2x11,2	cca (V-Z) 18,35 x (S-J)14,3	11,1x8,35
Zastavaná plocha (m²)	112	864	115,29	147,84	185	92,68
Počet miestností	4	15-16	4-5?	3-4?	6	3-4?
Tvar a orientácia apsíd	∩ (Z)	Π (Z)	∩ (J)	∩ (SZ); ∩ (JZ); ∩ (JV)	∩ (Z); Π (Z); Π (V); Π (J)	Π (V)
Datovanie	3. štvrtina 2. st. (MM vojny)	2. st. (po MM vojnách)	2./3. st. až 4. st.	1. tretina 3. st. až 4. st.	2. pol. 2.st. až 3.st.	4. st.
Počet praefurnií (p) a prítomnosť hypokausta (h)	2p + h	min. 2p + h	-	-	1p + h	1p
Výskyt kolkov na tehlách	LEG X GPF	LEG I ADI	OF ARN; COH XIIX VOL; LEG X GPF	CENT KARVS; SEP V (ITALIS)	LEG XIV; GIF; IVLI OF	OFARN LEG X
Prostredie a funkcia	vojenské	vojenské - castellum	vojensko-civilné	civilné - villa rustica(?)	vojenské/ civilné(?)	civilné
Zdroj vody	-	studne/rieka	-	vzdialený prameň(?)	cisterna	2 studne
Použitý stavebný materiál a technika	čiastočné drevená konštrukcia na murovaných základoch	kameň	miestny lomový kameň	lomový kameň/ opus spicatum	miestny lomový kameň	murované základy
Počet stavebných fáz	1	min. 2 (predpoklad)	min. 2 (predpoklad)	min. 2 (predpoklad)	-	-

OBR. 51. Rímska ríša a jej provincie. Červený krúžok označuje oblasť medzi horným Dunajom a Rýnom. Červené šípky smerujú na severozápadné rímske provincie s početným výskytom kúpeľov blokového typu. Svetlomodrý obdĺžnik ohraničuje stredodunajský úsek – pozri Obr. 47.
Zdroj: <https://www.ancient.eu/uploads/images/266.png?v=1485680721> (09.06.2019), upravené autorom príspevku.

starostlivosti vojakom a posádkam, tak v civilnom prostredí vilových usadlostí mohli mať ešte ďalší význam. Koncom 2. stor. (po markomanských vojnách) a v období vlády dynastie Severovcov dochádza k zlepšeniu rímsko-germánskych vzťahov vedúcemu k hospodárskemu rozkvetu Panónie, z čoho mali určite úžitok aj susediace barbarské oblasti, vrátane juhozápadnej časti dnešného Slovenska. Hospodárska prosperita

Na rozdiel od kúpeľov v Hornej a Dolnej Panónii je tradícia výstavby kúpeľov blokového typu charakteristickejšia práve pre Réciu (**Obr. 50**) a Hornú Germániu (*tamže*, 369, 374). Podľa komparatívnej analýzy jednotlivých lokalít z nášho regiónu s pôdorysnými paralelami v provinciách, sa najviac analógiu vyskytuje v severozápadných provinciách Rímskej ríše, od Dolnej Germánie až po severozápadné Norikum (**Obr. 51**). Možno teda vyjadriť názor, že stavebné vplyvy vo forme výstavby blokových typov kúpeľov na území barbarika v strednom Podunajsku prúdili zo severozápadných provincií Rímskej ríše. Je pravdepodobné, že presúvanie rímskych vojenských jednotiek mohlo podnietiť alebo sprostredkovať tento impulz (*Svihalek 2018*, 93-94).

Vyvstáva otázka, prečo bola uprednostňovaná výstavba blokových kúpeľov oproti radovým, resp. prečo sa v našom regióne v drivej väčšine vyskytujú kúpele a stavby im podobné v blokovom usporiadaní? Odpoveďou by snáď mohla byť štúdia B. Burkhardtovej, ktorá uvádza, že blokové usporiadanie kúpeľa je ekonomicky výhodnejšie a praktickejšie z hľadiska vykurovania (*Burkhardt 2016*, 151-153). Ak zoberieme do úvahy chladnejšie podnebie (*Harper 2017*, 131) v severných provinciách vrátane stredodunajského barbarika, tak máme čiastočné vysvetlenie na prevažný výskyt kúpeľov blokového typu a stavieb im podobných.

Rámcovo možno výskyt daných kúpeľov v našom regióne ohraničiť na obdobie od 2. pol. 2. stor. po 2. pol. 4. stor. V súvislosti s ich výskytom severne od Dunaja na území barbarika je dôležité poukázať aj na sociálny aspekt týchto stavieb. Kým vo vojenskom prostredí mali viac menej jasný účel v podobe zabezpečovania komfortu a možnej zdravotnej

mohla tiež podnietiť obchodné cesty do barbarika a ďalej po Jantárovej ceste až do Pobaltia. Práve rímske stavby kúpeľov, ako napríklad v rímsko-germánskej vidieckej usadlosti v Bratislave-Dúbravke alebo v rámci rímskeho komplexu v Stupave, či na kniežacom dvorci zo 4. stor. v Cíferi-Páci (Kolník 1975, 11; Hečková 2005, 54-57, 78-81), mohli v priebehu pokojných časov ponúkať počestným obchodníkom (Obr. 43) a kupcom komfort, aký by sa im dostal

na území Rímskej ríše. Takýto luxusný prvok vo forme kúpeľov bol iste cenený putujúcimi návštevníkmi o to viac, ak sa rímske kúpele nachádzali na barbarskom území (Svihalek 2018, 94).

Samotná budova rímskych kúpeľov do významnej miery odzrkadľovala bohatstvo germánskeho kniežata (Cífer-Pác) či germánskej nobility (Bratislava-Dúbravka)

a predovšetkým mohla demonštrovať prorímsku orientáciu. Kúpele patrili ako po inžinierskej stránke, tak aj sociálnej, k najzásadnejším prvkom nevojenského šírenia rímskej kultúry a civilizácie. Výskyt kúpeľov a stavieb im podobných (Obr. 52, 53) odzrkadľuje „život v rímskom štýle“ na území stredodunajského barbarika (Varsík 2015b, 48-53). Vzhľadom na uvedené skutočnosti možno prostredníctvom rímskych kúpeľov poukázať na silný stupeň romanizácie germánskeho obyvateľstva na území barbarika v čase od 2. pol. 2. stor. po neskorú antiku v 2. pol. 4. stor. Na príklade kniežacieho dvora v Cíferi-Páci možno sledovať dejinné udalosti, ktoré predznamenovali definitívny koniec prijímania rímskych kultúrnych impulzov – v tomto prípade vo forme rímskych kúpeľov (Svihalek 2018, 95).

OBR. 52. Hypotetické vizualizácie stavieb v Stupave a Cíferi - Páci (vytvoril I. Furugláš v spolupráci s D. Svihalek).

Koniec kniežacieho dvorca je zrejme spojený s odchodom miestnej germánskej nobility na prelome 4.-5. storočia (Varsík 2015a, 150), ktorý mohol pravdepodobne súvisieť s tým, čo v nadväznosti na antických autorov uvádza J. Hečková: „...v rokoch 405 – 406 v súvislosti s migráciou Vandalov na západ, opustili aj Kvádi juhozápadné Slovensko, ktoré bolo štyri storočia ich domovom“ (Hečková 2005, 98). Ukončenie prijímania romanizačných impulzov a rímskych výdobytkov v germánskom prostredí, možno spojiť s prvými migračnými vlnami východných nomádov a Germánov do západnej Európy, ktoré predznamenal nasledujúcu dejinnú epochu – obdobie veľkého sťahovania národov (Svihalek 2018, 95).

OBR. 53. Hypotetické vizualizácie stavieb v Dúbravke a Devíne (vytvoril I. Furugláš v spolupráci s D. Svihalek).

„Kde voda neškodí ohňu a oheň prospieva vode.“ Rímske kúpele a kúpeľníctvo v Itálii a Malej Ázii (Lucia Nováková)

*Hic ubi Vulcano Neptunus certat amore,
nec necat unda focum, nec nocet ignis aqua (ILS I, 8960).*

Nápis z kúpeľov v Bajách vytvára v mysli súčasného človeka obraz jednoty vody a ohňa. Rímske *thermae* boli miestom, kde sa „Vulkán usiloval o zhodu s Neptúnom, kde voda neškodila ohňu a oheň prospieval vode.“ V praxi sa tak prejavila technická zručnosť rímskych architektov, ktorí sa zaslúžili o rozvoj verejných stavieb, akými boli aj kúpele. V živote antického človeka mali veľký význam. Neslúžili len ako miesto vyhradené pre hygienickú starostlivosť, ale rozvíjali tiež sociálny a kultúrny život antického človeka. Boli totiž koncipované tak, aby v nich mohol stráviť niekoľko hodín. Rimania prijali viaceré kúpeľné a kozmetické procedúry spojené s relaxom a kultúrnym vyžitím pod gréckym vplyvom. Kúpeľnú

OBR. 54. Tetrastylový bazén v Hadriánových kúpeľoch v Afrodísias.
Foto: I. Kuzma.

starostlivosť však rozvinuli do predtým nepoznaných rozmerov. Kúpele, ktoré predstavovali jeden z najčastejšie sa vyskytujúcich stavebných typov na celom území Rímskej ríše, sa stali dostupnými pre takmer všetky vrstvy rímskej spoločnosti. Len v samotnom Ríme vzrástol ich počet koncom 1. storočia pred Kr. na 856 (Yegül 1992, 30). Pozitívny vzťah Rimanov ku kúpeľom a kúpeľníctvu dokumentujú početné nápisy, ktoré sa objavujú na verejných priestranstvách po celom území ríše. Podľa jedného z nich „kúpele, víno a život síce oslabujú telá, ale tvoria základ života“ (CIL VI, 15258).

Súkromné kúpele boli doložené v rôznych častiach Rímskej ríše. Nachádzali sa v domoch a letných sídlach rímskej nobility a cisárov (Pompeje, Boscoreale, Tivoli). Zvyčajne boli umiestnené v juhozápadnej alebo južnej časti domu a spojené so záhradou či vnútorným dvorom. Ich bohatú výzdobu dopĺňali nástenné maľby, mozaiky či sochy. Nezriedka sa tu vyskytovala domáca knižnica, namiesto *palaestra* miestnosť vyhradená pre hru s loptou (*sphaeristerium*), verandy či terasy s vyhlídkou (Brodner 1992, 163-179). Plinius Mladší vo svojich listoch opísal kúpele vo vile v Laurentine, ktoré sa v mnohom podobali verejným kúpeľom: „Ďalej sa tu nachádza široká a priestraná miestnosť pre chladný kúpeľ. V jej protiľahlých stenách sa nachádzajú dve nádrže, ktoré akoby prečnievali v poloblúkovom

tvare. Ak by si uvažoval o blízkom mori, sú dostatočne rozšírené kvôli zásobe vody. Ďalej nasleduje miestnosť na natieranie olejom (*unctorium*), parný kúpeľ (*hypocauston*) a ohrievanie kúpeľov (*propnigaeon*). Dve miestnosti, sotva nákladnejšie než elegantne zariadené, sú prekvapujúco blízko pri bazéne s teplou vodou, ktorý kúpajúcim sa poskytuje výhľad na more. Neďaleko od nich sa nachádza miestnosť pre loptové hry (*sphaeristerium*), kde je podvečer najteplejšie“ (Plin. Ep.(b), II.17). Najneskôr od 1. storočia po Kr. sa kúpele stali bežnou súčasťou miest v rímskych provinciách (Wilkes 1999, 17-23). Výnimkou nebola ani provincia Ázia.

Pre maloázijské kúpele v dobe rímskej bol charakteristický veľký počet stavebných typov, ktoré sa odlišovali usporiadaním miestností či veľkosťou (Hrnčiarik 2014, 99-105). Počas architektonického vývoja verejných budov došlo k mnohým zmenám, pričom pretrvávali aj pôvodné, jednoduchšie typy stavieb. Pod vplyvom domácich tradícií sa menili a upravovali kúpeľné zvyklosti. Treba si tiež uvedomiť, že kúpeľné služby – zvlášť vo východných častiach ríše – okrem kúpeľov poskytovali aj iné verejné stavby (*gymnasia*). Rímske kúpele v Malej Ázii je možné rozčleniť predovšetkým na základe pôdorysov. Rozšíreným typom boli kúpele, ktoré sa vyznačovali symetrickým zdvojením jednotlivých miestností (napr. Hadriánove kúpele v Afrodísias, kúpele v Kaune, Hadriánovo *gymnasium* v Lodikeii, kúpele v Nyse). Ich väčšie rozmery sa dávajú do súvisu s rozvojom monumentálnych kúpeľných stavieb (Obr. 54), ktoré sa v ríši budovali podľa vzoru cisárskych kúpeľov v Ríme (DeLaine 1988, 13-22). Domácim, ale pri kúpeľoch nie neobvyklým prvkom, bola v niektorých prípadoch aj pridružená *palaestra* (Obr. 55). Pôvodne sa s ňou v tomto prostredí stretávame pri stavbe *gymnasia* (Aytaç 1997, 244).

Okrem uvedeného typu kúpeľov sa tu vyskytovali aj stavby bez symetrického zdvojenia miestností - napr. kúpele v Herakleii, Severné kúpele v Laodikei, Východné kúpele v Labraunde, kúpele v Tralleis a Mynde (Dinç 2003, 158-60). Vyvinuli sa pod vplyvom starších rímskych kúpeľov, pričom sa uplatnili aj domáce tradície (Wilkes 1999, 17, 18). V tomto prípade ide o skupinu s viacerými podtypmi, ktorá svojím jednoduchým usporiadaním miestností a menšími rozmermi efektívne slúžila požiadavkám návštevníkov. Trávenie času v kúpeľoch zrejme nepodporovala do takej miery, ako to bolo pri rozsiahlejších kúpeľoch, ktoré boli zároveň kultúrnymi aj sociálnymi strediskami mesta. Do ďalšej skupiny patrili kúpele, ktoré svojím nepravidelným usporiadaním miestností nezodpovedali rímskym stavebným zvyklostiam v plnom rozsahu (napr. Divadelné kúpele v Afrodísias, kúpele v Iase). V ojedinelých prípadoch mohlo dôjsť k novátorským pokusom v architektúre, pravdepodobnejšia bola však snaha prispôsobiť sa terénu a okolitej mestskej zástavbe. Rozdelenie kúpeľov na civilné a vojenské zodpovedá odlišnej cieľovej skupine návštevníkov.

OBR. 55. Rímske kúpele s *palaestrou* v Aizonai, druhá polovica 2. storočia po Kr.
Foto: L. Nováková.

Charakteristickým znakom vojenských kúpeľov bola absencia *palaestry*, ktorú mohla nahradiť zastrešená hala plniaca funkciu *apodyteria*. Pravidelnou súčasťou bol naopak plavecký bazén a parný kúpeľ. Vojenské kúpele boli doložené v Magnézii pri Meandri v Iónii (Brodner 1992, 179-185). Liečivé termálne kúpele sa zas nachádzali v Hierapolise a v Pergame.

Tradícia helenistických kúpeľov

OBR. 56. Východná časť kúpeľov v Nemei, datovaná do 4. storočia pred Kr. - miestnosť určená na očistu atlétov. Foto: L. Nováková.

Došlo totiž k postupnému vymiznutiu sedavého kúpeľa. V oblasti Kária sa vyskytuje len jediný – o niečo mladší príklad v Divadelných kúpeľoch v Afrodisias (2.-3. storočie po Kr.), kde táto miestnosť plnila funkciu *caldaria* s dvoma spoločnými bazénmi v strede. Ani v Itálii sa takéto usporiadanie nevyskytovalo príliš často. Výnimku v tomto smere tvoril rozsiahly komplex termálnych kúpeľov v Bajách (Yegül 1992, 106-108).

Pestrá mozaika rímskych kúpeľov odzrkadľuje možnosti, ktoré kúpele ako stavebný typ ponúkali (Obr. 56). Zároveň svedčí o zložitej štruktúre týchto verejných stavieb, ktoré sa vyskytovali v Ríme a na celom území Rímskej ríše (DeLaine 1988, 11-13). Helenistické kúpele, ktoré mali podstatne menšie rozmery než rímske, sa v Malej Ázii zachovali zriedkavo. Pravdepodobne to bolo dôsledkom následných stavebných úprav, hoci ide o územie s nesmierne rozšírenou helenistickou tradíciou v stavitelstve. Pri niektorých rímskych kúpeľoch, ktoré sa začali budovať v 1. storočí po Kr. (Obr. 57), sa však objavili helenistické stavebné prvky (Farrington 1995, 41-43). Bola to napríklad miestnosť, ktorá umožňovala návštevníkom, aby sa okúpali pri sedení. Jednotlivé bazény so sedadlami boli umiestnené v polkruhových výklenkoch stien. Miestnosť mala zvyčajne kruhový pôdorys, ktorý dovoľoval návštevníkom sedieť v rovnakej vzdialenosti od seba. Tieto miestnosti sa v niektorých prípadoch objavujú aj pri rímskych kúpeľoch v Itálii a v provinciách, ale ich pôvodný účel sa zmenil.

OBR. 57. Malé kúpele v Tlos, postavené v 1. storočí po Kr. Stavba, obnovená po zemetrasení v roku 141 po Kr., neskôr slúžila ako byzantský kostol. Foto: L. Nováková.

OBR. 58. Bazén v Južných kúpeľoch v Perge. Patria k najlepšie zachovaným kúpeľom v Anatólii. Foto: L. Nováková.

sa však nemusel objaviť. K obľube väčších plaveckých bazénov (*natatio*), ktoré sa z neho vyvinuli, došlo až na konci 1. storočia po Kr. – príklad poskytujú napríklad kúpele v Kaune (Wasmuth 1923, 531).

Medzi najstaršie kúpeľné stavby, ktoré vznikli v západnej časti Ázie v 1. storočí po Kr., patria kúpele v lokalitách Labraunda (Východné kúpele), Myndos a Tralleis. Z typologického hľadiska predstavovali kúpele, ktorých charakteristickým znakom bolo stredové *caldarium* (Krencker 1929, 178-181). Pre lepšie pochopenie tohto stavebného typu je potrebné oboznámiť sa s počiatkom rímskych kúpeľov, ktorých prínos spočíval predovšetkým v technickom zvládnutí stavby a jej funkčnom rozšírení (Wheeler 1974, 106). Výskyt vlastných rímskych kúpeľov

Jeden z najčastejšie sa vyskytujúcich architektonických prvkov kúpeľov bola hala zakončená apsidou. Jej výhodou bol predovšetkým samotný tvar, ktorý poskytoval priestor pre bazén alebo vodnú nádrž (Obr. 58). Pravidelne sa vyskytoval od konca 1. storočia pred Kr. a tvoril súčasť raných kúpeľov v Itálii (Martini 1973, 637). *Caldaria* najstarších rímskych kúpeľov v západnej Malej Ázii sa tiež vyznačovali apsidovým zakončením (kúpele v Mynde a Tralleis). Helenistický pôvod mali aj malé miestnosti, ktoré slúžili ako *sudatorium* či *laconicum*. Boli to opäť miestnosti s kruhovým pôdorysom, ktoré sa často objavovali pri helenistických kúpeľoch. Neskôr sa stali bežnou súčasťou rímskych kúpeľov po celom území Rímskej ríše. V Kárii sa zachovali dva príklady tohoto typu, v Herakleii a v Kaune. Ponorný bazén ponúkal osvieženie po absolvovaní všetkých kúpeľných procedúr. Bol stálou súčasťou *gymnasií*, pri samostatných kúpeľoch

OBR. 59. *Caldarium* s podpodlažným vykurovaním v Južných kúpeľoch v Perge. Foto: L. Nováková.

môžeme sledovať od konca 2. storočia pred Kr. v južnej časti Apeninského polostrova. Názov pre kúpele menších rozmerov, ktoré antickí autori označovali ako *balnea/balinea/balneae*, je odvodený od gréckeho slova *βαλανεῖον* – kúpele. Toto slovo v jednotnom čísle znamená kúpaciu vaňu alebo kúpeľ. Jeho pôvod rozoberal vo svojom diele O latinskom jazyku aj republikánsky vzdelanec Marcus Terrentius Varro: „*Neque ab eo quod dicunt balneum habet multitudinis consuetudo: nam quod est ut praedium balneum, debuerunt esse plura, ut praedia balnea, quod non est: non est ergo in his quoque analogia.*“ Zhoda v jednotnom a množnom čísle nie je ani pri slove *balneum*: lebo to, čo v singulári označuje vaňu, by malo mať aj v pluráli význam vane, avšak nie je to tak (Varro *Ling.(b)*, VIII.25).

Najjednoduchšiu podobu kúpeľov predstavovali stavby, ktoré vznikli jednoduchým radovým usporiadaním miestností, s oddelenými časťami pre mužov a ženy. Deliacim prvkom pre mužskú a ženskú časť bolo ihrisko, ktoré slúžilo na uskutočňovanie telesných cvičení (*palaestra*). Zároveň bolo možné vybudovať paralelné bloky miestností pre obidve pohlavia alebo zaviesť rôzne otváracie doby kúpeľov (Brodner 1992, 37–42). K výraznej premene kúpeľov došlo v južnej časti Itálie, predovšetkým v Kampánii, koncom 2. storočia pred Kr. Táto skutočnosť bola podmienená novými zmenami v rímskom stavebníctve, ktoré kúpeľom priniesli predtým nepoznaný rozmach (Obr. 59, 60). Predovšetkým to bolo technické využitie klenby, betónu a podpodlahového vykurovania (*hypocaustum*). Zmeny sa chápu v kontexte helenistickej tradície, ale ich funkčné využitie bolo výsledkom miestneho vplyvu (Wheeler 1978, 106). Zachované stavby takéhoto typu (kúpele v Pompejách, Stabijách, Herkulaneu) sú datované do začiatku 1. storočia pred Kr. a prešli viacerými premenami. Boli vybudované podľa jednotného systému, ktorý bol založený na jednoduchom, radovom usporiadaní miestností a na pridruženej *palaestre* (Durm 1905, 102–104). K symetrickému zdvojeniu jednotlivých miestností okolo kratšej osi ešte nedochádzalo.

OBR. 60. *Hypocaustum* kúpeľov v Argu, pristavané k Serapeiu v 2. storočí po Kr.
Foto: L. Nováková.

Nevyhnutnou súčasťou kúpeľov sa stala aj miestnosť s kruhovým pôdorysom, ktorá slúžila ako *laconicum*. Tento typ kúpeľov, ktorý sa rozšíril predovšetkým v 1. storočí pred Kr., sa označuje ako tzv. republikánske kúpele (Staccioli 1958, 273–278). Ich pôvod sa odvodzuje od starších helenistických stavieb. Jednoduchosť a efektivita vzniknutého usporiadania mali za následok jeho široké rozšírenie po celej Rímskej ríši. Charakteristickým znakom kúpeľov vo východných provinciách bola miestnosť kruhového pôdorysu, ktorá pôvodne tvorila súčasť kúpeľných stavieb menších rozmerov (*balnea*). Po následnej prestavbe a dobudovaní *hypocaustu* plnila funkciu *laconica* (Nielsen 1999, 38–40). V oblasti Kária sa s týmito miestnosťami pri najstarších kúpeľoch stretávame skôr ojedinele. Svedčí to o spočiatku menšej obľube *laconica* (z tohto typu sa zachoval iba jeden v Heraklei), ktoré sa

častejšie objavuje až neskoršom období. Možno je aj to, že vykurovanie bolo v dobe ich výstavby (najskôr v 1. storočí po Kr.) na takej úrovni, že kruhový tvar dobre udržiavajúci teplotu už nebol nevyhnutný. V Ázii boli priamymi nasledovníkmi toho typu kúpele s radovým usporiadaním, ktoré sa vyskytovali v Laodikeii a pravdepodobne aj v Alabande (Šimšek 2004, 311, 312).

Funkčné rozšírenie stavby

V strednej a severnej časti Itálie (Chieti, Velleia, Ostia) došlo k ďalším zmenám pri stavbe kúpeľov, ktoré sa neskôr stali takmer samozrejmi. Predovšetkým sa rozšíril stavebný komplex tak, aby návštevníci mohli využívať kruhový obehový systém. Miestnosti boli združené okolo *frigidaria*, ktoré sa stalo centrálnou časťou kúpeľov. Hoci sa ešte stále nevyskytovalo symetrické zdvojenie jednotlivých miestností, systém komunikácie

umožňoval návštevníkom opustiť kúpele bez toho, aby sa museli vracieť rovnakou cestou. *Frigidarium* zároveň oddeľovalo blok vykurovaných miestností od nevykurovaných (DeLaine 1988, 17–19). Rozšírenie tohto stavebného typu je možné v Rímskej ríši pozorovať od polovice 1. storočia po Kr. Táto zmena sa dáva do súvisu s rastúcim počtom jednotlivých miestností, ktorý znamenal skvalitnenie kúpeľných služieb. Uvedený typ v podobe stavieb menších rozmerov sa ujal predovšetkým v rímskych provinciách (Nováková 2007, 69–78).

V Malej Ázii boli rozšírené kúpele s komplexom miestností usporiadaných okolo stredovej galérie – napr. v Labraunde, Tralleis, Mynde (Helström/Karlsson 2004, 75–78). Táto galéria slúžila vo väčšine prípadov ako *caldarium*, ktoré bolo centrálnou časťou kúpeľov. Jeho tvar (na južnej strane zakončený apsidou) je príkladom uplatnenia už spomínaných helenistických tradícií (Obr. 61). Rané rímske kúpele, k výstavbe ktorých došlo koncom 2. storočia pred Kr. v Itálii, pravdepodobne ovplyvnili budovanie kúpeľov v celom rímskom svete. Medzi najstaršie rímske kúpele v Ázii patria stavby vybudované v 1. storočí po Kr. Vplyv miestnej architektúry sa dáva do súvisu s miestnosťami, ktoré plnili rôzne doplňujúce funkcie (*apodyterium*, *frigidarium*, *ambulacrum*). Jednoduché a rozlohou pomerne malé republikánske kúpele sa svojím vzhľadom a veľkosťou odlišovali od známych cisárskych kúpeľov v hlavnom meste Rímskej ríše. Narastajúca obľuba

OBR. 61. Veľké kúpele v Tlos. Foto: L. Nováková.

kúpeľníctva čoskoro spôsobila vznik rozsiahlych stavebných celkov, ktoré sa označovali latinským slovom *thermae*. Názov je odvodený od gréckeho slova θερμαι, ktoré pôvodne znamenalo horúce (termálne) pramene. Toto označenie sa používa predovšetkým pre verejné kúpele, ktoré budovali rímski cisári od 1. storočia po Kr. (Durm 1905, 700–701).

Obdobie 1. a 2. storočia po Kr. bolo charakteristické výstavbou rozsiahlych kúpeľných komplexov s bohatou výzdobou v rôznych oblastiach Malej Ázie - napr. v Efeze, Miléte, Alexandrii Troas (Krencker 1929, 286–292). Počiatky monumentálnych rímskych kúpeľov v Ázii boli spojené s pôvodne gréckou stavbou, ktorá sa nazývala *gymnaseion* (gr. γυμνασιον, lat. *gymnasium*). Tieto stavebné celky, ktoré sa nachádzali takmer v každom meste, slúžili pre telesnú a duševnú výchovu mládeže (**Obr. 62**). Ich vzťah k maloázijským rímskym kúpeľom bol podmienený tým, že *gymnasia* samotné ponúkali návštevníkom rôznorodé kúpeľné procedúry. Zároveň sa *palaestra*, ktorá bola pôvodne charakteristickým znakom *gymnasii*, stala neoddeliteľnou časťou kúpeľov. Oba stavebné typy slúžili potrebám širokej verejnosti (Farrington 1987, 50, 51). Už v helenistickom období došlo k prebudovaniu *gymnasii* na rozsiahle stavebné komplexy, ktorých súčasťou boli: *palaestra* (otvorený dvor obkolesený stĺporadím, šatňami a inými miestnosťami), *stadium* (bežecká dráha), priestory pre atletické cvičenia, kryté chodby určené pre vyučovanie a samotné kúpele (Delorme 1960, 28–42).

OBR. 62. Rímske kúpele v Iase. Foto: I. Kuzma.

Pomenovanie *palaestra* a *gymnasium* sa používali takmer v rovnakom význame, ale *gymnasium* spravidla predstavovalo rozsiahlejší komplex s dôrazom na jeho výchovnú funkciu (**Obr. 63**). Názov *palaestra* je odvodený od gréckeho slova *παλαιω*, ktoré znamená zápasím. Práve v prostredí Malej Ázie došlo k ďalšiemu vývinu a premene *gymnasia* (Martini 1973, 644–646; Brodner 1992, 75–79). Funkčné využitie helenistického *gymnasia* sa podstatne rozšírilo aj pre iné spoločenské skupiny a plnilo tak nasledujúce funkcie:

1. inštitúcia pre vzdelávanie a telesnú výchovu detí a mládeže
2. klubové zriadenie pre mládež aj pre staršiu generáciu
3. priestor pre terapeutickú starostlivosť o chorých.

Charakteristickým znakom rímskeho *gymnasia* sa stali kúpele, ktoré tvorili jeho menšiu časť. Zvyčajne boli vybudované na severnej strane *palaestry*, zatiaľ čo miestnosti pre studený (*fridida lavatio*) a teplý kúpeľ (*calida lavatio*) boli od seba oddelené *ephebeom* v strednej časti. Teplý kúpeľ spočíval v absolvovaní kúpeľných procedúr v *laconicu*, studený naopak vo *frigidariu*. Nachádzali sa tu miestnosti určené na uskladnenie náradia na cvičenie (*coryceum*), natieranie olejom (*elaeothesium*) či jemným pieskom (*conisterium*). To spomína Marcus Vitruvius Pollio vo svojom diele O architektúre: „*in duplici autem porticulo conlocentur haec membra. ephebeum in medio, hoc autem est exhedra amplissima cum sedibus,*

OBR. 63. *Gymnasium* v Stratonikei.
Foto: I. Kuzma.

ktorá bola predtým charakteristickým znakom *gymnasia*. Preto sa pre niektoré rímske kúpele v Kárii zaužíval starší názov *gymnasium* (Hadriánovo *gymnasium* v Laodikei). V modernej literatúre sa tiež používa spojenie kúpele a *gymnasium*. Tieto rozsiahle stavebné komplexy sa približovali monumentálnym cisárskym kúpeľom v Ríme. *Gymnasium* sa aj naďalej objavovalo ako samostatná profánna stavba, ktorá plnila svoju funkciu nezávisle od kúpeľov – napr. v Alabande, Nyse, Iase (Aytaç 1997, 243-252).

Vzťah k cisárskym kúpeľom v Ríme

Rastúca obľuba a architektonický rozvoj verejných stavieb viedli k postupnému rozširovaniu a dopĺňaniu rímskych kúpeľov. Rozsiahle kúpeľné celky, ktorých pôdorys bol po oboch stranách symetricky zdvojený, predstavovali charakteristickú črtu rímskej architektúry v Ázii (Obr. 64). Predpokladá sa, že tieto kúpele sa vyvinuli pod vplyvom veľkých monumentálnych stavieb - *thermae*,

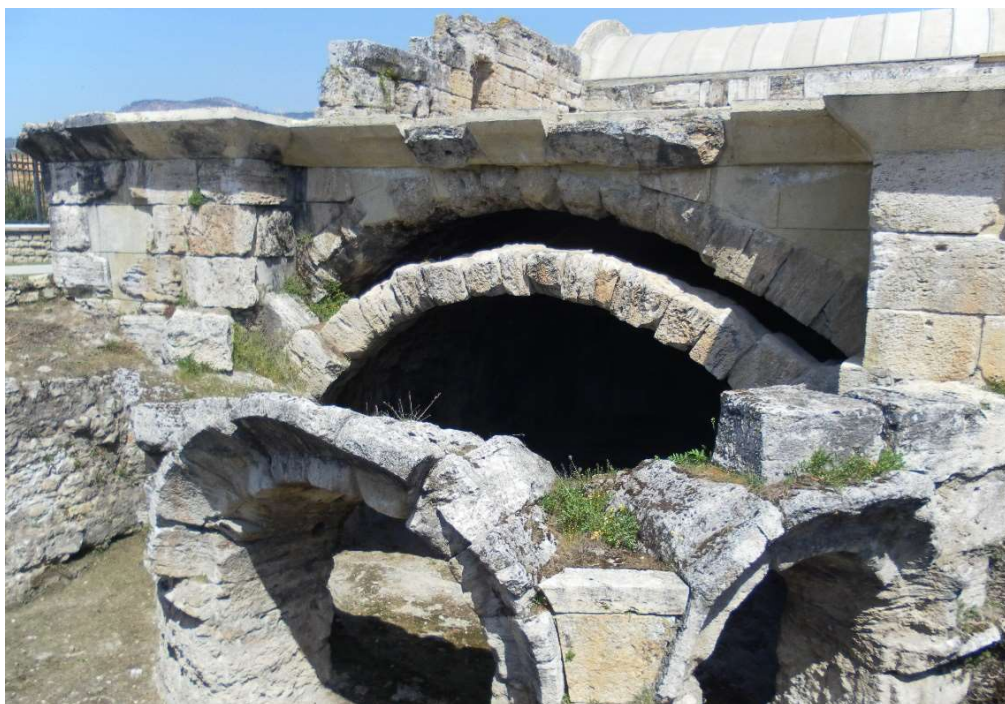
quae tertia parte longior sit quam lata. sub dextra coryceum, deinde proxime conisterium.“ V dvojitém stĺporadi sa však umiestnia tieto časti: v strede *ephebeum*, čo je teda široký priestor so sedadlami, ktorý je o tretinu dlhší než je jeho šírka. Po pravej strane nech sa nachádza *coryceum* a priamo pri ňom nech je *conisterium* (Vitr. *De arch.*(b), V, 11.2).

Pri stavbe *gymnasií* sa kládol dôraz predovšetkým na telesnú výchovu a vyučovanie. Kúpele boli preto prispôsobené na otužovanie a oddych po atletických cvičeniach. *Frigidarium* tvorilo - na rozdiel od verejných kúpeľov- neoddeliteľnú súčasť stavby. Nenachádzali sa tu miestnosti, ktoré by postupne uľahčili prechod z teplého do studeného kúpeľa a opačne, *tepidaria*. Niektoré staršie *gymnasiá* sa začali prebudovávať na rímske kúpele už v 1. storočí po Kr. – napr. v Herakleii (Yegül 1992, 252). Zároveň sa budovali rozsiahle kúpeľné celky spojené s *palaestrou*,

OBR. 64. Centrálne kúpele na *agore* v Laodikei, datované do 2. storočia po Kr.
Foto: L. Nováková.

ktoré rímski cisári budovali v Ríme podľa jednotného systému od konca 1. storočia pred Kr. Charakteristickým znakom bolo pravidelné usporiadanie miestností, ktoré boli zdvojené po obidvoch stranách. Hlavnú os tvorili miestnosti: *frigidarium*, *tepidarium* a *caldarium*. *Caldarium*, ktoré sa nachádzalo v južnej časti, zvyčajne vystupovalo zo stavebného celku. Spolu s *frigidarium* bolo často preklenuté križovou alebo jednoduchou valenou klenbou, niekedy kupolou (Caracallove alebo Diocletianove kúpele v Ríme). Komunikačný systém bol dvojité kruhový. Prednú časť tvorila *palaestra*, obkolesená ďalšími miestnosťami na prezliekanie (*apodyteria*) a cvičenie. V niektorých prípadoch boli pre verejnosť vybudované parky, vodné kanály či terasy (Rasch 1996, 203-230).

OBR. 65. Rímske kúpele v Hierapolis v súčasnosti slúžia ako archeologické múzeum lokality. Foto: L. Nováková.

Tento typ kúpeľov zodpovedá tzv. menším cisárskym kúpeľom, ktorých typológiu vypracoval D. Krencker (Krencker 1929, 180, 181). Predstavu o tom, ako vyzerali, poskytujú napríklad kúpele v Kaune. Nenachádzali sa tu však rozsiahle cisárske haly ako v kúpeľoch v Ríme a počet bočných miestností bol omnoho menší. Pôdorysy jednotlivých miestností architekti prispôbili miestnym zvyklostiam a potrebe (Obr. 65). Základný rozdiel medzi kúpeľmi v Ázii a cisárskymi kúpeľmi v Ríme spočíval v tom, že *palaestra* a kúpele v Malej Ázii zvyčajne tvorili dva nezávislé celky. Spoločnými znakmi bola prítomnosť rozsiahlych hál slúžiacich ako *apodyteria* alebo *basilicae thermanum*. *Palaestra* v cisárskych kúpeľoch zostali pevnými súčasťami stavieb. Na východe sa kládol menší dôraz na spoločnú stredovú chodbu, resp. na rad miestností, orientovaných pozdĺž hlavnej osi kúpeľov. Táto stredová chodba síce zvýrazňovala symetrické usporiadanie stavebného celku, avšak užívateľom umožňovala výber miestností len čiastočne. Návštevníci cisárskych kúpeľov v Ríme tak nemohli vynechať studený kúpeľ vo *frigidariu*, ako to bežne robili návštevníci kúpeľov v maloázijskej oblasti (v Afrodiasias, Herakleii, Efeze). Pravidelné usporiadanie miestností v ázijských kúpeľoch nebolo natoľko dôsledné ako v cisárskych kúpeľoch v Ríme (Anadolu 2001, 25–27).

Okrem toho, rímske kúpele v Malej Ázii neboli vždy vybudované uprostred rozsiahleho priestoru s parkom, záhradami a otvorenými verejnými stavbami. Určitú výnimku v tomto smere predstavujú Hadriánove kúpele v Afrodiasias, ktoré sa nachádzajú

v priamom susedstve Tibériovho portika. Viaceré monumentálne kúpeľné stavby v Ázii (Hadriánove kúpele v Afrodísias, Hadriánovo gymnasium

v Laodikei) sú datované do obdobia vlády cisára Hadriána (117-138 po Kr.), kedy dochádzalo k výstavbe a nákladnej obnove viacerých miest v provinciách. Dedikačné a oslavné nápisy svedčia o tom, že ich účelom bolo propagovať cisársku vládu (Brodner 1992, 242-257). Od 3. storočia po Kr. sa nákladné a monumentálne verejné stavby postupne vytratili v prospech kúpeľov s menšími rozmermi a jednoduchšou konštrukciou. Neplatilo to však vždy. Výnimku v tomto smere predstavujú napríklad rozsiahle kúpele v Anemúriu v juhovýchodnej časti Malej Ázie (Obr. 66).

Malá Ázia bola miestom, kde dochádzalo k prelínaniu a vzájomnému ovplyvňovaniu jednotlivých architektonických typov, stavebnej techniky a kúpeľných zvyklostí. V Kárii sa stretávame s podobnými typmi rímskych kúpeľov ako v okolitých oblastiach. Ióniu, ktorá na juhu susedila s Káriou, charakterizovali predovšetkým rozsiahle kúpeľné stavby. Boli symetricky zdvojené po oboch stranách a ich súčasťou bola *palaestra* lemovaná bočnými miestnosťami, napr. vstupné haly, *apodyteria* alebo miestnosti pre obsluhu kúpeľov (Martini 1973, 647). Architekti často využívali rozľahlé haly v tvare písmena U - *ambulacra*, ktoré obkolesovali stavbu z troch strán (Východné kúpele a Divadelné kúpele v Efeze). Podobné *ambulacra*, ktoré sa vyskytujú v oblasti Kária (v Laodikeii a Nyse), nachádzame napríklad aj vo Faustíninich kúpeľoch v Miléte (Yegül 1992, 270-282). Súčasťou stavebného komplexu boli aj cisárske haly (Vediové kúpele v Efeze) a miestnosti s kruhovým pôdorysom, ktoré boli zastrešené kupolou (*laconicum*). Niektoré väčšie kúpeľné celky však mali nepravidelné usporiadanie miestností (Faustínine kúpele v Miléte). V okolitých oblastiach sa tento spôsob zaužíval predovšetkým pri menších kúpeľoch (*tamže*, 291). Nepravidelné usporiadanie miestností sa pri väčších stavbách vyskytovalo skôr ojedinele (Divadelné kúpele v Afrodísias).

Pre Lýkiu, ktorá susedila s Káriou na severozápade, boli charakteristické početné stavby s jednoduchým radovým usporiadaním. V tomto prípade zvyčajne nedochádzalo k symetrickému zdvojeniu miestností, ktoré bolo typické pre ostatné oblasti Malej Ázie. Najčastejšie to boli kúpele menších rozmerov, ktorých hlavnú časť tvorili najviac štyri miestnosti (z nich boli vykurované dve až tri). Obehový systém bol zvyčajne jednoduchý spätný, v niektorých prípadoch sa vyskytoval aj kruhový (Farrington 1995, 15-16). *Palaestra* bola súčasťou týchto kúpeľov len zriedkavo. Jednoduché apsidové zakončenie, ktoré vystupovalo zo stavebného celku, sa používalo predovšetkým pri caldariach (Martini 1973, 639-640). Podobné stavebné usporiadanie je známe z kúpeľov v Tralleis, Mynde a Labraunde. Niektoré miestnosti mali dvojaký účel- ako *frigidarium* a *apodyterium*. Vstupná časť bola zvyčajne od ostatných častí kúpeľov oddelená (Farrington 1987, 53-55). Väčšina z rímskych

OBR. 66. Poschodová stavba veľkých kúpeľov v Anemúriu. Na prízemí sa nachádzali obchody a obytné stavby. Foto: E. Hrnčiarik.

kúpeľov v Lýkii bola vybudovaná v 1. až 2. storočí po Kr.. Niekoľko stavieb bolo datovaných do obdobia vlády cisára Hadriána, tak ako aj v iných maloázijských oblastiach (Nováková 2007, 69-78).

OBR. 67. *Tabula lusoria* –spoločenská hra z Caracallových kúpeľov v Ríme. Podobné plány sa zachovali na verejných budovách v rôznych častiach Rímskej ríše. Foto: L. Nováková.

Miestne zvyky pri kúpeľných procedúrach

Obľuba kúpeľov prenikla do všetkých vrstiev rímskej spoločnosti. Táto popularita bola podmienená viacerými faktormi. Predovšetkým to bola spojitost s každodennými hygienickými návykmi a možnosť príjemne stráviť popoludnie po práci. Aktivita v kúpeľoch napomáhali udržiavať sociálne kontakty. Kúpeľné procedúry a cvičenia sa nezriedka vykonávali pod lekárskej dozom. Nie je vylúčená ani prítomnosť operačných miestností a ambulancií. Nálezy lekárskej nástrojov v kúpeľoch sa zachovali predovšetkým v oblasti zrodu modernej medicíny, Iónie (Künzl 1986, 492-501). Kúpele ponúkali návštevníkom – podľa gréckeho vzoru- rôzne športové aktivity (loptové hry, atletika). Neoddeliteľnú súčasť tvorili (podobne ako pri *gymnasiách*) priestory pre vyučovanie, kultúrne podujatia (prednášky či koncerty) alebo parky. Návštevníci trávili čas hraním rôznych spoločenských hier (Obr. 67), ktoré boli nesmierne obľúbené v rôznych častiach ríše (Hrnčiarik 2017, 71-74). Nezriedka sa v priestore verejných stavieb zachovali vytesané plány stolových hier (*tabula lusoria*). Antickí autori uvádzajú, že kúpeľné procedúry boli spojené aj so stolovaním. V ich blízkosti sa nachádzali stravovacie zariadenia či stánky s občerstvením. Rimania zvykli navštevovať kúpele po hlavnom jedle (Suet. Ner.(b), 27).

Kúpeľ predstavoval luxus, ktorý si mohol dovoliť takmer každý. Návštevníci platili len mierny vstupný poplatok a vstup do niektorých cisárskych kúpeľov bol dokonca zadarmo. Tento pocit umocňovala bohatá dekorácia v podobe mramorových obkladov, farebných mozaík či pôvabných sôch. Rímski cisári výstavbou verejných kúpeľov podporovali vlastnú propagandu, a v provinciách romanizáciu oblasti. Kúpele boli pre verejnosť otvorené počas denných hodín. Vitruvius uvádza, že „čas kúpania je určený predovšetkým od poludnia až do večera.“ (Vitr. De arch.(b), V, 10.1). Otvorenie kúpeľov sa návštevníkom ohlasovalo zvukom zvončeka – *tintinabulum* (Mart. Ep.(c), IVX, 163). Od konca 1. storočia po Kr. boli kúpele v Itálii prístupné aj počas nočných hodín (Mart. Ep.(c), III, 36.5; Juv. Sat.(b), VI, 419). Zvyčajne platila zásada, podľa ktorej sa muži a ženy kúpali oddelene. Počas cisárskej doby sa však vyskytovali výnimky (Yegül 1992, 32, 33). Zakázalo to až nariadenie cisára Hadriána (CIL V, 579). Vo väčších kúpeľoch so symetricky zdvojenými miestnosťami (zvyčajne vstupy, *apodyteria*, *tepidaria*, zriedkavejšie *frigidaria*) bolo možné zaviesť spoločné otváracie hodiny pre obidve pohlavia (Durm 1905, 700). Z ekonomických dôvodov neboli vždy otvorené reprezentatívne

časti kúpeľov, ktoré tvorili hlavnú os a bývali zvyčajne spoločné (*caldarium* a *frigidarium*). Menšie kúpele s jednoduchým radovým usporiadaním miestností (kúpele v Laodikeii a Labraunde) mali zaužívané rôzne otváracie hodiny pre mužov a ženy.

Kúpeľné procedúry pozostávali z dvoch hlavných krokov: odstránenie potu, nečistôt a oleja pomocou *strigilu* a osvieženie sa v studenom kúpeli, prípadne ponorenie sa do bazéna (**Obr. 68**). Návštevník sa spotil pri telesných cvičeniach alebo pobytom v horúcom kúpeli (*caldarium*, *laconicum*). Očista sa vykonávala vo vykurovaných miestnostiach, najmä *tepidariach*. Pomáhala pri tom voda vo vodných nádržiach (*labrum*), ktoré sa nachádzali v polkruhových výklenkoch stien. Na ochladenie organizmu slúžil studený kúpeľ, ktorý bol prítomný od samotného počiatku rímskych kúpeľov. Plavecké bazény, ktoré sa vyvinuli z menších bazénov, určených len na ponorenie (v Tibériovom portiku v Afrodísias alebo v kúpeľoch v Kaune), sa vyskytovali od 1. storočia po Kr. Kúpeľné procedúry dopĺňali masáže a depilácia, ktoré poskytovali takmer každé kúpele (Nováková 2013, 66-73). Viaceré kúpele z juhozápadnej Anatólie (v Tlos alebo Perge) patria k najlepšie zachovaným príkladom rímskych kúpeľov v Ázii. Regionálne zvyky pri kúpeľných procedúrach je možné pozorovať na základe rôznych charakteristík. Predovšetkým je to viacúčelové využitie miestností, ktoré sa najlepšie uplatnilo pri rozsiahlych vstupných halách – *ambulacra*. Tieto vo väčšine prípadov plnili rôzne funkcie: ako šatňa (*apodyterium*), miesto na prechádzanie, masáže alebo konanie športových podujatí, predaj občerstvenia a pod. Rozsiahle *ambulacrum*, ktoré je typické predovšetkým pre Ióniu, sa vyskytuje v kúpeľoch v Nyse a v Hadriánovom gymnasiu v Laodikei (Nováková 2007, 69-78).

OBR. 68. Nádobky na kozmetické látky a vonné oleje z doby rímskej. Archeologické múzeum v Mardine. Foto: L. Nováková.

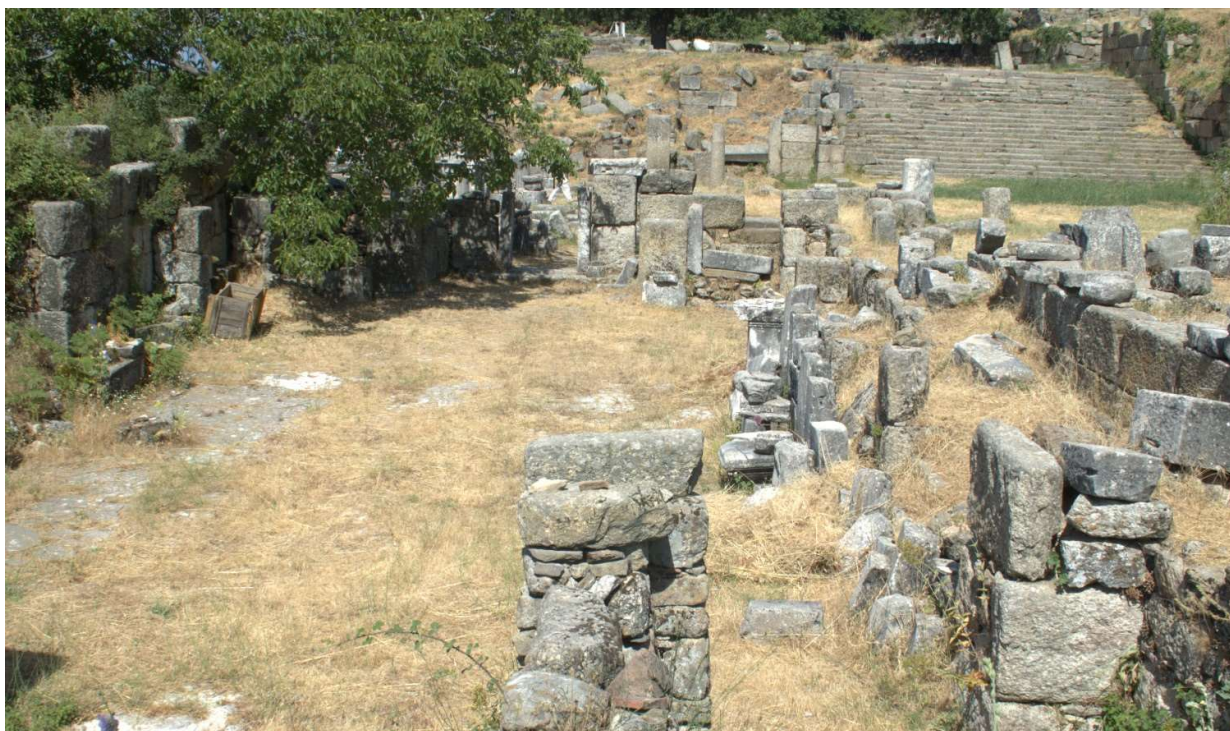
OBR. 69. *Frigidarium* vo Faustiniých kúpeľoch v Miléte.
Foto: I. Kuzma.

V niektorých prípadoch nedošlo k vybudovaniu *frigidaria*, ktorého hlavnú časť mal tvoriť bazén s nevyhrievanou vodou (*piscina*). Nádržky s vodou, ktoré poskytovali návštevníkom osvieženie, sa nachádzali vo výklenkoch bočných stien (Hadriánove gymnasium v Laodikei, kúpele v Nyse, kúpele v Kaune). Umiestnenie *frigidaria* naznačuje, že sa doň vstupovalo predovšetkým po absolvovaní teplého a horúceho kúpeľa (Obr. 69). V niektorých kúpeľoch táto miestnosť chýbala (kúpele v Herakleii, Divadelné kúpele v Afrodisias). Pri absolvovaní jednotlivých procedúr bolo možné *frigidarium* vynechať (Východné kúpele v Labraunde, Hadriánovo gymnasium v Laodikei). *Frigidarium* v Hadriánových kúpeľoch v Afrodisias nebolo symetricky zdvojené a nachádzalo sa mimo hlavnej osi stavby. Snaha vyhnúť sa studenému kúpeľu bola bežná aj v okolitých oblastiach juhozápadnej Malej Ázie (Farrington 1995, 27). *Laconicum*, ktoré sa nachádzalo v blízkosti vykurovaných miestností, bolo pôvodne súčasťou gréckeho *gymnaseia* (Delorme 1960, 14). Jeho pôvod dokladá aj samotný latinský názov, ktorý odkazuje na spartský pôvod. Návštevník tam mohol absolvovať potný kúpeľ, ktorého účinok sa dosahoval prehriatím organizmu suchým teplom a parou. V tejto miestnosti bolo potrebné udržiavať vysokú teplotu. Miestnosť pre iný druh parného kúpeľa (*sudatio*) sa od lakónika odlišovala bazénom a pravouhlým pôdorysom. Obidva pojmy sa však používali na označenie miestnosti pre parný kúpeľ.

Laconicum sa vo verejných kúpeľoch v západnej časti polostrova objavuje častejšie (kúpele v Herakleii a Kaune). Napriek tomu boli podobné miestnosti s kruhovým pôdorysom v oblasti Malej Ázie pomerne zriedkavé (Nováková 2007, 69-78). *Caldarium*, ktoré slúžilo ako miestnosť pre horúci kúpeľ, predstavovalo jednu z najdôležitejších častí kúpeľov. Nachádzali sa tu početné bazény alebo vane (*labra*) s ohrievanou vodou. Na základe meraní v tureckom kúpeli (tur. *hamam*), ktorého pôvod sa odvodzuje od rímskych kúpeľov, môžeme predpokladať, že voda v *caldariu* mala teplotu viac ako 40°C (Brodner 1992, 109). Zasklené okná, vybudované na južnej strane, privádzali do miestnosti slnečné lúče a zvyčajne poskytovali návštevníkom pôsobivý výhľad. V prípade, že *caldarium* slúžilo aj na slnečný kúpeľ, označovalo sa ako *heliocaminus* (gr. *ηλιοκαμινος*), čiže izba na výslní (Farrington 1995, 10). Okná tejto miestnosti, ktorá sa vyskytovala rovnako v kúpeľoch ako aj v obytných domoch, neboli zasklené. Návštevníci mohli využiť slnečný kúpeľ aj na strechách kúpeľov, avšak v oblasti Kária zatiaľ priamy doklad *solaria* nie je doložený (Yegül 1992, 382). Predpokladá sa, že teplému a horúcemu kúpeľu sa venovala zvýšená pozornosť. Často sa vyskytovalo *caldarium* umiestnené v strednej časti kúpeľov. Mohlo sa doň vstúpiť už na začiatku kúpeľných procedúr. V blízkosti

sa zvyčajne nachádzali *tepidaria*, ktoré zmiernovali tepelný prechod medzi jednotlivými kúpeľmi. V prípade neprítomnosti *frigidaria*, mohli čiastočne nahrádzať aj ochladzujúci kúpeľ. Na základe meraní v *hamame* sa teplota v tejto miestnosti odhaduje približne na 23-25°C (Brodner 1992, 108, 109). O obľube vyššej teploty pri kúpaní svedčí aj prítomnosť *laconica*.

Palaestra, ktorá sa pôvodne objavila v gréckych *gymnaseiách*, poskytovala návštevníkom predovšetkým priestor pre telesné cvičenia. Kúpeľ slúžil po týchto cvičeniach ako pasívna forma oddychu. Obľúbenou formou športu bolo tiež plávanie: *natatio* v Kaune malo hĺbku cca 1,2 m a bazény v kúpeľoch (*piscina*) boli tiež dostatočne veľké na plávanie (Yegül 1992, 37). Typológia rímskych kúpeľov, založená predovšetkým na porovnaní pôdorysov, ktorú vypracoval D. Krencker, umožňuje datovanie stavieb len rámcovo (**Obr. 70**). Jednotlivé stavebné typy sa totiž vyskytovali počas celej cisárskej doby v rôznych obmenách (Anabolu 2001, 9-18). Časové zaradenie na základe geografického rozšírenia je možné uplatniť len do istej miery. Presné datovanie umožňujú v niektorých prípadoch literárne či epigrafické zdroje, štýlová analýza výzdoby alebo stavebná technika. Rímske kúpeľné zvyky sa v provincii Ázia objavili najneskôr od polovice 1. storočia po Kr. Výstavba kúpeľov bola pravdepodobne súčasťou procesu romanizácie celej oblasti, ktorá sa začala za vlády cisára Klaudia (41–54 po Kr.) a jeho nasledovníkov (Farrington 1995, 136). Z 2. až 3. storočia po Kr. pochádzajú kúpele v lokalitách Herakleia, Laodikeia (Severné kúpele) a Kaunos (Özgün/Işık 2001, 76-82). Do tohto obdobia sa datuje prevažná časť rímskych kúpeľov, ktoré sa nachádzajú v juhozápadnej časti Malej Ázie. Od 4. storočia po Kr. dochádzalo pod rastúcim vplyvom kresťanstva k úprave a následnému prebudovaniu rímskych kúpeľov (Peschlow-Bindokat 1998, 7). Slúžili hlavne ako *baptisterium*, čiže budova určená na krst veriacich. Tomuto účelu vyhovovali bazény, ktoré boli pôvodne súčasťou rímskych kúpeľov (Brodner 1992, 266, 267). Po zjednodušení krstových obradov bola v nasledujúcich storočiach väčšina kúpeľov prebudovaná na kostoly. Svojím pôdorysom (napr. v Kaune, Labraunde, Laodikeii) totiž týmto stavbám plne vyhovovali (Ruggieri 2005, 16-18). Napriek tomu bol v nasledujúcich storočiach obraz kúpeľov vykreslený skôr negatívne. Starostlivosť o telo, nahota či (v niektorých prípadoch) spoločný kúpeľ mužov a žien totiž v zásade odporovali kresťanskej morálke.

OBR. 70. Západná časť Východných kúpeľov v Labraunde bola začiatkom 5. storočia po Kr. prebudovaná na byzantský chrám. Foto: I. Kuzma.

Literatúra

Prímárne zdroje

Acta S. Iustinae - Anonym: *Martyrium SS. Iustini et sociorum VI (Aktá Iustina)*.

Preklad H. Panczová, Trnava, 2009.

Amm. Marc. - Ammianus Marcellinus: *Res Gestae*.

Preklad J. C. Rolfe, Cambridge: Harvard University Press, 1935.

Auson. Mos. - Ausonius: *Mosella*.

Preklad H. G. Evelyn White, London: William Heinemann, 1919.

Cass. Dio - Cassius Dio: *Historia Romana*.

Preklad E. Cary, Cambridge: Harvard University Press, 1914-1927.

Catull. - Catullus: *Carmina*.

Preklad L. C. Smithers, London: Smithers, 1894, [online], Dostupné na internete [16. 04. 2019]:

<<http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus%3Atext%3A1999.02.0006%3Apoem%3D33>>.

Celsus Med. - Celsus: *De Medicina*.

Preklad W. G. Spencer, Loeb Classical Library, 1938, [online], Dostupné na internete: [16. 04. 2019]:

<<http://penelope.uchicago.edu/Thayer/E/Roman/Texts/Celsus/home.html>>.

Cic. Att. - Cicero: *Epistulae ad Atticum*.

[online], Dostupné na internete [15. 04. 2019]: <[http://perseus.uchicago.edu/perseus-](http://perseus.uchicago.edu/perseus-cgi/citequery3.pl?dbname=PerseusLatinTexts&query=Cic.%20Att.&getid=0)

[cgi/citequery3.pl?dbname=PerseusLatinTexts&query=Cic.%20Att.&getid=0](http://perseus.uchicago.edu/perseus-cgi/citequery3.pl?dbname=PerseusLatinTexts&query=Cic.%20Att.&getid=0)>.

Cic. Cael. - Cicero: *Pro Caelio*.

Preklad J. E. G. Zetzel, Indianapolis: Hackett Publishing Company, Inc, 2009.

Cic. Fam. - Cicero: *Epistulae ad Familiares*.

[online], Dostupné na internete [15. 04. 2019]: <[http://artflsrv02.uchicago.edu/cgi-](http://artflsrv02.uchicago.edu/cgi-bin/perseus/citequery3.pl?dbname=LatinSept18&query=Cic.%20Fam.&getid=1)

[bin/perseus/citequery3.pl?dbname=LatinSept18&query=Cic.%20Fam.&getid=1](http://artflsrv02.uchicago.edu/cgi-bin/perseus/citequery3.pl?dbname=LatinSept18&query=Cic.%20Fam.&getid=1)>.

Cic. Off. - Cicero: *De Officiis*.

Preklad W. Miller, London: William Heinemann, 1913.

Cic. Orat. - Cicero: *De Oratore*.

Preklad O. N. P. Moore, London: Methuen and Co, 1892.

Cic. QFr. - Cicero: *Epistulae ad Quintum Fratrem*.

[online], Dostupné na internete [15. 04. 2019]: <[http://artflsrv02.uchicago.edu/cgi-](http://artflsrv02.uchicago.edu/cgi-bin/perseus/citequery3.pl?dbname=LatinSept18&query=Cic.%20Fam.&getid=1)

[bin/perseus/citequery3.pl?dbname=LatinSept18&query=Cic.%20Fam.&getid=1](http://artflsrv02.uchicago.edu/cgi-bin/perseus/citequery3.pl?dbname=LatinSept18&query=Cic.%20Fam.&getid=1)>.

Columella Rust. - Columella: *De Re Rustica*.

[online], Dostupné na internete [15. 04. 2019]: <<http://penelope.uchicago.edu/Thayer/E/Roman/Texts/Columella/home.html>>.

De Meth. Med. - Galénos: *De Methodo Medendi*.

Preklad I. Johnson, Cambridge: Harvard University Press, 2011, [online], Dostupné na internete [17. 04. 2019]:

<<https://www.loebclassics.com/view/LCL516/2011/volume.xml>>.

- Gell. NA* - Aulus Gellius: *Noctes Atticae*.
Preklad W. Beloe, London: St. Paul Church-Yard, 1745.
- Hieron.(a)* - S. E. Hieronymus: *Chronicon*.
Preklad R. Pearse et al., Ipswich, 2005.
- Hieron.(b)* - S. E. Hieronymus: *Temporum liber*.
Preklad R. Pearse, Ipswich, 2005.
- Hor. Epist.* - Horatius: *Epistulae*.
Preklad E. C. Wickham, Oxford: Clarendon Press, 1903.
- Hor. Sat.* - Horatius: *Satirae*.
Preklad A. M. Juster, Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 2012.
- Juv. Sat.(a)* - Juvenalis: *Saturae*.
Preklad A. S. Kline, 2011, [online], Dostupné na internete [17. 04. 2019]:
<https://web.ics.purdue.edu/~rauhn/Hist_416/hist420/JuvenalSatirespdf.pdf>.
- Juv. Sat.(b)* - Juvenalis: *Saturae*.
P. Labriolle (ed.), Paris: Belles Lettres, 1950.
- Mart. Ep.(a)* - M. V. Martialis: *Epigrammata*.
Preklad Walter C. A. Ker. London: William Heinemann, 1919.
- Mart. Ep.(b)* - M. V. Martialis: *Epigrammata*.
Leipzig, (1925) 1976.
- Mart. Ep.(c)* - M. V. Martialis: *Epigrammaton libri*.
J Borovskij (ed.), Lipsiae: in aedibus B. G. Teubneri, 1925.
- NRUR* - *Notitia Regionum Urbis Romae*.
[online], Dostupné na internete [16. 04. 2019]:
<http://penelope.uchicago.edu/Thayer/L/Gazetteer/Places/Europe/Italy/Lazio/Roma/Rome/_Texts/Regionaries/text*.html>.
- Ov. Ars Am.* - Ovidius: *Ars Amatoria*.
Preklad A. S. Kline, 2011, [online], Dostupné na internete [16. 04. 2019]: <<http://www.johnwebster.galeon.com/Ovid%20-%20Art%20Of%20Love%20pdf.pdf>>.
- Plaut. Asin.* - Plautus: *Asinaria*.
[online], Dostupné na internete [15. 04. 2019]: <<http://artflsrv02.uchicago.edu/cgi-bin/perseus/citequery3.pl?dbname=LatinSept18&query=Pl.%20As.&getid=1>>.
- Plaut. Persa* - Plautus: *Persa*.
[online], Dostupné na internete [15. 04. 2019]: <<http://artflsrv02.uchicago.edu/cgi-bin/perseus/citequery3.pl?dbname=LatinSept18&query=Pl.%20Pre.&getid=1>>.
- Plaut. Poen.* - Plautus: *Poenulus*.
[online], Dostupné na internete [15. 04. 2019]: <<http://artflsrv02.uchicago.edu/cgi-bin/perseus/citequery3.pl?dbname=LatinSept18&query=Pl.%20Poen.&getid=1>>.
- Plaut. Rud.* - Plautus: *Rudens*.

- [online], Dostupné na internete [15. 04. 2019]: <<http://artflsrv02.uchicago.edu/cgi-bin/perseus/citequery3.pl?dbname=LatinSept18&query=Pl.%20Rud.&getid=1>>.
- Plaut. Trin.* - Plautus: *Trinummus*.
[online], Dostupné na internete [15. 04. 2019]: <<http://artflsrv02.uchicago.edu/cgi-bin/perseus/citequery3.pl?dbname=LatinSept18&query=Pl.%20Trin.&getid=1>>.
- Plaut. Truc.* - Plautus: *Truculentus*.
[online], Dostupné na internete [15. 04. 2019]: <<http://artflsrv02.uchicago.edu/cgi-bin/perseus/citequery3.pl?dbname=LatinSept18&query=Pl.%20Truc.&getid=1>>.
- Plin. Ep.(a)* - Plinius Mladší: *Epistulae*.
Preklad J. B. Firth, 1900, [online], Dostupné na internete [16. 04. 2019]: <<http://www.attalus.org/info/pliny.html>>.
- Plin. Ep.(b)* - Plinius Mladší: *Epistularum libri decem*.
R. C. Kukulka (ed.), Lipsiae: in aedibus B. G. Teubneri, 1908.
- Plin. HN* - Plinius Starší: *Historia Naturalis*.
[online], Dostupné na internete [17. 04. 2019]: <<http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus:text:1999.02.0138>>.
- SHA Alex. Sev.(a)* - *Scriptores Historiae Augustae: Alexander Severus*.
[online], Dostupné na internete: [16. 04. 2019]: <<http://216.129.112.202/loc/2331/18/0#0>>.
- SHA Alex. Sev.(b)* - *Scriptores Historiae Augustae: Alexander Severus*.
Preklad D. Magie, Cambridge, 1921.
- SHA Comm.* - *Scriptores Historiae Augustae: Commodus*.
[online], Dostupné na internete [16. 04. 2019]: <<http://216.129.112.202/loc/2331/7/0#0>>.
- SHA Gall. Duo* - *Scriptores Historiae Augustae: Gallieni Duo*.
[online], Dostupné na internete [16. 04. 2019]: <<http://216.129.112.202/loc/2331/23/0#0>>.
- SHA Gord.* - *Scriptores Historiae Augustae: Gordianus*.
[online], Dostupné na internete [16. 04. 2019]: <<http://216.129.112.202/loc/2331/20/0#0>>.
- SHA Hadr.* - *Scriptores Historiae Augustae: Hadrian*.
[online], Dostupné na internete [16. 04. 2019]: <<http://216.129.112.202/loc/2331/1/0#0>>.
- SHA M. Ant.* - *Scriptores Historiae Augustae: Marcus Aurelius Antoninus*.
[online], Dostupné na internete [16. 04. 2019]: <<http://216.129.112.202/loc/2331/4/0#0>>.
- SHA Prob.* - *Scriptores Historiae Augustae: Probus*.
Preklad D. Magie, Cambridge 1932. Dostupné na internete [28. 10. 2019]:
<http://penelope.uchicago.edu/Thayer/E/Roman/Texts/Historia_Augusta/Probus*.html>.
- SHA Tac.* - *Scriptores Historiae Augustae: Tacitus*.
[online], Dostupné na internete [16. 04. 2019]: <<http://216.129.112.202/loc/2331/27/0#0>>.
- SHA Tyr. trig.* - *Scriptores Historiae Augustae: Tyranni Triginta*.
[online], Preklad D. Magie, Cambridge 1932. Dostupné na internete [28. 10. 2019]:
<http://penelope.uchicago.edu/Thayer/L/Roman/Texts/Historia_Augusta/Tyranni_XXX*.html>.
- SHA Vita Ant. Cara* - *Scriptores Historiae Augustae: Vita Ant. Cara*.

- Preložil D. Magie, New York, 1965, [online], Dostupné na internete [16. 06. 2019]:
 <http://penelope.uchicago.edu/Thayer/E/Roman/Texts/Historia_Augusta/Caracalla*.html>.
- Sen. Ep.* - Seneca: *Epistulae morales*.
 Preklad B. Inwood, Oxford: University Press, 2007.
- Stat. Silv.* - Statius: *Silvae*.
 Preklad J. H. Mozley, London: Harvard University Press, 2015.
- Suet. Aug.* - Suetonius: *De vitae Caesarum – Divus Augustus*.
 Preklad J. C. Rolfe, Loeb Classical Library, 1914, [online], Dostupné na internete [16. 04. 2019]:
 <http://penelope.uchicago.edu/Thayer/E/Roman/Texts/Suetonius/12Caesars/Augustus*.html>.
- Suet. Calig.* - Suetonius: *De vitae Caesarum – Gaius Caligula*.
 Preklad J. C. Rolfe, Loeb Classical Library, 1914, [online], Dostupné na internete [16. 04. 2019]:
 <http://penelope.uchicago.edu/Thayer/E/Roman/Texts/Suetonius/12Caesars/Caligula*.html<.
- Suet. Ner.(a)* - Suetonius: *De vitae Caesarum – Nero*.
 Preklad J. C. Rolfe, Loeb Classical Library, 1914, [online], Dostupné na internete [16. 04. 2019]:
 <http://penelope.uchicago.edu/Thayer/E/Roman/Texts/Suetonius/12Caesars/Nero*.html>.
- Suet. Ner.(b)* - Suetonius: *De vitae Caesarum – Nero*.
 M. Ihm (ed.), Lipsiae: in aedibus B. G. Teubneri, 1908.
- Val. Max.* - Valerius Maximus: *Factorum ac dictorum memorabilium libri IX*.
 [online], Dostupné na internete [16. 04. 2019]: <http://penelope.uchicago.edu/Thayer/L/Roman/Texts/Valerius_Maximus/9*.html>.
- 2Tim* - Druhý list Timotejovi.
 Biblia - Nový zákon, 1986, 579-584.
- Varro Ling.(a)* - Varro: *De Lingua Latina*.
 Preklad R. G. Kent. Cambridge: Harvard University Press, 1938.
- Varro Ling.(b)* - Varro: *De Lingua latina libri, quae supersunt*.
 G. Goetz/F. Schoell (eds.), Lipsiae: in aedibus B. G. Teubneri, 1910.
- Vitr. De arch.(a)* - Vitruvius: *De Architectura*.
 Preklad M. H. Morgan, Cambridge: Harvard University Press, 1914.
- Vitr. De arch.(b)* - Vitruvius: *De architectura libri decem*.
 M. F. Krohn (ed.), Lipsiae: in aedibus B. G. Teubneri, 1912.
- Vitr. De arch.(c)* - Vitruvius: *De architecture libri decem*.
 Preklad A. Otoupalík, Arista, 2009.
- Vict. Caes.* - S. A. Victor: *Liber de caesaribus*.
 [online], Dostupné na internete [12. 03. 2019]: <<http://www.thelatinlibrary.com/victor.caes.html>>.

Sekundárna literatúra

- Adam 1994
 Amelung/Holtzinger 1906
 Anadolu 2001
 Aylward 2011
 Aytaç 1997
 Benario 1958
 Bennet 1997
 Bertoldi 2008
 Bidwell 2013
 Bloch 1944
 Bottini 2011
 Bradley 2010
 Brandenburg 2005
 Brodner 1992
 Bruno 2012
 Burkhardt 2016
 Cadario/Giustozzi 2005
 Carboni 2011
 Carettoni/Colini/Cozza/Gatti 1960
 Cassanelli/Massimiliano 2002
 CIL V
 CIL VI
 CIL VI,1
 CIL XIV
 Claridge 1998
 Coarelli 1974
 Coarelli 1984
- J. P. Adam: *Roman Building Materials and Techniques*. London/New York, 1994.
 W. Amelung/H. Holtzinger: *The museums and ruins of Rome*. London: Duckworth, 1906.
 M. U. Anadolu: *Istanbul ve Anadolu'da Roma İmparatorluk Dönemi Mimarlık Yapıları*. İstanbul, 2001.
 W. Aylward: Book Review: Bathing in the Roman World By Fikret Yegül. In: *AJA*, Vol. 115, No. 2, 2011, 1-2.
<https://doi.org/10.3764/ajaonline1152.Aylward>
 K. Aytaç: Gymnasium in Asia Minor. In: *TürkArkDerg* XXXI, 1997, 243-52.
 H. W. Benario: Rome of the Severi. *Latomus* 17-4, 1958, 712-722.
 J. Bennet: *Trajan: Optimus Princeps*. London, 1997.
 T. Bertoldi: Terme di Traiano: materiali dal saggio III. In: *MÉFRA*, 120:2, 2008, 447-467.
<https://doi.org/10.3406/mefr.2008.10479>
 P. Bidwell: *Roman Forts in Britain*. Batsford: The History Press, 2013.
 H. Bloch: Aqua Traiana. In: *AJA*, 48, 4, 1944, 337-341.
<https://doi.org/10.2307/499899>
 C. Bottini: *Le Terme di Diocleziano e le Basilica di Santa Maria Degli Angeli*. Roma, 2011.
 S. Bradley (ed.): *Pevsner's Architectural Glossary*. New Haven, 2010.
 H. Brandenburg: *Ancient Churches of Rome - From the Fourth to the Seventh Century*. Turnhout, 2005.
 E. Brodner: *Römische Thermen und das antike Badewesen*. Darmstadt, 1992.
 D. Bruno: Regione XIII - Aventinus. In: *Atlante di Roma Antica - Biografia e Ritratti della città - 1. Testi e Immagini*. 2012, 388-420.
 B. Burkhardt: Reflecting on the Typological Analysis of Roman Provincial Baths and Bathhouses. *Zir. Stud. Arch.* 30, Cluj-Napoca, 2016, 149-158.
 M. Cadario/N. Giustozzi: *Museo Nazionale Romano*. English Edition, Milan, 2005.
 F. Carboni: La Sepoltura nell'area delle Terme di Traiano. In: *Bull. Com. Arch.*, 112, 2011, 327-382.
 G. Carettoni/A. M. Colini/L. Cozza/G. Gatti: *La pianta marmorea di Roma antica*. Roma, 1960.
 R. Cassanelli/D. Massimiliano: *Ruins of Ancient Rome: The Drawings of French Architects Who Won the Prix De Rome 1796-1924*. Los Angeles, 2002.
 T. Mommsen (ed.): *Corpus Inscriptionum Latinarum*. V, Inscriptiones Galliae Cisalpiniae Latinae. Berlin. 1872.
 W. Henzen/G. B. de Rossi/E. Bormann/Ch. Hülsen: *Corpus Inscriptionum Latinarum*. VI, Berolini, 1876-1885.
 W. Henzen/G. B. de Rossi/E. Bormann/Ch. Hülsen: *Corpus Inscriptionum Latinarum*. VI, pars I: Inscriptiones sacrae; Berolini, 1876.
 H. Dessau: *Corpus Inscriptionum Latinarum*. XIV, Inscriptiones Latii veteris Latinae. Berolini, 1887.
 A. Claridge: *Rome*. New York, 1998.
 F. Coarelli: *Guida Archeologica di Roma*. Verona/Berkeley, 1974.
 F. Coarelli: *Roma Sepolta*. Roma, 1984.

- Coarelli 2002 F. Coarelli: *Rom - Ein archäologischer Führer*. Mainz am Rhein, 2002.
- Coarelli 2007 F. Coarelli: *Rome and environs: An Archeological guide*. Berkeley, 2007.
<https://doi.org/10.1525/california/9780520079601.001.0001>
- Coarelli 2008 F. Coarelli: *Rome and Environs. An Archaeological Guide*. London, 2008.
<https://doi.org/10.1525/california/9780520079601.001.0001>
- Davis 2015 D. D. Davis: *A Gramscian Analysis of Roman Bathing in the Provinces*. Nepublikovaný rukopis dizertačnej práce, University of South Florida, 2015.
- Degbomont 1984 J.-M. Degbomont: *Le chauffage par hypocauste dans l'habitat privé. De la place St-Lambert a Liege a l'Aula Palatina de Treves*. Liège, 1984.
- Deichmann 1975 F. W. Deichmann: *Die Spolien in der spätantiken Architektur*. München, 1975.
- DeLaine 1988 J. DeLaine. Recent research on Roman baths. In: *JRA* 1, 1988, 13-19.
<https://doi.org/10.1017/S104775940000996X>
- DeLaine 1989 J. DeLaine: Some observations on the transition from Greek to Roman Baths in Hellenistic Italy. In: *MeditArch*, vol. 2, 111-125.
- DeLaine 2018 J. DeLaine: The imperial Thermae. In: *A Companion to the City of Rome*. Blackwell Companions to the Ancient World. New York, 325-342. <https://doi.org/10.1002/9781118300664.ch15>
- Delorme 1960 J. Delorme: *Gymnasion. Etude sur les monuments consacres a l'education en Grece*. Paris, 1960.
- Depardo-Minsky 2014 D. Depardo-Minsky: *Renovatio Romae: Rhetoric of the Renewal at the Baths of Diocletian from the Tetrarchs to Michelangelo*. Columbia, 2014.
- Dessau 1916 H. Dessau: *Inscriptiones latinae selectae*. Tomus I. Paris, 1916.
- Dinç 2003 R. Dinç: *Tralleis Guide*. İstanbul, 2003.
- Dodt 2003 M. Dodt: *Die Thermen von Zülpich und die römischen Badeanlagen der Provinz Germania inferior*. Nepublikovaný rukopis dizertačnej práce, Bonn, 2003.
- Dodt 2006 M. Dodt: Bäder römischer Villen in Niedergermanien: im Lichte neuer Ausgrabungen im rheinischen Braunkohlerevier. In: *BJ*, Band 206, 2006, 63-85.
- Domingo 2015 J. Á. Domingo: Las termas de L. Licinius Sura (Balneum Surae) en el Aventino de Roma - hipótesis de localización y problemas para su reconstrucción. In: *Pyrenae* 46-2, 49-75.
- Durm 1905 J. Durm: *Handbuch der Architektur. Baustile - historische und technische Entwicklung*. Stuttgart, 1905.
- Ehrle 1908 F. Ehrle: *Roma prima di Sisto V - la pianta di Roma du Pérac-Lafréry del 1577*. Roma, 1908.
- Elschek 2015 K. Elschek: *Keramik von „Römisch-germanischen“ Niederlassungen in Bratislava-Dúbravka und Stupava-Mást (Westslowakei)*. In: *Zbor. SNM - Archeológia* 25, 109, 2015, 315-338.
- Erim 1974 T. K. Erim: Aphrodisias in Caria. The 1972 Campaign of excavations. *TürkArkDerg* XXI-I, 1974, 37-57.
- Eschebach 1979 H. Eschebach: *Die Stabianer Thermen in Pompeji*. Berlin: de Gruyter, 1979.
- Fagan 1993a G. G. Fagan: Pliny "Naturalis Historia" 36.121 and the Number of Balnea in Early Augustan Rome. In: *CP*, Vol. 88, No. 4, 1993, 333-335. <https://doi.org/10.1086/367379>
- Fagan 1993b G. G. Fagan: *Three studies in roman public bathing: origins, growth, and social aspects*. Nepublikovaný rukopis dizertačnej práce, McMaster University, 1993.

- Fagan 1996 G. G. Fagan: Sergius Orata: Inventor of the Hypocaust? In: *Phoenix*, vol. 50, no. 1, 1996, 56-66. <https://doi.org/10.2307/1192681>
- Fagan 2001 G. G. Fagan: The Genesis of the Roman Public Bath: Recent Approaches and Future Directions. In: *AJA*, Vol. 105, No. 3, 2001, 403-426. <https://doi.org/10.2307/507363>
- Fagan 2002 G. G. Fagan: *Bathing in Public in the Roman World*. Ann Arbor: University of Michigan Press, 2002.
- Fagan 2006 G. G. Fagan: Bathing for Health with Celsus and Pliny the Elder. In: *CQ*, vol. 56, no. 1, 2006, 190-207. <https://doi.org/10.1017/S0009838806000152>
- Farrington 1987 A. Farrington: Imperial Bath Buildings in South-West Asia Minor. In: *Roman Architecture in the Greek world*. London, 1987, 50-55.
- Farrington 1995 A. Farrington: *The Roman Baths of Lycia. An Architectural Study*. London, 1995.
- Gensheimer 2018 M. B. Gensheimer: *Decoration and Display in Rome's Imperial Thermae - Messages of Power and Their Popular Reception at the Baths of Caracalla*. Oxford, 2018. <https://doi.org/10.1093/oso/9780190614782.001.0001>
- Gorrie 1997 C. L. Gorrie: *The Building Programme of Septimius Severus in the City of Rome*. Nepublikovaný rukopis dizertačnej práce, Vancouver, 1997.
- Guidobaldi 2013 F. Guidobaldi: Leggere l'architettura costantiniana. In: Melloni (ed.): *A. Enciclopedia Costantiniana sulla figura e l'immagine dell'imperatore del cosiddetto editto di Milano 313-2013*. Roma: Istituto della Enciclopedia Italiana fondata da Giovanni Treccani, 2013, 849-861.
- Harmadyová 2012 K. Harmadyová: Devín v dobe rímskej. In: J. Šedivý - T. Štefaničová (eds.): *Dejiny Bratislavy 1: Brezalauspurc – na krížovateľke kultúr. Od počiatkov do prelomu 12. a 13. storočia*. Bratislava, 2012, 271-275.
- Harper 2017 K. Harper: *The Fate of Rome*. Princeton: University Press, 2017. <https://doi.org/10.2307/j.ctv9b2txr>
- Hartswick 2004 K. J. Hartswick: *The Gardens of Sallust: A Changing Landscape*. Austin, 2014.
- Hečková 2005 J. Hečková: *Rimania a Germáni na strednom Dunaji*. Nitra, 2005.
- Heinz 1993 W. Heinz: *Baden, Salben und Heilen in der römischen Antike*. Auguster Museumshefte 13, Augst, 1993.
- Hellström/Karlsson 2004 P. Hellström/L. Karlsson: Labraynda 2003. In: *XXVI. Kazı Sonuçları Toplantısı I*, 2004, 75-78.
- Henzen/Rossi/Bormann 1876 *pozri CIL VI,1*
- Hlinovský 2018 P. Hlinovský: *Ostia. Prístav antického Ríma*. Praha: Pavel Mervart, 2018.
- Holleran/Claridge 2018 C. Holleran/A. Claridge (eds.): *A Companion to the City of Rome*. Chicester, 2018. <https://doi.org/10.1002/9781118300664>
- Hrnčiarik 2014 E. Hrnčiarik: Some remarks on Roman buildings with a „Syrian arch.“ In: *Turkey through the eyes of classical archaeologists*. 10th anniversary of cooperation between Trnava university and Turkish universities, Trnava 2014, 99-105.
- Hrnčiarik 2017 E. Hrnčiarik: *Bone and antler artefacts from the Roman fort at Iža*. Nitra/Trnava/Komárom, 2017.
- Hulínek 2015 D. Hulínek: První římské legionáři na Slovensku. Rimania na Devínském hrade. In: *Hist. rev.*, roč. 26, č. 6, 2015, 23-28.
- Hulínek/Plachá 2000 D. Hulínek/V. Plachá: Římské stavby na Devíne vo svetle najnovších archeologických výskumov. In: *Zbor. Bratislava XII*, Bratislava, 2000, 37-58.
- Işık 1997 C. Işık: Kaunos araştırmaları 1996. In: *XIX. Kazı Sonuçları Toplantısı II*, 1997, 123-124

- Kellner 1971 H.-J. Kellner: *Die Römer in Bayern*. München, 1971.
- Kinney 1986 D. Kinney: Spolia from the Baths of Caracalla in Sta. Maria in Trastevere. In: *ArtB*, Vol. 68, No. 3, 1986, 379-397. <https://doi.org/10.2307/3050973>
- Kolník 1975 T. Kolník: Cífer-Pác. Stanica z mladšej doby rímskej. In: *III. Medzinárodný kongres slovenskej archeológie*, Nitra, 1975, 3-15.
- Kolník 2000 T. Kolník: Cífer-Pác - záhada na pokračovanie. Germánska rezidencia alebo aj rímska vojenská stanica? In: *Pam. muz.* 3/2000, Bratislava, 2000, 41-44.
- Kolodziejczyk 2001 K. Kolodziejczyk: Caractères généraux des bains privés romains en Italie. In: *ÉtTrav* XIX, 2001, 119-125.
- Komoróczy/Lukáš/Růžicková/Šterc/Vlach 2010 B. Komoróczy/M. Lukáš/P. Růžicková /J. Šterc/M. Vlach: *Po stopách římských legií v kraji Pod Pálavou*. Pasohlávky, 2010.
- Kontokosta 2019 A. H. Kontokosta A. H.: Building the Thermae Agrippae: Private Life, Public Space, and the Politics of Bathing in Early Imperial Rome. In: *AJA*, vol. 123, no. 1, 2019, 45-77. <https://doi.org/10.3764/aja.123.1.0045>
- Krencker et al. 1929 D. Krencker/E. Krüger/H. Lehmann/H. Wachtler: *Die Trierer Kaiserthermen. Abteilung I. Ausgrabungsbericht und Grundsätzliche Untersuchungen*. Augsburg, 1929.
- Krist 2013 B. Krist: *Vedľajšie budovy v rímskych vilách v provincii Récia*. Nepublikovaný rukopis bakalárskej práce, Trnava, 2013, 115.
- Křížová 2010 A. Křížová: *Caracallový lázně a jejich srovnání s předchozími komplexy císařských therem - Agrippovy, Titovy a Traianovy lázně*. Nepublikovaný rukopis bakalárskej práce, Brno: Masarykova univerzita, 2010.
- Lanciani 1897 R. Lanciani: *The ruins and excavations of ancient Rome*. London, 1897.
- Lanciani 1899 R. Lanciani: *The destruction of ancient Rome: a sketch of the history of the monuments*. London, 1899.
- Lapidge 2017 M. Lapidge: *The Roman Martyrs - Introduction, Translations, and Commentary*. Oxford, 2017. <https://doi.org/10.1093/oso/9780198811367.001.0001>
- Lusnia 2003 S. S. Lusnia: Redating the Septizodium and Severan Propaganda. In: *Proceedings of the XVIth International Congress of Classical Archaeology*, Boston, 2003, 196-199.
- Makowiecka 1978 E. Makowiecka: *The Origin and Evolution of Architectural Form of Roman Library*. Indiana, 1978.
- Maréchal 2012 S. Maréchal: Research on Roman bathing: old models and new ideas. In: *RBPhil*. Fasc. 1., 2012, 143-164. <https://doi.org/10.3406/rbph.2012.8393>
- Martini 1973 W. Martini: Überlegungen zur Baugeschichtlichen Genealogie der Samsichen Thermenanlage. In: *The Proceedings of the Xth International Congress of Classical Archaeology II.*, Ankara-Izmir 1973, 632-653.
- Marvin 1983 M. Marvin: Free standing sculpture from the baths of Caracalla: *AJA*, vol. 87, 347-384. <https://doi.org/10.2307/504802>
- Middleton 1892 J. H. Middleton 1892. *The remains of ancient Rome*. London/Edinburgh, 1892.
- Nielsen 1990 I. Nielsen: *Thermae et Balnea: The Architecture and Cultural History of Roman Public Baths*. 2 vols. Aarhus: Aarhus University Press, 1990.
- Nielsen 1993 I. Nielsen: *Thermae Et Balnea: The Architecture and Cultural History of Roman Public Baths*. 2. doplnené vydanie. Aarhus: Aarhus University Press, 1993.
- Nielsen 1999 I. Nielsen: Early provincial baths and their relations to early Italic baths. In: *JRA Supp.* 37, 1999, 35-43.

- Nováková 2013 L. Nováková: Ars Venustatis. Kozmetická starostlivosť v antickom Ríme. In: *Határlatan antikvitás*. Bezhraničná antikvita. Antiquity. Budapest/Trnava 2013, 66-73.
- Nováková 2007 L. Nováková: Roman baths in Caria. In: *Anodos Suppl.* 4. Forschungen und Methoden vom Mittelmeerraum bis zum Mitteleuropa. Sammelband zum 10. Jahrestag des Lehrstuhls für Klassische Archäologie der Trnava Universität in Trnava, 2007, 69-78.
- Ondrouch 1936 V. Ondrouch: Římske stavby na Děvině. In: *Lid. nov.*, roč. 44, čís. 649, 29. XII., Brno, 1936, s. 4.
- Ondrouch 1938 V. Ondrouch: *Limes Romanus na Slovensku*. Bratislava, 1938.
- Özgün/Işık 2001 B. Özgün/C. Işık: *Kaunos*. 35 Yılın Araştırma Sonuçları (1966-2001). Izmir, 2001.
- Panczová 2009 H. Panczová: *Slávne svedectvo mučeníkov - Výber z najstaršej mučeníckej literatúry*. Trnava, 2009.
- Paribeni, 1920 R. Paribeni: Iscrizione delle Terme Surane trovata sull'Aventino. In: *Sc*, XVII, 1920, 141-142.
- Patterson 1992 J. R. Patterson: The City of Rome: From Republic to Empire. In: *JRS*, Vol. 82, 1992, 186-215.
<https://doi.org/10.2307/301291>
- Perring 2002 D. Perring: *The Roman house in Britain*. London/New York, 2002. <https://doi.org/10.4324/9780203463857>
- Peschlow-Bindokat 1998 A. Peschlow-Bindokat: *Karien. Der geographische Großraum und seine Geschichte in Der Latmos. Eine unbekannte Gebigslandschaft an der Türkischen Westküste*. Mainz, 1998.
- Pieta/Plachá 1999 K. Pieta/V. Plachá: Die ersten Römer im nördlichen Mitteldonaunraum im Lichte neuen Grabungen in Devín. In: T. Fischer/G. Precht/J. Tejral (eds.): *Germanen beiderseits des spätantiken Limes*. Köln/Brno: Archäologisches Institut der Universität Köln, Archeologický ústav AV ČR, 1999, 179-205.
- Plachá/Hlavicová 2011 V. Plachá/J. Hlavicová: *Ranostredoveký Devín*. Bratislava, 2011.
- Plachá/Hulínek 2000 V. Plachá/D. Hulínek: Priebežné výsledky výskumu Národnej kultúrnej pamiatky Devín. AVANS 1998, Nitra, 2000, 143-145.
- Platner 1911 S. B. Platner: *The topography and monuments of ancient Rome*. Boston 1911.
- Platner/Ashby 1929 S. B. Platner/T. Ashby: *A Topographical Dictionary of Ancient Rome*. London, 1929.
- Platner/Ashby (1929) 2015 S. B. Platner/T. Ashby: *A Topographical Dictionary of Ancient Rome*. Cambridge: Cambridge University Press, (1929), reprint 2015. <https://doi.org/10.1017/CBO9781316219706>
- Rasch 1996 J. J. Rasch: *Zur Entstehung des Kaisertypus im Römischen Thermenbau*. München, 1996.
- Reuter 2003 M. Reuter: *Die römisch-frühvölkerwanderungszeitliche Siedlung von Wurmlingen, Kreis Tuttlingen*. Landesdenkmalamt Baden-Württemberg, Materialhefte zur Archäologie in Baden-Württemberg, Heft 71, Stuttgart, 2003.
- Rich 1875 A. Rich: Balneae. In: *A Dictionary of Greek and Roman Antiquities*. London: John Murray, 1875, 183-196.
- Richardson 1992 L. Richardson: *A New Topographical Dictionary of Ancient Rome*. Baltimore, 1992.
- Rodgers 2008 N. Rodgers: *Life in Ancient Rome: people and places*. London, 2008.
- Romeo 1974 P. Romeo: Restauro nelle terme di Traiano (Anno 1967 - 1968). In: *Bullettino della commissione archeologica di Roma*, 84, 1974, 249-259.
- de Sallengre 1735 A. H. de Sallengre: *Novus thesaurus antiquitatum romanarum*. Venezia, 1735.
- Savani 2017 G. Savani: *Rural Baths and Bathing: Socio-Cultural Interactions in the Romano-British Countryside*. Volume 2: Figures, 2017.

- Scobie 1986 A. Scobie: Slums, Sanitation, and Mortality in the Roman World. In: *Klio*, vol. 68, 1986, 399-433. <https://doi.org/10.1524/klio.1986.68.68.399>
- Sedlmayer 2017 H. Sedlmayer: Analogien des römischen Badegebäudes von Bratislava-Dúbravka im Blocktyp. In: K. Elschek: *Bratislava-Dúbravka im 1. bis 4. Jahrhundert n. Chr. Römisch-germanische ländliche Niederlassung vom Typ „Villa Rustica“ und die germanische Besiedlung*. Nitra, 2017, 358-375.
- Shelton 1998 J. Shelton: *As the Romans Did: A Sourcebook in Roman Social History*. New York: Oxford University Press, 1998.
- Schich 2009 M. Schich: *Rezeption und Tradierung als komplexes Netzwerk - der CENSUS und visuelle Dokumente zu den Thermen in Rom*. München, 2009.
- Spencer 2014 A. B. Spencer: *2 Timothy and Titus*. Eugene: Cascade Books, 2014.
- Staccioli 1958 R.A. Staccioli: Terme minori. In: *ArchCl* 10, 1958, 273-278.
- Stiglitz 1997 H. Stiglitz: *Das auxiliarkastell Carnuntum 1*. Österreichisches Archäologisches Institut, Wien, 1997.
- Stiles 2015 A. J. Stiles: *Michelangelo and the baths of Diocletian: An anlysis of his re-use of the ruin for the church of Santa Maria Degli Angeli e dei Martiri*. Nepublikovaný rukopis dizertačnej práce, Colubia, 2015.
- Svihalek 2018 D. Svihalek: *Rímske kúpele a stavby podobné kúpeľom v stredodunajskom barbariku*. Nepublikovaný rukopis diplomovej práce, Trnava: Trnavská univerzita v Trnave, 2018.
- Šťastná 2006 S. Šťastná. *Vývoj rímskych lázní*. Nepublikovaný rukopis bakalárskej práce. Brno: Masarykova univerzita, 2006.
- Taylor 2000 R. M. Taylor: *Public Needs and Private Pleasures - Water Distribution, the Tiber River and the Urban Development of Ancient Rome*. Roma, 2000.
- Thienes 2015 E. Thienes: *Remembering Trajan in fourth-century Rome: Memory and identity in spatial, artistic, and textual narratives*. Nepublikovaný rukopis dizertačnej práce, Missouri: University of Missouri, 2015.
- Thomson de Grummond 1996 N. Thomson de Grummond: *Encyclopedia of the History of Classical Archaeology*. Routledge: Greenwood Press, 1996.
- Tortorici 1993 E. Tortorici: Terme "Severianae e terme "Septimianae". In: *Bullettino della Commissione Archeologica Comunale di Roma* 95-1, 1993, 161-172.
- Tsiolis 2001 V. Tsiolis: Las Termas de Fregellae: Arquitectura, tecnología y cultura balnear en el Lacio durante los siglos III y II a.c. In: *Cuad. Preh. Arch.*, vol. 27, s. 85-114. <https://doi.org/10.15366/cupauam2001.27.005>
- Tsiolis 2013 Tsiolis, V. 2013. The Baths at Fregellae and the Transition from Balaneion to Balneum. In: S. Lucore, S./M. Trümper (eds.): *Greek Baths and Bathing Culture. New Discoveries and Approaches*, BABESCH, suppl. 23, 2013, 89-111. https://doi.org/10.1007/978-1-4419-0465-2_953
- Varsik 2015a V. Varsik: Neskoroantické pánske sídlo v Cíferi-Páci a germánske elementy v architektúre sídla. In: L. Tyszler/E. Droberjar (eds.): *Barbari superiores et Inferiores*. Archaeology of the barbarians 2014, Integration processes of the Central European Barbaricum, Łódź/Wieluń, 2015, 139-152.
- Varsik 2015b V. Varsik: Život v rímskom štýle. Germánske pánske sídlo v Cíferi-Páci. In: *Hist. rev.*, roč. 26, č. 6, 2015, 48-53.
- Varsik/Kolník 2009 V. Varsik/T. Kolník: Objekty zo začiatocnej fázy doby sťahovania národov v Cíferi-Páci. In: *Zbor. SNM - Archeológia* 19, 103, 2009, 257-267.

- Varsik/Kolník 2015 V. Varsik/T. Kolník: Keramika z hlavnej budovy v Ciferi - Páci. In: *Zbor. SNM - Archeológia* 25, 109, 2015, 401-412.
- Varsik/Kolník 2016 V. Varsik/T. Kolník: Römisch versus germanisch. Zum Bauwesen des quadischen Herrensitzes in Cifer-Pác (SW-Slowakei). In: *Anodos*, 12/2012, Trnava, 2016, 257-268.
- Venditelli 1990 L. Venditelli: Aventino, Via S. Alberto Magno - Largo Arrigo VII - La localizzazione del balneum Surae e del Tempio di Diana (scavi 1989-1990). In: *Boll. Arch.* 4, 1990, 163-169.
- Venditelli 1999 L. Venditelli: Thermae Surae/Suranae. In: *LTUR* 5, 1999, 65.
- Vlček 2005 P. Vlček: *Dějiny architektury pravěku a starověku. Vybrané kapitoly*. Praha: Fakulta Architektury, České vysoké učení technické v Praze, 2005.
- Volpe 2002 R. Volpe: Un antico giornale di cantiere delle terme di Traiano. In: *RM*, 109, 2002, 377-394.
- Volpe 2016 R. Volpe: Before and below the Baths of Trajan. In: *MAAR*, 61, 2016, 59-75.
- Volpe 2017 R. Volpe: Apollodoro e le Terme di Traiano: l'ideazione di un nuovo modello architettonico. In: *Costruire Roma*, 2017, 216-220.
- Volpe/Rossi 2014 R. Volpe/F. M. Rossi: Colle Oppio – Terme di Traiano. Lavori di restauro nell'edera sudoccidentale. In: *Bullettino della Commissione Archeologica Comunale di Roma*, 115, 2014, 204-210.
- Wasmuth/Adler 1923 G. Wasmuth/L. Adler: *Wasmuths Lexikon der Baukunst*. Berlin, 1923.
- Watkins 2002 T. H. Watkins: Colonia Marciana Traiana Thamugadi: Dynasticism in Numidia. In: *Phoenix*, vol. 56, No. 1/2, 84-108. <https://doi.org/10.2307/1192471>
- Weninger 1876 F. X. Weninger: *Lives of the Saints*. Vol. 2, New York 1876.
- Whiteside 1849 J. Whiteside: *The vicissitudes of the eternal city or, Ancient Rome: with notes classical and historical*. London, 1849.
- Wheeler 1978 M. Wheeler: *Roman Art and Architecture*. London, 1978.
- Wilkes 1999 J. J. Wilkes: Approaching Roman Baths. In: *JRA Supp.* 37, 1999, 17-23.
- Yegül 1992 F. K. Yegül: *Baths and Bathing in Classical Antiquity*. The Millard Meiss Publication Fund of the College Art Association of America, Cambridge: MIT Press, 1992.
- Yegül 1996 F. K. Yegül: *Baths and Bathing in Classical Antiquity*. London, 1996.
- Yegül 2013a F. K. Yegül: Roman Imperial Baths and *Thermae*. In: R. B. Ulrich/C. K. Quenemoen (eds.): *A Companion to Roman Architecture*. Oxford: Blackwell Publishing Ltd., 2013, 299-323. <https://doi.org/10.1002/9781118325117.ch16>
- Yegül 2013b F. K. Yegül: Development of Baths and Public Bathing during the Roman Republic. In: J. D. Evans (ed.): *A companion to the archaeology of the Roman Republic*. Chichester: Wiley-Blackwell, 2013, s. 15-33. <https://doi.org/10.1002/9781118557129.ch1>
- Zanker 1998 P. Zanker: *Pompeii: Public and private life*. Cambridge: Harvard University Press, 1998.

Internetové zdroje:

- Agamennone* 2010 A. Agamennone: *Sale espositive ipogee - Basilica Santa Pudenziana*. Roma, 2010, [online], [online], Dostupné na internete [05. 05. 2019], <<http://www.andreaagamennone.com/portfolio.html>>.
- Bini* 2016 F. Bini: *Santa Pudenziana (Rome)*. [online], Dostupné na internete: [05. 03. 2019], <https://it.wikipedia.org/wiki/File:Santa_prudenziana_interno_01.jpg#file>.
- De Simone* 2011 R. De Simone: *Nuovi ritrovamenti archeologici Colle Oppio – Terme di Traiano*. Ministero per i beni e le attività culturali, 2011, [online], Dostupné na internete: [19. 02. 2019]: <http://www.beniculturali.it/mibac/export/MiBAC/sitoMiBAC/Contenuti/MibacUnif/Comunicati/visualizza_asset.html_1128525936.html>.
- Najbjerg/Trimble* 2002 T. Najbjerg/J. Trimble: *Baths of Trajan*. Stanford Digital Forma Urbis Romae Project, [online], Dostupné na internete: [18. 04. 2019]: <<https://formaurbis.stanford.edu/fragment.php?slab=32&record=13>>.
- Najbjerg et al.* 2002-2016 T. Najbjerg et al.: *Stanford Digital Forma Urbis Romae Project*. Stanford 2002-2016, [online], Dostupné na internete [18. 04. 2019]: <<https://formaurbis.stanford.edu/index.php>>.
- Hamburg* 2019 Universität Hamburg, profil pedagóga I. Nielsenovej, [online], Dostupné na internete [21. 04. 2019]: <<https://www.fbkultur.uni-hamburg.de/de/ka/personen/nielsen.html>>.
- Oxford* 2019 University of Oxford, Wolfson College, profil emeritného pedagóga J. DeLainovej, [online], Dostupné na internete [7. 12. 2019]: <<https://www.wolfson.ox.ac.uk/janet-delaine>>.
- Pearse* 2015 R. Pearse: *Lanciani's "Forma Urbis Romae"*. 2015, [online], Dostupné na internete [30. 06. 2019]: <<https://www.roger-pearse.com/weblog/2015/04/25/online-free-pdf-version-of-lancianis-forma-urbis-romae/>>.
- Schich* 2008 M. Schich: *L'immagine delle Terme di Traiano nel Codice Destailleur e in altre vedute d'epoca*. In: *Bull. Com. Arch.*, 2008, [online], Dostupné na internete [19. 02. 2019]: <<http://www.schich.info/pub/2005/Schich-BCom-2008-preprint2005.pdf>>.
- Wulf-Rheidt* 2015 U. Wulf-Rheidt: *Still higher and more audacious: The architecture of the imperial palaces on the Palatine in Rome*. University of Pennsylvania: Center for Ancient Studies, 2013, [online], Dostupné na internete [19. 02. 2019]: <<https://www.sas.upenn.edu/ancient/masons/urw.pdf>>.

Skratky

<i>AJA</i>	American Journal of Archaeology	<i>JRS</i>	Journal of Roman Studies
<i>Anodos</i>	Studies of the Ancient World	<i>Klio</i>	Klio: Beiträge zur alten Geschichte
<i>Anodos Suppl.</i>	Studies of the Ancient World - <i>Supplementum</i>	<i>Latomus</i>	Latomus: Revue d'études latines
<i>ArchCl</i>	Archeologia classica	<i>Lid. nov.</i>	Lidové noviny
<i>AVANS</i>	Archeologické výskumy a nálezy na Slovensku	<i>LTUR</i>	M. Steinby (ed.), Lexicon Topographicum Urbis Romae, 6 vols. (1993–2000)
<i>BABESCH</i>	Bulletin antieke beschaving: Annual Papers on Classical Archaeology	<i>MeditArch</i>	Mediterranean Archaeology: Australian and New Zealand Journal for the Archaeology of the Mediterranean World
<i>BJ</i>	Bonner Jahrbücher	<i>MÉFRA</i>	Mélanges de l'École française de Rome, Antiquité
<i>Boll. Arch.</i>	Bollettino di Archeologia	<i>MAAR</i>	Memoirs of the American Academy in Rome
<i>Bull. Com. Arch.</i>	Bulletino della Commissione Archeologica Comunale di Roma	<i>Sc</i>	Notizie degli scavi di antichità
<i>CIL</i>	Königlich Preussische Akademie der Wissenschaften zu Berlin, Corpus inscriptionum latinarum (Berlin 1893–)	<i>ArtB</i>	The Art Bulletin
<i>CQ</i>	Classical Quarterly	<i>Pam. muz.</i>	Revue Pamiatky a múzeá - revue pre kultúrne dedičstvo
<i>CP</i>	Classical Philology	<i>Phoenix</i>	Phoenix: The Classical Association of Canada
<i>Cuad. Preh. Arch.</i>	Cuadernos de prehistoria y arqueología	<i>Pyrenae</i>	Pyrenae: Revista de Prehistòria i Antiguitat de la Mediterrània Occidental
<i>ÉtTrav</i>	Études et travaux: Studia i prace. Travaux du Centre d'archéologie méditerranéenne de l'Académie des sciences polonaise Études et Travaux	<i>RBPhil.</i>	Revue belge de philologie et d'histoire
<i>FUR</i>	Forma urbis Romae; T. Najbjerg et al.: <i>Stanford Digital Forma Urbis Romae Project</i> . Stanford 2002-2016	<i>RM</i>	Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts, Römische Abteilung
<i>Hist. rev.</i>	Historická revue	<i>TürkArkDerg</i>	Türk arkeoloji dergisi
<i>JRA</i>	Journal of Roman Archaeology	<i>Zbor. Bratislava</i>	Zborník múzea mesta Bratislavy
<i>JRA Supp.</i>	Journal of Roman Archaeology - <i>Supplementum</i>	<i>Zbor. SNM - Archeológia</i>	Zborník Slovenského národného múzea - Archeológia
		<i>Zir. Stud. Arch.</i>	Ziridava Studia Archaeologica